

Қазақстан Республикасы
Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім
министрлігінде 2002 жылы
3-мамырда тіркеліп,
№2904-Ж куәлік берілген

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ

Ай сайын шығатын
республикалық ғылыми-
әдістемелік журнал

Меншік иесі – “Қазақ тарихы” ЖШС

№12 (189),
ЖЕЛТОҚСАН
2020 ЖЫЛ

1993 жылдың шілде
айынан бастап шығады

БАС РЕДАКТОР –
Әбділдабек САЛЫҚБАЙ
ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР –
Нұргүл ҚАСЫМҚЫЗЫ

АҚЫЛДАСТАР АЛҚАСЫ:

Төраға: Омарбеков Т.О. – т.ғ.д.,
проф., ҚР ҰҒА академигі (Алматы).
Орынбасары: Әлімбаев Н. – ҚР МОМ
директоры, т.ғ.к., этнолог (Алматы).

Мүшелері:

Қабылдинов З.Е. – т.ғ.д., проф., ҚР
БҒМ ҒК ТЭИ директоры (Алматы)
Байтанаев Б.Ә. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ
ҒК АИ директоры (Алматы)
Әбіл Е.А. – т.ғ.д., проф., ҚР БҒМ ҒК
МТИ директоры (Нұр-Сұлтан)
Кәрібаев Б.Б. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы)
Қарасаев Ғ.М. – т.ғ.д., проф., Ресей ҒА
корр.-мүшесі (Нұр-Сұлтан)
Ташағұлы А. – т.ғ.д., проф. (Түркия,
Стамбул)
Телеубаев Ә.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы)
Буканова Р.Г. – т.ғ.д., проф. (Баш-
құртстан, Уфа)
Жұмағұлов Қ.Т. – т.ғ.д., проф. (Алматы)
Курманов З.К. – с.ғ.д., проф.
(Қырғызстан, Бішкек)
Кашенко С.Г. – т.ғ.д., проф. (Ресей,
Санкт-Петербург)
Еңсенев Қ.А. – т.ғ.к., қауым. проф.
(Нұр-Сұлтан).

Эксперттер тобы:

Қойгелдиев М.Қ. – т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА
академигі (Алматы)
Аяған Б.Ғ. – т.ғ.д., проф., (Нұр-Сұлтан)
Мұқтар Ә.Қ. – т.ғ.д., проф. (Орал)
Сәтбай Д.Я. – т.ғ.д., проф. (Қызылорда)
Исин А. – т.ғ.к., проф. (Семей)
Шаңбай Т. – ф.ғ.к. проф. (Семей)
Салқынбек Д. – т.ғ.к. проф. (Алматы)
Қартаева Т.Е. – т.ғ.к., проф. (Алматы)
Ноғайбаева М.С. – т.ғ.к., қауым. проф.
(Алматы)
Дүйсен С.Ж. – п.ғ.к. (Нұр-Сұлтан)
Қалиев Ж.Н. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан)
Ерімбетова Қ.М. – т.ғ.к. (Нұр-Сұлтан).

Басуға 21.12.2020 ж. жіберілді.
Пішімі 84 x 108^{1/16}. Шартты б.т. – 5. СТР
басылым. Бағасы келісімді.
Таралымы – 1380. Индекс – 75748.
Редакцияда беттеліп-қатталып,
"Акимбаев" ЖК-де басылды.

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым
саласындағы бақылау комитеті (БҒСБК)
ұсынған тізімде бар. Журнал в списке
рекомендованных ИКСОН МОН РК.

МАЗМҰНЫ

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ТАНЫМДЫҚ МАҚАЛАЛАР

ӘЛІМБАЙ Н. БЕЛТЕН Ж. Абай Құнанбайұлының "Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы" атты қолжазбасы жөнінде	2
БОЛСЫНБЕК Т. Абай – заманның ұлы тұлғасы	8
БЕРЛІБАЕВ Е.Т., ҚОЗҒАМБАЕВА Г.Б. Алтын Орда – қазақ мемлекетінің алтын бесігі	11
ӘБДЕНОВ А., ҚОНБАЙ Е. Қазақ жылқысының өркениеттік рөлі	14
СҰЛТАНОВА Б.М., ҚАНАТБЕКОВА Н.С. Тарихи тұлға және драма	17
ҚҰРМАНБАЕВА Қ. Архивтік құжаттар тарихи дерек ретінде	19
ДАДЫРОВА А.А., ТАШАЕВА А.Ш. Телевизиялық гримнің ерекшеліктері	22
ТӨРЕҚҰЛОВА Ж.Е., ОТАРБАЕВА Г.К. Мухаммад Алидің білім саласындағы реформаларының тарихи алғышарттары	26
КАРИМОВ М.Қ., ИБРАЕВОВА М.С., ДАУТОВА А.Ф. Шығыс Қазақстандағы кәсіпкерлік ісі дамуының тарихи алғышарттары	28
ҚАЙЫРҒАЛИЕВА Г., ЗАЙНОВ А.М., ЖҰМАБАЕВА К.С. Археологиялық барлау экспедициясының нәтижелері	33
СӨРСЕМБИНА Қ.Қ., СҰРАҒАНОВА З.Қ. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын жазалау және қамау орындары	37
САЙЛАН Б., САНАБАЙ Н. Тұтқындар тарихы: қорлық пен зорлық	45
ШАШАЕВА Г.Қ., ТӘСІЛОВА Н.А. Мәдени құндылықтарды зерттеудегі мәдени-әлеуметтік алғы шарттар	50
ЖЕТПІСБАЙ Н. Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің жалпы сипаты	53

ЕЛ ТАРИХЫ – ШЕТ ТІЛДЕРДЕ

НУРМАНОВА А. Ш., МЕДЕРОВА Д. Е., ДЮСЕНОВ Б. Д. Новые данные о «полунезависимых» ханах: Жанторе Айчуваков	57
ИБРАЕВ Е. Художественные образы казахов в советском кинематографе I половины XX века	61
НАЙМАНБАЕВ Б., ШЕРИМБАЕВА Ж. Связь общенациональной идеи «Мәңгілік ел» со стратегически значимыми программами развития Казахстана	64

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

МАРХАБА Ә., ЖЕМЕНЕЙ И., РАХМЕТУЛЛИН А. Шетелдік қорлардағы арабша жазба деректер	67
ҚАЙЫПБАЕВА А., НҰРМҰХАМБЕТОВ А. Қазақстандағы зайырлы білім беру ісі	71
МҰХИТОВ Қ., ӘБСАДЫҚ А. Мұнай құбырының тарихы	73

ОҚЫТУ. ӘДІСТЕМЕ. ТӘЖІРИБЕ.

ТЕМІРОВ Н. Сын тұрғысынан ойлау дағдысын қалыптастыру	76
ЫСҚАҚОВ Е. Кеңестік кезеңдегі дін мен рухани жағдайдың мәселелері	78
ӘБДІЛБАЕВА Б. Қысқа мерзімді жоспар	80

FTAHP/IRSTI/MPHTI:03.01.09

Нұрсан ӘЛІМБАЙ¹, Жасұлан БЕЛТЕНОВ²,
^{1,2} Қазақстан Республикасы Мемлекеттік
орталық музейінің ғылыми қызметкерлері, Алматы қ.
¹e-mail: csmrk1986@mail.ru ²e-mail: zhassbell@mail.ru

АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ «БІРАЗ СӨЗ ҚАЗАҚТЫҢ ТҮБІ ҚАЙДАН ШЫҚҚАНДЫҒЫ ТУРАЛЫ» «(براز سوز قازاقتىڭ توبى قايدان چىققانلىقى تورالى)» АТТЫ ҚОЛЖАЗБАСЫ ЖӨНІНДЕ*

Мақалада Абайдың (1845-1904) «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» деген әйгілі еңбегіне текстологиялық талдау жасалады. Сан алуан мәліметтерге қарағанда, ұлы ақын бұл туындысын 1899 жылы Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданына қарасты Шыңғыстау өңірінде жазыпты. Барлығы сегіз беттен тұратын ақ сұр қағазға араб хатпен түсірілген осы еңбегінде Абай қазақтың тек-тамыры, хандық биліктің орнығуы нем таралуы жөнінде ой қозғайды. Сондай-ақ туындыда ислам дінінің дәстүрлі қазақы ортада дендеп орнығуына дейінгі және орнығуынан кейінгі кезеңдердегі тәңірлік наным-сенімнің кейбір элементтері туралы да айтып өтеді. Сонымен бірге ұлы ойшылдың әр жылдары жарық көрген жинақтарындағы аталмыш еңбектің кейбір жіберілген олқылықтары сөз болады.

Кілт сөздер: Абай, түпнұсқа қолжазба, көшірме қолжазба, текстология, музей, түсініктеме, шығармалар жинағы.

Nursan Alimbai¹, Zhassulan Beltenov²,
^{1,2} Researchers of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty.
¹e-mail: csmrk1986@mail.ru ²e-mail: zhassbell@mail.ru

ABOUT THE MANUSCRIPT OF ABAY KUNANBAYULY “A FEW WORDS ABOUT THE ORIGIN OF THE KAZAKHS”

The article presents a comparative textual analysis of the famous work of Abay (1845-1904) "A Few words about the origin of the Kazakhs", which, as is known, was written by the great poet in 1899, while in his native village, located near the Chingisky mountains (modern Abai district of East Kazakhstan region). In this work, written in a clear handwriting in Arabic letters on white-gray paper and consisting of eight pages, the great poet offers his vision of the process of adding the Kazakh people. At the same time, he pays special attention to the formation of the Khan's power, which is understood as the highest form of political self-organization of a nomadic ethnic group. The poet ignored a very important question about the presence of certain elements of Tengri traditions in the cultural tradition, especially in the everyday life of Kazakh nomads, which at that time, together with the Islamic institutions that permeated the nomadic society at all times, still continued to have a regulatory significance.

The authors of the article conduct a detailed comparative textual comparison of the original manuscript of this work with its texts published in different years as part of collections of the poet's works. As a result, they were able to detect a number of inaccuracies and errors.

Keywords: Abay, original manuscript, copy of the manuscript, textology, Museum, Museum Fund, commentary, collection of works.

Нұрсан Алимбай¹, Жасулан Белтенев²,
^{1,2} Научные сотрудники Центрального
государственного музея Республики Казахстан, г.Алматы.
¹e-mail: csmrk1986@mail.ru ²e-mail: zhassbell@mail.ru

О РУКОПИСИ АБАЯ КУНАНБАЙУЛЫ «НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ПРОИСХОЖДЕНИИ КАЗАХОВ»

В статье дан сравнительно-текстологический анализ известного труда Абая (1845-1904) «Несколько слов о происхождении казахов», который, как известно, был написан великим поэтом в 1899 году, находясь в родном ауле, расположенном у Чингиских гор (современный Абайский район Восточно-Казахстанской области). В этой работе, написанной четким почерком арабскими буквами на бело-серой бумаге и состоящей из восьми страниц, великий поэт предлагает свое видение процесса сложения казахского народа. При этом уделяет особое внимание становлению ханской власти, понимаемой как высшая форма политической самоорганизации кочевого этноса. Осталось вне внимания поэта весьма важный вопрос о наличии в культурной традиции, в особенности, в повседневном быту казахов-кочевников, некоторых элементов традиций тенгрианства, которые в то время в купе с проникавшими во все поры кочевого социума исламскими установлениями, все

еще продолжали иметь регулирующее значение.

Авторы статьи подробно проводят сравнительно-текстологическое сопоставление оригинала рукописи указанного произведения с его опубликованными в разные годы в составе сборников произведений поэта текстами. В результате им удалось обнаружить ряд неточностей и ошибок.

Ключевые слова: Абай, оригинал-рукопись, копия рукописи, текстология, музей, музейный фонд, комментарий, сборник произведений.

Кіріспе. Қазақ халқының тарихи-мәдени мұраларының бірегейі – мазмұны бағзы заманнан бүгінге дейінгі тарихи ұзақ мерзімді қамтитын сан алуан қолжазбалар мен сирек басылымдардың түпнұсқалары отандық және шетелдік музейлердің, архивтердің, ғылыми зерттеу мекемелерінің қорында мол сақталған (Абусейтова, Нурманова, 2004: 167-181). Соның ішінде Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай – ҚР MOM) қолжазба және бірегей басылымдар қорында да Қазақстан тарихы мен мәдениетіне қатысты жазба ескерткіштердің құнды нұсқалары – әр түрлі тақырыпқа жазылған сирек кездесетін қолжазбалар мен бірегей басылымдар сақталып отыр. Олардың жалпы саны 410-нан астам сақтам бірлікті құрайды. Жазылған уақыты, шыққан мерзімі, орны, сақталу жағдайы әртүрлі болып келетін мұндай қолжазбалар мен сирек кездесетін басылымдар халқымыздың материалдық һәм рухани мәдениетінің айғағы әрі ескерткіші ғана емес, танымдық тағылымы өлшеусіз деректер де болып табылады. Яғни, қазақ тарихы мен мәдениетін зерттеп, зерделеуге негіз һәм негіздеме боларлық айрықша құнды деректік категориялардың бірегейі. Айтылған қисын тұрғысынан отандық музей қорларындағы аталмыш қолжазбалар мен басылымдарды ғылыми каталогтаудың, сөз жоқ, деректік тұрғыдан да, тарихнамалық жағынан да маңызы айрықша екендігі сондықтан.

Жоғарыда сөз болған қолжазбалар мен сирек кездесетін басылымдар коллекциясының құрамындағы танымдық тағылымы мен мәдени-тарихи ескерткіш ретіндегі маңызы өлшеусіз Абайдың жеке өмірі, шығармашылығы және қоғамдық-саяси қайраткерлігі туралы қолжазбалардың күні бүгінге дейін ғылыми айналымға енгізілмегендігін ерекше екшеп айту қажет**. Соның ішінде ұсынылып отырған мақалада салыстырмалы-текстологиялық талдау жүргізілген ұлы ақынның «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» бірегей шығармасы да бар (Абай, 1933: 319-323; Абай, 1940: 248-253; Құнанбаев, 1945: 112-113).

Методологиялық жосын. Аталмыш еңбектің мәтінін зерделеу барысында контекстуалдық, салыстырмалы-текстологиялық тәсілдер қолданылды. Бірінші контекстуалдық саралау қарастырылып отырған туындыны ұлы ақынның өмір сүрген һәм шығармашылық жүргізген ортаның контекстінде зерделеуді міндеттейді. Мұндай методологиялық мәнді көзқарас, сөз жоқ, еңбектің мазмұнының пайда болу ерекшелігі мен ондағы авторлық сюжеттердің өрбітілу қисынын барынша дұрыс талдауға мүмкіндік ашады. Екінші салыстырмалы-текстологиялық тәсіл аталмыш шығарманың Абайдың әр жылдары жарық көрген жинақтарындағы нұсқаларын ең алдымен ҚР MOM қорындағы сақталып отырған түпнұсқа қолжазбаның мәтінімен өзара шендестіре талдауды міндеттейді. Сөйтіп, осы тәсілдің негізінде аталған жинақтарға енген, қарастырылып отырған шығарманың әр жылдардағы нұсқаларында жіберілген біраз қателіктерді анықтаудың сәті түсті.

Зерттелу тарихынан. Аталмыш қолжазбаны көптеген зерттеушілер ұлы Абайдың қолтума шығар-

масы ретінде қарастырады (Жиреншин, 1956: 167; Сильченко, 1957: 281-282; Абай Құнанбайұлы, 2005: 296; Жиреншин, 2003: 208). Осы жайт туралы Сәбит Мұқанов 1945 жылғы Абай шығармаларының толық жинағында алғашқылардың бірі болып өзінің төмендегідей пікірін білдірген еді: «бұл сөз Абайдың өз қолжазбасынан алып, тұңғыш рет 1939-1944 жылғы Абай шығармаларының екі томдық академиялық жинағына енгізілген. Абай өзі жазған осы қолжазба СССР Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Тіл, әдебиет Институтында сақталуы, мұны 1934-1935 жылдары М.Әуезов басқарған экспедиция тапқан, мұнан басқа Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасы жоқ. Осы сөздің аяғында үш жолын («сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған» деген жерден) Абай жазбасының қағазы жыртылып қалғандықтан қисынына қарай М.Әуезов басқарған редакция қосқан» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1945).

Алайда, аталмыш шығарманың Абайдың қолтума туындысы екендігіне күмән келтіруші ғалымдар да бар. Мысалы ретінде 1977 жылы ұлы ақынның шығармаларының екі томдық толық жинағының алғысөзінің авторы профессор Ы.Дүйсенбаевтың төмендегідей пікірін келтіруге болады: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» аталатын шағын мақаланы бірден бір жеткен Абайдың оригиналы санап келсек те, шынында тап солай екендігіне шүбәсіз дәлеліміз тағы жоқ». Бұл жайт Абай шығармаларына, ең алдымен, ұлы ақынның өмірбаяны мен туындыларына байланысты түпнұсқа қолжазбаларға сүйене отырып, қазіргі кезеңдегі (тек әдебиеттану ғана емес) әлеуметтік және гуманитарлық ғылым саласындағы өнегесі озық соны жетістіктер аясында жүйелі текстологиялық зерттеудің қажеттілігін айқын айғақтаса керек (Абай Құнанбаев, 1977: 12). Басқаша айтқанда, ұлы ақынның өмірбаяны, шығармашылығы мен саяси қызметі жөніндегі жоғарыда айтылған қолжазбалар сияқты қарастырылып отырған қолжазба да қазірге дейін, екіншіше орай, арнайы зерделі зерттеудің еншісі болған емес.

Қолжазба жөнінде қысқаша мәлімет. Зерттеудің нысаны болып отырған «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты туындысын ұлы ақын 1899 жылы 54 жасында Семей губерниясы, Шыңғыстау өңірінде (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданы) жазған. Бұл шығарманың екі нұсқасы сақталып отыр. Біріншісі – тиісті зерттеулерде жиі айтылатын, 1907 жылы қағаз бетіне Мүрсейіт Бікіұлы түсірген Абай шығармалары жөніндегі қолжазбадағы нұсқа (Абай, 1995: 5). Екіншісі – біздің ойымызша, тіпті, абайтану мәселесімен тікелей айналысатын ғалымдардың біразы біле бермейтін ҚР MOM қорындағы ұлы ақынның өз қолымен жазылған қолжазба (ҚР MOM КП 17569). Араб әріптерімен (қадым стилінде) қазақ тілінде қара қарындашпен жазылған бұл қолжазбадағы жазу үлгісі өзінің ұқыптылығымен және әсем түсірілгендігімен ерекшеленеді. Ақшыл-сұрғылт түсті қалыңдау қағазға түсірілген қолжазбаның әрбір бетінің өлшемі 22х35,6 см. 4 парақтан (8 бет) 160 жолдан тұрады. Қағазы ескі, әрбір парақтың ортасында

жыртық тесік бар. 1 парақтың сол жақ бұрышы жыртықтау, 4 парақтың сол жақ бұрышы жыртылып жоғалған. Оның музей қорының түсім кітабындағы тіркеу нөмірі – ҚР MOM КП 17569. Әрбір қағазының жоғарғы бұрышында «Успенская фабрика №7» деген таңба (оттиск) соғылған. Бұл – 1886-1994 жылдары Ресейдің Свердлов облысы, Тугулым ауданындағы кеңсе қағазын шығаратын фабриканың логотип-белгісі. Демек, қағаз – осы ресейлік фабриканың өнімі. Қолжазбаның бірінші парағының жоғарғы оң жақ бұрышында 18 X/X 99 деген сандар бар. Бұл қолжазбаның жазылған мерзімі болуы да ықтимал.

Қорды есепке алу тобының 1982 жылғы 10 маусымында жазылған №294 қабылдау актісінде төмендегідей мәлімет кездеседі: «Автограф рукописи Абая Кунанбаева «Несколько слов о происхождении казахов» («Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы») 1899 г.». Рукопись написана арабским шрифтом, карандашом, на плотной белой бумаге «Успенской фабрики №7». На первой странице, в углу, справа написано тушью 18 X/X99, а также тушью в верхней половине листа, по краю надпись на русском языке «Начало киргизского бытия». 4 листа. 36x22 см. Бумага пожелтела, края оборваны и загнуты, видны следы сгибов, по центру сгиба порвано, у четвертого листа оторван нижний левый угол. На последней, восьмой странице внизу надпись карандашом по-русски «Ибрагим Кунанбаев». Заключение отборочной комиссии принять подлинный автограф рукописи Абая в основной фонд для пополнения коллекции материалов о творчестве Абая Кунанбаева. Легенда: из старых поступлений». Қолжазба ҚР MOM-ның қалпына келтіру кеңесінің шешімімен біраз қалпына келтірілді (қалпына келтіру кеңесінің №230. (06. 2010 жылғы хаттамасы). Өкінішке орай, ҚР MOM қорының Түсім кітабында аталмыш қолжазба жайында бар мәлімет жоғарыдағы келтірілген ақпаратпен шектеледі.

Қазақ халқының шығу тегі мәселесіне арналған шығарманың сюжеттік өрбітілуі және қисынына қарағанда ұлы ақын осы еңбегін дәстүрлі қазақы ортада сан тарихи кезеңдер бойы орнығып һәм толығып отырған көшпелілердің ауызша тарихнамасының бірегей салалары – фольклорлық, соның ішінде, әсіресе, шежірелік мәліметтерге және сан алуан аңыз-әңгімелерге, тіпті кейбір тарихи туындыларға сүйеніп отырып жазған сыяқалы (Абай, 1995: 5). Осы ретте қолжазбаның қара қарындашпен жазылғандығы ерекше назар аудартады. Расында да ұлы Абай өз шығармаларының денін қара қарындашпен жазған екен. Бұл жайтты Абайдың ұлы Тұрағұлдың (1875-1934 жж.) төмендегі естелігі де растайды: «Әкемнің алдында ақ қағазы, қолында қарындашы, күңіреніп отырып, өлең жазып тастайды...» (Тұрағұл Абайұлының қолжазбасы. ҚР MOM КП 3119: 90). Оның үстіне, бұл қолжазбадағы жазу үлгісі Абайдың әдеби хатшысы болған, оның шығармаларын көшіріп жазушы Мүрсейіт Бікіұлы және Тұрағұл Абайұлының қолжазбаларындағы жазу ерекшеліктеріне мүлдем ұқсамайтындығы анық көрініп тұр. Демек, аталмыш қолжазба ұлы ақынның төлтума туындысы деуге толық негіз бар.

Абайдың осынау халықтық этимологиялық желіспен жазылған әйгілі тарихи зерттеуі қазақ халқының тек-тамыры – этногенез мәселесін қаузаиды. Сондай-ақ ұлы ақын өзі өмір сүрген кезеңде дәстүрлі қазақы ортаның барлық саласында орныққан ислам канондарымен қатар, әлі де болса өзінің жансебілділігін дәлелдеген тәңіршілдік ұста-

нымдардың да табы айқын сезілетіндігін ерекше атап өтеді. Бұл қолжазбаның ақынның осы құралыптас өзге мұрасынан ерекшеленетіндігі де сондықтан. Осы қолжазба туралы көрнекті абайтанушы ғалым М.Мырзахметов қисыны келіскен төмендегідей пікірін білдірген еді: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» (1899 ж.) деген ғылыми негіздегі тарихи мақаласының жазылу себебі «Түркістан уәләты» мен «Дала уәләты» газетінде о баста қатар уағыздалған діншілдік теріс танымдағы мақалаларға қарама-қарсы жазылған еңбек екеніне көзіміз жете түседі. Бұл зерттеу сипатындағы мақаланы Абай өз кезінде қазақ қауымында көп сөз болып, өріс алған, бірақ негізгі шындықтан тыс, ғылымға жат ойға құрылған пікірдің өріс алуына байланысты жазған сияқты. Себебі Абайдың осы мақаласы жазылған күнге дейін «Түркістан уәләты» мен «Дала уәләты» газеттері сөз еткен бірнеше мақалалардың жалпы сарыны осыны аңғартады. Газет уағыздауындағы қазақтың қайдан шыққандығы, яғни қазақтың түбі арабтан, пайғамбар қауымынан шықты деген алыпқашпа көзқарасқа қарсы Абай ғылымға негізделген өз ойын: «Біздің қазақтың ықыласы атасын арабтан шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқанда. Онысы, әрине, тауарихтан хабар тисе, сол жақтан тигендіктен. Ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, дін-дестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс» (Мырзахметов, 1994: 14-15).

Қолжазбаның жариялануы туралы бірер сөз.

1945 жылы Абайдың туғанына 100 жыл толу мерекесіне арналып шығарылған Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының толық жинағында аталмыш мұра жөнінде төмендегідей ақпарат келтірілген: «... бұл сөз Абайдың өз қолжазбасынан алып, тұңғыш рет 1939-1940 жылғы Абай шығармаларының екі томдық академиялық жинағына енгізілген. Абайдың өзі жазған осы қолжазбасы ССРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Тіл, әдебиет Институтында сақтаулы, мұны 1934-1935 жылдары М.О. Әуезов басқарған экспедиция тапқан, мұнан басқа Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасы жоқ» (Құнанбаев (Ибраһим) Абай, 1945: 402-407).

Алайда «Абайдың осы қолжазбасын М.Әуезов басқарған экспедиция 1934-1935 жылдары тапқан» деген пікір жаңсақтау көрінеді. Өйткені, бұл туынды аталмыш уақытқа дейін, яғни 1933 жылы арабша нұсқасынан латын әріптеріне аударылып, ең алғаш «Abaj Qunanbai ulь. Toььq syjnaq. Syjnavсь: Əvez ulь Muqtar. Qarap syqьp sөz basьn ғazgan: Ғansyur ulь Ilijas. – Кзыл-Орда: Гостипография №1, Qazaqstan baspась» деген жинақтың «YI BƏLIM TARььJQь SƏZ 1899 - ҒьL» атты бөлімінде жарияланған (Abaj Qunanbai ulь, 1933: 319-323). Демек, жоғарыда сөз болған М.О. Әуезов басқарған экспедиция қазір кейбір зерттеулерде айтылып жүргендей, 1934-1935 жылдары емес, бұрынырақ аталмыш жинақ жарық көрген 1933 жылға дейін ұйымдастырылды деп кәміл сеніммен айтуға болады.

1939-1940 жылдары латын әрпімен түсірілген «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармалары» атты екі томдық еңбегінде қолжазбаның 3-беті (факсимелесі) беріліп, астына Абайдың «Қазақтың қайдан шыққаны туралы» деген сөзінің өз қолжазбасынан суретке түсірілген нұсқасы» деген жолдар кездеседі. Бұл фотокөшірмені түпнұсқамен салыстырағанда, мәтіннің 1-жолдан емес, 2-жолдан басталғанын, яғни 1-жолдың тұтас түсіп қалғаны анықталды.

1977 жылы жарық көрген Абай (Ибрагим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағында төмендегідей ақпарат берілген: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» алғаш рет 1933 жылы М.Әуезов құрастырған Абай шығармаларының толық жинағында «Тарихи сөз» деген бөлімінде жарияланған. Содан бергі Абай шығармаларының жинақтарында басылып келеді. Бұл басылымда бұрынғы жинақтарда жарияланып жүрген «біраз сөз...» М.Әуезов әдеби-мемориалдық музейінің фондында сақтаулы тұрған оригиналымен салыстырылды. Алайда он екінші абзацтың асты көмескі тартқан, қолжазба текстері оқылмайды. Сол себепті «біраз сөз...» текстің толықтай 1933 жылғы тұңғыш басылымымен, онда кеткен әріп, сөз қателерін жөндеп, М.О. Әуезов бастырған 1940 жылғы жинақпен салыстырып шықтық» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1977: 226-234).

Осы мәліметтерге қарағанда, аталмыш қолжазба әуелі ССРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалы Тіл, әдебиет Институты мен М.О. Әуезов әдеби-мемориалдық музейінде сақталып, ҚР MOM қорына содан кейін түскен болуы керек.

Қолжазба 1945 жылы кирилшеге түсіріліп, Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының толық жинағына өзінің төл атымен енді. Сондай-ақ қолжазба 1957 жылғы Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағының 2-томында және 1961 жылы жарияланған Абай Құнанбаевтың бір томдық жинағының құрамында жарық көрді. Сонымен бірге аталмыш мұра 1977 және 1986 жылдары жарық көрген Абай (Ибраһим) Құнанбаев шығармаларының екі томдық толық жинағына да енген болатын.

Бірақ осы еңбектердің бәрінде де аталмыш қолжазбаның сегіз беттік аудармасы келтірілгенмен, оның транслитерациясы мүлдем берілмеген. Кезінде абайтанушы М.Е.Сильченко аталмыш қолжазба туралы төмендегідей өте құнды пікір айтқан еді: «Единственная, дошедшая до нас рукопись – автограф Абая содержит его заметки об истории казахского народа» (Сильченко, 1957: 281-282). Автор өзінің осы дәлелдемесін Абайдың аталмыш қолжазбасының 3-бетін (факсимилесін) жариялау арқылы оның ұлы ақынның өз қолымен жазған еңбек екендігін дәйектеген болатын.

Алайда, М.Е.Сильченко жариялаған бұл факсимиле фотосурет болуы да мүмкін. Өйткені осы қолжазбаның жарияланған 3-бетінің 1-жолы түпнұсқада «бара алмабды» деп басталса, біз мұқият текстологиялық зерттеу жүргізген қолжазбаның осы бетінде М.Е.Сильченконың факсимилелік жарияланымдағы өлгі сөз тек «.....бды» деп берілгендігі анықталды. Яғни «бара алма...» деген сөздер түсіп қалған, сондай-ақ бірінші жолдың аяғы мен екінші жолдың басындағы «есебдеп» деген сөздің «еб-де» деген екі буыны басылмай қалған. Өкінішке орай, қолжазбаның осы үшінші беті М.Е.Сильченконың жіберген аталмыш қателігімен Ә.Жиреншиннің 90-жылдығына арналып шыққан еңбекте де беріліп кетті (Жиреншин, 2003). Тек сәл кейіндеу, Ә.Жиреншиннің 1959 жылғы «Абай және орыстың ұлы революцияшыл демократтары» кітабында аталмыш қолжазбаның осы үшінші беті (факсимилесі) еш қатесіз «Абайдың қолжазбасы» деген атпен жарияланды (Жиреншин, 1956).

Сондай-ақ, «Абай» энциклопедиясында аталмыш қолжазбаның бірінші және сегізінші беттері (факсимилесі) «Ақынның қолтаңбасы» деген атпен басылған (Абай. Энциклопедия, 1995: 92).

Бұл көшірме ҚР MOM қорынан алынған, себебі қолжазбаның бірінші бетінің төменгі жағындағы «ЦГМ КП 17569» деген жазу анық көрініп тұр (Абай. Энциклопедия, 1995: 172). Қолжазбаның ҚР MOM қорында сақтаулы тұрғандығын 1995 жылы шыққан Абайдың екі томдық шығармалар жинағындағы берілген төмендегідей жолдар да нақтылай түседі: «Алғаш рет 1933 жылғы жинақтың «Тарихи сөз» деген бөлімінде жарияланған. Одан кейін 1933-1934 жылдары М.Әуезов басқарған экспедиция тауып әкелген Абайдың өз қолжазбасымен (1899 ж.) салыстырылып, тиісті түзетулер жасалып, 1939-1940 жж. екі томдық жинаққа енгізілген. Абайдан қалған бірден-бір қолжазба қазір Қазақстан Республикасының Мемлекеттік мұражайында сақтаулы» (Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, 1995: 343).

Сондай-ақ, Абайдың бұл қолжазбасының аудармасы 2002 және 2005-жылдары шыққан «Абай. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер» атты жинақтарына да енді.

Қолжазбаның текстологиялық сипаттамасы. Осы қолжазбаның текстологиялық тұрғыдан зерттеу барысында Абайдың бұрын-соңды жарияланған (ер жылдардағы) шығармалары бір-бірімен салыстырылды. Салыстыру барысында аталмыш қолжазбаның сегізінші бетіндегі, яғни 151-жолдан басталатын: «Біздің қазақтың мұңғұлдан чықбақлығы бізге ұят имәс, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз қалмақдықмыз ұят. Қалмақтың төрт атасының бірі – Хазар. Сол Хазардан үч атаның оғылы фарсы йұртында қалыб иді: Қажар, Афшар, Үчташлы дигән. Сол қызылбас дүниадағы бір искі падшаларының сарқұты – Кәсірәй ғажам йұрты сол. Біздің қазақтың Әмудариясынан қорқиб қачыб келииб, Сырдариясының аяғында қалмақтан жиңи-либ, Ақтабан чүбүрүнды көретүғұны, Әмудариядан қачамин диб болған. Сол Надир Афшардан иді. Осы күнгі Нәсірәддин шаһ - Қажардан чыққан кісі. Кім жетсе талабы өнәриминән житәді. Оларға атаң қалмақ диб кім бөгәт болды?» деген тұтас бір абзац осы уақытқа дейін жарияланып келген мәтін-нұсқалардың бәрінде бірінші бетке басылып келген.

Бұл жайтты үлкен қателік деп бағамдауға тура келеді. Өйткені, түпнұсқа бойынша аталмыш жолдар сегізінші бетте ғана кездеседі. Осы ретте ерекше екшеп айтар гәп – көрсетілген қателік Абайдың 1933 жылғы жинағынан басқа нұсқаларда әлі күнге дейін қайталанып келеді (ал 1961 жылғы жарық көрген ұлы Абайдың шығармаларының жинағында белгісіз себептермен мүлдем берілмеген).

Сондай-ақ, 1940 жылы жарық көрген «Abai (Ibrahim) Qunanbai uly syqarmalary. Audarmalary men qara sözderj» атты латын әрпімен жазылған жинақтың екінші томының соңында авторлардың төмендегідей анықтамасымен де мүлдем келісуге болмайды: «Осы арада, екі-үш жолдың аяғы Абай жазбасында жырттылып қалыпты. Сондықтан аяқталған бірер сөзді қисынына қарай өзіміз қостық. М.А.». Дәл осы құралыптас қателік 1945 жылы басылып шыққан Абай Құнанбайұлының шығармалары жинағында кездеседі: «Осы сөздің аяғында үш жолын («сол сөз осы күнге шейін мақал болып қалған» деген жерден») Абай жазбасының қағазы жырттылып қалғандықтан, қисынына қарай М.Әуезов басқарған редакция қосқан» (Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1945: 468).

Расында да, келтіріліп отырған бұл түсініктеме-лер сөз болып отырған қолжазбадағы тиісті жолдармен сәйкес келмейді. Өйткені, қолжазбаның 148-жолдан басталатын «Сол сөз осы күнге шейін мақал болип қалған. Сонан... бізді қайтыб Шағатай

тұқымы билеген имес. Онан соңғы біздің ханымыз, төрәміз – бәрі де Жочы нәсілінен бола килген» деген жолдар, шынтауайтында, жетінші беттің соңғы жолынан басталып, сегізінші бетпен (149, 150 жолмен) аяқталады. Біздің пікірімізше, егер Абай қолжазбасының қағазы (аяқ жағы) жыртылса, онда қисынына қарай қосылған сөз сегізінші беттен басталмас еді.

Сондай-ақ Абайдың 1961 жылғы еңбегінде қолжазбаның аудармасы он үшінші жолдағы «Есте жоқ ескі мезгілде, мұңғұлдан бір татар...» деген абзацпен басталатын (түпнұсқада тиісті беттің дәл ортасында берілген) соңғы 151-жолындағы «Біздің қазақтың мұңғұлдан чықпақтығы бізге ұят имес, бірақ біздің білімсіз, ғылымсыз...» деген сөйлем толық түсіп қалған.

Сонымен бірге қолжазбаның 2-жолындағы «Оңысы һәрне, тауарихдан хабар тисе» деген тіркестегі «әрне» сөзі 1977 және 1986 жылғы жарық көрген ақын шығармаларының жинақтарында «әрине» деп берілген. Яғни, қателік жіберілген. Дегенмен, осы жинақтардың 1995, 2002, 2005 жылғы нұсқаларында аталмыш қателік түзетілді. Яғни, қолжазбадағыдай «әрне» деп берілді. Өкінішке орай, қолжазбаның 25, 26, 27-жолдарындағы «Сол қырғызды хытайлар «брут» диб атайды, өз тауарихларинда онұң сәбәбин, нелікден хытайлар «брут» дигенүн һәм биләрмин дегенді көрмәдим» деген сөйлемдегі «қытайлар» сөзі соңғы басылымдарда мүлдем түспей қалған.

Тағы да бірер қателіктер жөнінде. 1995 жылғы ақын шығармаларының екі томдық жинағында төмендегідей ескертпе жолдар кездеседі: «1977 ж. екі томдықта (Абай (Ибраһим) Құнанбаев, 1977) түпнұсқа мен көшірме қолжазбалармен, сондай-ақ бұрынғы басылымдармен қайтадан салыстырылып, жекелеген әріп, сөз қателері түзетілген. Бұл басылымда негізінен сол түзетулер қабылданды. Сонымен қатар жаңадан байқалған кейбір қателер мен дәлсіздіктер түпнұсқаға сәйкес келтірілді» (Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, 1995: 343). Алайда, 1977 жылдан бергі басылған жинақтардан мұндай түзетулерді кездестіре алмадық. Мысалы: қолжазбаның 5-жолындағы «һәммеге мағлұм» деген тіркес 1933 жылғы жинақта «жалпыға мәлім», 1945, 1977, 1986, 2005 жылғы нұсқаларда «һәммаға мәлім», ал 1995, 2002 жылғы еңбекте «һәммаға мағлұм» деп аударылған. 1995, 2002 жылғы аударма көпшілікке түсінікті болғанымен, оның нақты, дәл аудармасы 1933 жылғы нұсқа болып табылады. Сондай-ақ, 10-жолдағы «көбі тилинің» деген тіркес 1933 жылғы нұсқада «көптеген» деп, 1945 жылғы жинақта «кей тарафының» деп берілсе, ал 1957, 1977, 1986, 1995, 2002, 2005 жылғы еңбектерде бұл тіркес мүлдем жоқ, яғни түсірілмеген.

Қолжазбаны текстологиялық саралау барысында ақынның әр жылдары жарық көрген жинақтарында түпнұсқаның 33-жолындағы «Олардың орны Енесейнің қара суы бас жағында болыпты» деген сөйлемнің (қолжазбаның екінші бетінің оң жақ жиегіне тігінен жазылған) өрескел қателікпен берілгендігі анықталды: 1933 жылғы жинақта «Олардың біз есей аңғара сурвының басы жағында болыпты», ал қалған 1945, 1957, 1961, 1977, 1986, 1995, 2002, 2005 жылдардағы басылымдарда «Олардың орны Енесей, Аңқара суының бас жағында болыпты» деп түсірілген. Яғни, жоғарыда келтірілген түпнұсқадағы сөйлемге мүлдем сәйкес емес.

Сондай-ақ, түпнұсқаның 8-жолындағы «чыққанұн» деген сөз 1933, 1945, 1957, 1977, 1986, 1995, 2002,

2005 жылғы басылымдардың барлығында да «шыққандарын» деп түсірілген. Ал 157, 158-жолдардағы «Ақтабан чұбұрұнды көретұғыны, Әмудариадан қачамин диб болған» деген сөйлем басқа басылымдардың бөріінде дәл түпнұсқадағыдай берілгенімен, ол 1995 және 2002 жылғы жинақта ғана «Ақтабан шұбырынды көретұғын себебі Нәдірден қашамын деп болған» деп өрескел қателікпен өзгертілген (Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы, 1995: 343). Осы орайда «түсінік» берушілердің бұл түпнұсқаны қай қолжазбаға сүйене отырып түзеткені жөнінде дұдамал ойға қаласыз.

Ұлы ақынның 1933, 1945, 1957, 1961, 1977, 1986, 2005 жылдары жарық көрген жинақтарында қолжазбаның 15, 16-жолдары «Осы күнде де қазақдұң төрә нәсілдиләрі өзін «біз татармұз» деб айтұсады» деп түссе, 1995, 2002 жылғы нұсқаларында «Осы күнде де қазақтың төрә нәсілдері өзін өзі «біз татармыз» деп айтысады» деп берілген. Яғни, бұл тұста да жинақтарды құрастырушылар үлкен қателік жіберіп отыр.

Қолжазбаның 23 және 24-жолында «Қазақты өзләріне ағайын тұтады диді, һәм бір тұқымдас икәндигине көргән кісі таласбайды. Тағы һәм қазақ, қырғыз бинән қазақдұң бір тұқымдас икәнүне таласбайды» дегенде кездесетін «һәм» сөзі 1933 жылғы жинақта «қана», 1945 жылғы еңбекте «һәм» деп берілген. 1957 мен 1961 жылғы нұсқада 23-жолы «және», 24-жолы «еш» түрінде, ал 1977 жылдан бергі басылымдарда 23-жол «һәм», 24-жол «еш» болып аударылған.

Осы сияқты ірілі-ұсақты қателіктер қолжазба мәтінінде де, ұлы ақынның әр жылдары жарық көрген кирилше нұсқаларында да, өкінішке орай, бой көрсетіп отыр. Яғни Абайдың өз қолымен жазған қолжазбасының аудармасы сан мәрте жарияланғанымен, онда кейбір беттердің, жекелеген сөздердің белгісіз себептермен түсіп қалуы немесе орындарының ауысып кетуі, кейде, тіпті, тыңнан жаңа сөздердің қосылуы сияқты елеулі олқылықтар орын алған. Демек аталмыш жарияланымдардағы кемшіліктер ақынның қолжазбасының мәтінінен ауытқушылықтың нәтижесінде туындап отыр. Шынтауайтында, Абайдың әр жылдары жарық көрген жинақтарын дайындау барысында оның шығармаларының, соның ішінде сөз болып отырған «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» атты туындысының да, түпнұсқаларының лексикографиялық, лексикологиялық, синтаксистік, емлелік, грамматикалық сынды және тағы басқа да лингвистикалық параметрлері қатаң ескерілуі керек еді.

Осы ретте аталмыш жайт жөнінде көрнекті абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедхановтың төмендегі өте зерделі әрі орынды айтылған пікірінің зерттеушілердің назарынан әлі де тыс қалып келе жатқандығына назар аударма кеткен жөн деп есептейміз: «Тегінде ақын өлең жазғанда, тіл білімінің заңдарына тәуелді болып, табына бермейді. Абай сөзінің қате басылып келе жатқанын дәлелдеп жазған пікіріме мән берілмеді, елеусіз, ескерусіз қалды» (Мұхамедханов, 2007: 90).

Түйін. Мақаланың қисыны Абайдың аталмыш туындысының дәстүрлі қазақы ортада ежелден орныққан ауызша тарихнаманың желісіне құрылғандығын айқын аңғартады. Сонымен бірге осы еңбектің контекстінен ұлы ойшыл өмір сүрген кезеңдегі тарихи және шығыстану ғылымының жетістіктерінің әсері айырықша сезіледі. Дегенмен, бұл туындыны таза ғылыми зерттеу ретінде қарастыруға болмайды. Мұндай ұстаным ұлы ақынның рухани болмыс-бітіміне

обал жасағандық болар еді. Қазіргі гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың соңғы жетістігі тұрғысынан «далалық ауызша тарихнамасының» үздік үлгісі болып табылатын бұл еңбекті, бір жағынан, «Абай әлемі» атты рухани кеңістікті, екінші жағынан, қазақтың ежелден орныққан тарихи көзқарасын дендеп зерделеуге мүмкіндік берер дерек ретінде де бағамдаған ләзім.

Әлбетте, авторлардың жүргізген салыстырмалы-текстологиялық сараптамасы өзінің қисыны келіскен нем методологиялық толымды жаңа зерттеулерден табиғи жалғасын табатындығына шәк жоқ.

Ескертпе

* Мақаладағы қажетті мәліметтерді алдын-ала жүйелеу және талдауды авторлар бірлесіп атқарды. Мәтінді жазған – Нұрсан Әлімбаев.

** Биыл ұлы Абайдың туғанына 175 жыл толу құрметіне ҚР MOM қорындағы сақталып отырған Ұлы Абайдың жеке өмірі мен шығармашылығы һәм саяси қайраткерлігі туралы бес қолжазбаның факсимилелерінің және олардың кирилше түсірілген нұсқаларының екі кітаптан тұратын ғылыми инвентарлық каталогы жарыққа шықты: а) «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» Абай Құнанбайұлының қолжазбасы, ҚР MOM КП 17569; ә) Тұрағұл Абайұлының қолжазбасы. «Қазақтың атақты ақыны Абай Құнанбайұлы». ҚР MOM КП 3119; б) Мүрсейіт Бікіұлының қолжазбасы. ҚР MOM КП 2705; в) Ахат Шәкәрімұлы Құдайбердиевтің қолжазбасы. ҚР MOM КП 23654; г) «Мүсірәлі ақсақалдың айтуынша» атты қолжазба, ҚР MOM КП 5905. Отандық ғылымда аталмыш бес қолжазбаның факсимилелерінің кирилшеге түсірілген нұсқаларымен бірге берілуі биыл жарық көретін басылымның танымдық тағылымын айрықша арттырар бірегей жайт деуге әбден болады. Оның, әсіресе, ақын шығармаларының текстологиясын әлеуметтік және гуманитарлық ғылым салаларындағы әлемдік соны жетістік аясында одан әрі дамыту үрдісіне соны серпін берері сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ДЕРЕК

Abai (Ibrahim) Qunanbai uly syqarmalary. Audarmalary men qara sözderj. II-tom. – Alma-Ata: Qazaqstan kerkem әdebiет baspasy, 1940. – 320 b.

Abaj Qunanbai uly. Tolyq syjnaq. Syjnavsy: Әvez uly Muqtar. Qarap syqyr söz basyn sazgan: Qansygyr uly Ilijas. – Kzyl-Orda: Gostipografija №1, Qazaqstan baspasy. 1933. – 409 b.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 454 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-том. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1977. – 312 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының толық жинағы. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекет баспасы, 1945. – 468 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Өлеңдер мен аудармалар. Поэмалар. Қара сөздер. 2 том. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1995. – 343 б.

Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы: Жазушы. – 2005. – 296 б.

Абай. Өлеңдер мен аудармалар. Бірінші том. Алматы: «Жазушы», 1995. – 5-б.

Абай. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев; ред. алқасы: З.Ахметов, Л.М. Әуезова, Б.Г. Ерзакович т.б.). – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 б.

Абусейтова М.Х., Нурманова А.Ш. Арабиграфические рукописи, хранящиеся в фондах г.Алматы // «Шығыс» ғылыми журнал. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – №1. – 167-181-бб.

Жиреншин Абусагит. Избранные труды. – Алматы: Алаш, 2003. – 208-б.

Жиреншин Ә.М. Абай және орыстың революцияшыл демократтары. – А., 1956. – 268 б.

ҚР MOM КП 17569. Легенда: из старых поступлений» (Акт №294 от 10. 04. 82 г.)

Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 5-том. – Алматы: «Ел-шежіре», 2007. – 344 б.

Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: «Ана тілі» баспасы, 1994. – 192 б.

Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – А., 1957. – 294 с.

Тұрағұл Абайұлының қолжазбасы. Қазақтың атақты ақыны Абай Құнанбайұлы. ҚР MOM КП 3119. – Қолжазба. 90-б.

REFERENCES

Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shygarmalarynyn eki tomдық tolyq jynagy [Complete collection of works in two volumes]. 1-tom. – Almaty: «Gylym» baspasy, [«Gylym» publishing house] 1977. – 454 p. [in Kazakh].

Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shygarmalarynyn eki tomдық tolyq jynagy [Complete collection of works in two volumes]. 2-tom. – Almaty: «Gylym» baspasy, [«Gylym» publishing house]. 1977. – 312 p. [in Kazakh].

Abai (Ibrahim) Qunanbaev. Shygarmalarynyn tolyq jynagy [Complete collection of works]. – Almaty: Qazaqtyñ birikken memleket baspasy, [Kazakh United State Publishing House]. 1945. – 468-p. [in Kazakh].

Abai (Ibrahim) Qunanbai uly shiqarmalary. Audarmalary men qara sözderi [Translations and book of words]. II-tom. – Alma-Ata: Qazaqstan kerkem әdebiет baspasy, [Kazakhstan Fiction Publishing House]. 1940. – 320-p. [in Kazakh].

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Olender men audarmalar. Poemalar. Qara sözder [Poems and translations. Poems. Book of words]. 2 tom. – Almaty: «Jazushy» baspasy, [Zhazushy publishing house]. 1995. – 343-p. [in Kazakh].

Abai (Ibrahim) Qunanbaiuly. Shygarmalarynyn eki tomдық tolyq jynagy [Complete collection of works in two volumes]. T.2: Olender men audarmalar, poemalar, qarasözder. [Poems and translations, poems, book of words]– Almaty: Jazushy. – 2005. – 296 p. [in Kazakh].

Abai. Ensiklopedia. [Encyclopedia]. (Bas red. R.N. Nurgaliev; red. alqasy: Z.Ahmetov, L.M. Auezova, B.G. Erzakovich t.b.). – Almaty: «Qazaq ensiklopediasyeyn» Bas redaksiyası, «Atamura» baspasy [General edition of the Kazakh encyclopedia, Atamura publishing house]. 1995. – 720 p. [in Kazakh].

Abai. Olender men audarmalar [Poems and translations]. Birinshi tom. Almaty: «Jazyshy», 1995. – 5-p. [in Kazakh].

Abai Qunanbai uly. Tolyq zhinaq [complete work]. Syjnavsy [Compiler]: Әvez uly Muqtar. Qarap shygyr söz basyn zhazgan [looked up and wrote the preface]: Zhansygyr uly Ilijas. – Kzyl-Orda: Gostipografija №1, Qazaqstan baspasy [Kazakhstan Publishing House]. 1933.– 409-pp. [in Kazakh].

Abuseytova M.H., Nurmanova A.Sh. Arabograficheskie rukopisi, hranyashiesya v fondah g. Almaty [Arabographic manuscripts stored in the funds of the city of Almaty] // «Shygys» gylymi jurnal [«Shygys» scientific journal]. – Almaty: «Daik-Press», 2004.- №1. –167-181-pp. [in Kazakh]

Jirenshin A.M. Abai jane orystyn revoliusiashyl demokrattary. [Abay and the Russian Revolutionary Democrats]. – A., 1956. – 268 p. [in Kazakh].

Jirenshin Abusagit. Izbrannye trudy [Selected works]. – Almaty: Alash, 2003. – 208-p. [in Kazakh]

KR MOM KP 17569. Legenda: iz starykh postupleniy [Legend: from old receipts]. (Akt №294 ot 10. 04. 82 g.) [in Russian].

Muhamedhanov Q. Kop tomдық shygarmalar jynagy [Multi-volume collection of works]. 5-tom. – Almaty: «El-shejire», 2007. – 344 p. [in Kazakh].

Myrzahmetov M. Abaytanu tarihy [history of learning Abay] – Almaty: «Ana tili» baspasy, 1994. – 192 p. [in Kazakh].

Silchenko M.S. Tvorcheskaya biografiya Abaya [Creative biography of Abai]. – A., 1957. – 294 p. [in Russian].

Turagul Abayulynyn qoljzbasy. Qazaqtyñ ataqtı aqyny Abai Qunanbaiuly [Manuscript of Turagul Abayuly. The famous Kazakh poet Abay Kunanbayuly]. KP MOM KP 3119. – Qoljzba. [manuscript]. 90-p. [in Kazakh].

Тимур БОЛСЫНБЕК,

ғалым хатшы, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі
Алматы қ. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

АБАЙ – ЗАМАННЫҢ ҰЛЫ ТҮЛҒАСЫ

Автор мақалада ұлы Абайдың ақындық шығармаларын, ғылым-білім туралы ойларын, даналық өсиеттерін, қоғамдық қызметін қарастырады. Мақаланы жазу барысында ақын туралы абайтанушы М.Әуезов, М.Мырзахметов, Р.Сыздықова сынды ғалымдардың, қазіргі зерттеушілердің деректері негізге алынды. Онда Абай қазақтың қазіргі әдеби тілінің негізін салушы деген түсінікке қатысты классик жазушы М.Әуезовтің көзқарасы беріледі. Ұлы ақынның американдық публицисті Дж.Кеннанмен Семейде кездесуі, пікірлесу барысында Абайдың жан-жақты білімділігі оны таңдандырғаны сөз болады. Мақалада Абайдың халықты оқу-білімге шақыруы, өркениет жолында ғылымның алатын орнының маңыздылығын түсіндіруі; бойында туа біткен ақындық дарыны бар жастардың халық мүддесін ойлап, адал болуын насихаттауы; соны зерттеулер нәтижесінде ақын өлеңдерінің санының артқаны; шетел ақындарының шығармаларын аудару барысында оны жалпы халыққа түсінікті тілде көркем жеткізуі және т.б. мәселелер қозғалады.

Кілт сөздер: тұлға, ойшыл, ақын, даналық ойлар, өсиет, тәрбие, толық адам, ғылым, білім, халық.

Timur Bolsynbek,

Scientific secretary. Central State Museum of the Republic of Kazakhstan.
Almaty c. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

ABAI – A GREAT PERSONALITY OF THE EPOCH

In the article, the author examines the poetic works of the great qazaq poet Abai, in which he expresses his thoughts about science, as well as the wills of folk wisdom. The article is also based on the prominent researches as M. Auezov, M. Myrzakhmetov, R. Syzdykova and modern researchers. It gives the point of view of the classic writer M. Auezov on the concept of Abai as the founder of the modern literary language of the Kazakhs. American publicist translator of the great poet J. Kennan in Semipalatinsk expressed admiration for Abai's comprehensive knowledge. At the same time, the article notes Abai's call for knowledge, clarification of the importance of the place of science on the path of civilization; as a result of his research; in the process of translating the works of foreign poets, the issues of its artistic transmission in a language understandable to the people as a whole are raised, etc.

Keywords: personality, thinker, poet, wisdom, testament, upbringing, person, science, education, people.

Тимур Болсынбек,

ученый секретарь, Центральный Государственный музей
Республики Казахстан. г. Алматы. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com

АБАЙ – ВЕЛИКАЯ ЛИЧНОСТЬ ЭПОХИ

В статье автор рассматривает поэтические произведения великого казахского поэта Абая, в которых он выражает свои мысли о науке, а также завещания народной мудрости. При написании за основу статьи взяты труды абаеоведа М. Ауэзова, М. Мырзахметова, Р. Сыздыкова, а также современных исследователей. В статье рассматривается точка зрения писателя-классика М. Ауэзова, где считается, что Абай является основателем современного казахского литературного языка. Во время его встречи великого поэта с американским публицистом Дж. Кеннаном в Семипалатинске, последний выразил восхищение всесторонними знаниями Абая. В данной статье рассматривается призыв Абая к знаниям, разъяснение важности роли науки на пути цивилизации; призыв к молодым поэтам служить интересам своего народа; в результате исследований выявились новые стихотворения великого поэта; а также другие проблемы.

Ключевые слова: личность, мыслитель, поэт, мудрость, завещание, воспитание, полный человек, наука, образование, народ.

Кіріспе. Ғылыми мақалада Абайдың ақындық қарымы, қоғамдық қызметі, қазақ тілінің өркендеуіне қосқан үлесі, даналық ойлары, ақын шығармашылығын зерттеген ғалымдардың оң пікірі және т.б. сөз болады.

Материалдар мен әдістер. Мақалада ғылыми жүйе, тарихи принцип сақтала отырып, онда айтылған әрбір ой-пікірге автор тарапынан саралау жасалды. Зерттеу барысында хронологиялық, тақырыптық жіктеу жұмыстары жүргізілді, методологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау. Ұлы Абайдың өмірі мен шығармашылығы туралы зерттелген көптеген еңбектер бар. Әсіресе, ақын шығармаларын насихаттауда К.Құнанбаев, Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов еңбектері, сонымен бірге, М. Әуезов, Қ. Мұхамедханов, М. Мырзахметов,

Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, М. Мағауин, А. Ысқақов, Р. Сыздықова және т.б. ғалымдар зерттеулерінің маңызы жоғары, әрі құнды дереккөзі екендігін айтамыз.

Зерттеу нәтижелері. Абай – әдебиет саласында ғана емес, сонымен қатар жалпы ұлттық мәдениетте ерекше орны бар тұлға. Ақын шығармаларының негізгі тақырыптары оқу-ағарту, ғылым-білім, философия, әдебиет пен өнер, аударма, еңбек ету, адамгершілік қасиет, ұрпақ тәрбиесі, өмірлік құндылықтар, әділдік, қоғамның өзекті мәселелері туралы болып келеді. Ұлы ақынның «Арттағыға сөзің мен ісің қалса, Өлсең де, өлмегенмен боласың тең», – деген өлең жолдары дәл өзіне арналғандай.

Академик Р. Сыздықова Абай қазіргі әдеби тіліміздің негізін қалаушы деген ұғымға байланысты жазушы М.Әуезовтің мынадай пікірін келтіреді. Жалпы

мұнда ұлттың әдеби тілі Абайдан ғана басталады деген сөз емес, оған дейін де қазақта ауызша шешендік пен ақын-жыраулар туғызған әдеби тіл болды. Ғасырлардан келе жатқан эпостардағы, салттық, тарихтық жырлардағы, көркем өлең үлгілеріндегі тілдерді қалай ұмытамыз. Бұхар, Махамбет сынды ақын-жыраулардың туындыларында әдеби тілді танытатын үлгі-өрнектер бар. Ал, Абай өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі сапасында байытты (Сыздықова 1986: 328-330). Демек, ұлы ақын – қазіргі қолданып жүрген кең ауқымды әдеби тілдің негізін қалаған және оның ары қарай өркендеп дамуына даңғыл жол салған көрнекті тұлғаның бірі.

Ұлы ақынның «Артық ғылым кітапта ерінбей оқып көруге» деген өлең жолдарынан өзіне кітапты рухани серік еткенін аңғарамыз. 1885 ж. Сібірді шарлап жүріп Семейге келген Америка публицісі Дж. Кеннан қаладағы кітапханамен танысуға барады. Ол жерде оған Қазақстанға жер аударылған А. Леонтьев жергілікті қазақтар арасында Дж. Милль, Г. Бокль және Дж. Дрепер еңбектерін оқығандар да барын айтып, оны Абаймен таныстырады. Пікірлесу кезінде Абайдың одан индукцияның дедукциядан айырмашылығын түсіндіріп беруін сұрағаны таңдандырады. Дж. Кеннан Абайға Дж. Дрепердің «Еуропаның ақыл-ойының жетілуі» атты еңбегінен сұрақтар қойып, оның бұл шығармамен жақсы таныс екеніне көз жеткізеді (Кеннан 1906: 26).

Абай қоғамды өркендетудің бірден-бір жолы халыққа білім беру, олардың ғылымға деген қызығушылығын ояту деп түсінді. Оныншы сөзінде: «Ғылымсыз ақырет те жоқ, дүние де жоқ», дейді. Абайдың ойынша, ғылымды жүйелі игеру қоғамды алға сүйрейді. Он сегізінші сөзінде: «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген үлгілермен озбақ», – деп жазады. Білімді адам өмірлік тәжірибеден де қалыптасатынын ақын он тоғызыншы сөзінде былай сипаттап кетеді: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды дағы, сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады». Ақын білімнің – оқып-естігенін зердесіне тоқып алатын, талапты адамға қонғанын қалайды.

Ұлы ойшыл адам бойындағы үш қасиетті анықтайды, ол: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. Ол туралы он жетінші сөзінде мынадай мысал келтіреді, қайрат, ақыл және жүректің, әрқайсысы өз өнерлерінің бір-бірінен артықшылықтарын айтып, өзара тартысып, ақырында төрелігін айтуға ғылымға келіп жүгінеді. Сонда, ғылым үшеуіңнің басынды қоспақ менің ісім дейді. Келтірілген бұл мысалдан ғылымның дүниетанымдық қызметінің жоғары екендігін аңғарамыз. Ол туралы ақын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек», – деген өлеңінде көркем суреттейді.

Абайдың толық адам ілімінің ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын ғалым М. Мырзахметов былай түсіндіреді. Бұл ілім адамды рухани тазалайды. Бойында жаман қасиеті болса алып шығады. Ілімнің басты мақсаты сонда. Сондықтан ілімге сүйене отырып жас ұрпақтың бойын тазартуымыз керек. Сонда ғана адамгершіліктің жолына түсеміз. Рухани жанданамыз. Абайдай мұндай мән-мағынасы терең ой айтқан адам болған емес (Мырзахметов 2020: 6).

Абай Қазақстанға жер аударылған Е. Михаэлис, П. Маковецкий және т.б. достық-сыйластық қарым-қатынаста болды. 1883 ж. 11 қыркүйегінде Статистикалық комитеттің негізінде Е. Михаэлис, А. Леонтьев, А. Блэк және Абай қолдауымен Семейде ал-

ғашқы музей ашылады. Ал, 1886 ж. 4 мамырында Е. Михаэлистің ұсынуымен Абай Статистикалық комитеттің толық мүшесі болып қабылданады (Ыбыраева 1999: 27-28). Өлкетанушылар Семей жерінде ғылымның география, геология, тарих, этнография, статистика, археология, археография салалары бойынша ауқымды зерттеулер жүргізді. П. Маковецкий, Н. Коншин сынды зерттеушілер қазақтардың әдет-ғұрпы, салт-санасы, дағдылы құқығы бойынша еңбектер жазу барысында Абайдан кеңес алып тұрды. Нәтижесінде, П. Маковецкийдің редакторлығымен «Материалы для изучения юридических обычаев киргизов», аталған еңбегі жарық көрсе, Н. Коншиннің өтінішімен Абай оның «Заметка о происхождении родов Средней Киргизской орды» атты зерттеу еңбегіне анықтама әзірлеп береді (Қарасаев 2001: 19).

Кемеңгер Абайды баршамыз әуелі ақын ретінде танымыз. Абай шығармаларының жинағында, әр адамда кездесе бермейтін ақындық қасиеттің тек Абай бойында толық табылатынын төмендегідей атап көрсетеді және оған «төрт түлігі сай ақын» деп баға береді. Онда былай делінген: «Тіл шеберлігі мен сөз көркемдігі бірін-бірі толықтырып, септесіп жатыр; Ақын ойының тереңдігі, аз сөзге көп мағына, философиялық мән беруі; Поэзияның адам өмірі, қоғам тұрмысы, әлеуметтің тілегінен туып отыруы; Поэзияның сыртқы көркемдігіне, ішкі мазмұнының үйлесіп «іші алтын, сырты күміс» болуы – форма мен мазмұнның тұтастығы» (Құнанбаев 1961: 516).

Абай бойында ақындық дарыны бар жастардың шығармалары елдің мұң-мұқтажы, арман-тілегімен ұштасып жатуын өзінің «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» атты өлеңінде келісті жеткізеді. Сонымен бірге, ақын: «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, ол – ақынның білімсіз бишарасы», – дейді. Ұлы ақын осындай ойларымен ақындарға, жастарға елін-жерін сүюіне, халқына адал қызмет жасауына бағыт-бағдар берді. Өйткені, Абайдың өзі қоғамдық қарым-қатынаста кейбір адам мінезіндегі өсек айту, жалған сөйлеу, дарақылық сынды рухани кеселмен күресуді басты міндеттерінің біріне айналдырды. Қазақ қоғамының дамуына кедергі келтіретін кез келген жайтты шығармаларына арқау етіп, оларды аяусыз сынап отырды.

Абайдың өлеңдері алғаш рет «Дала уалаяты газетінде» жарық көрді. Газеттің 1889 ж. 7-ші санында «Жазды күні шілде болғанда», ал 12-ші нөмірінде «Күлембайға» атты өлеңдері жарияланады (Субханбердина 1995: 20).

Күні кешеге дейін Абай 173 өлең жазды делініп келген болатын, алайда абайтанушы, ғалым А. Омаров қазіргі таңда Абай өлеңдерінің саны 195-ке жеткенін айтады. Олар, «Жаңа закон», «Бүркіттің сыны», «Қызғалдақтай қызықты өмір», «Ақылды әдет жеңбегі» және т.б. өлеңдер (Омаров 2019: 422).

Абай – көркем аудармашы. Ол аудармаларында А. Пушкин, М. Лермонтов, И. Крылов, Дж. Байрон сынды ақындар шығармаларының түпкі мазмұнын сақтай отырып, халыққа түсінікті тілде жеткізе білді. Мысалы, А. Пушкиннің «Евгений Онегин» романындағы Татьяна хаттарын тәржімелегенде, қазақтың бай тілін кеңінен қолдана отырып, бас еркіндігін аңсаған орыс қызының мұңды назын көркем тілмен жеткізеді. Абайдың бұл аудармасы туралы зерттеуші Ж. Қыдыров: «орыс қызының көкірегін тырналаған ащы арман-мұңын қыр қызының тағдыртауқыметімен астастыра жаңаша, құлаққа жағымды, көкейге қонымды етіп сырлы, назды әуен ырғақпен

енге қосқан», – деп сипаттайды (Қыдыров 1976: 3). Ал, «Қазақ әдебиетінің тарихында» Абайдың И. Крылов мысалдарын тәржімелеуіне қатысты былай делінген: «И. Крылов мысалдары халық арасына кең тарап, қазақ топтарында жаңаша түлеп, қайтадан фольклорға айналады да, шығыстық үлгілер сияқты өзгерістерге ұшырайды. Орыс сюжеттері «ұлттанып», оның моралі қазақ тұрмысына, этикасына бейімделеді» (Қирабаев 2008: 376).

Абайдың поэтикалық шығармаларынан басқа, тарихи тақырыптарда жазылған «Ескендір», «Мас-ғұт», «Әзім әңгімесі» деген дастандары бар. Ұлы ойшыл өзінің «Қара сөздерінде» де тарихи тақырыптарды қозғап отырады. Мысалы, «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» атты сөзінде тарихи деректер мен ел жадындағы ауызша жеткен дәйектер негізге алынып, қазақтың шығу тегі туралы бірқатар мағлұматтар берілген. Жалпы, ұлы ақын шығармашылығы ұлттың рухани қазынасының өлшеусіз бір бөлшегі тәрізді.

Қазақ «мақал – сөздің атасы» дейді. Мақал-мәтелді халық тудыратын болғандықтан онда мағынасы терең, тәрбиелік мәні бары да, сондай-ақ көңілге қонбайтыны да кездеседі. Абай кейбір мақалдарға сын көзбен қарайды. Жиырма тоғызыншы сөзінде, «Жарлы болсаң, арлы болма», «Қалауын тапса, қар жанады» және т.с.с. мақалдардың түп мағынасының бұрыстығын айтып қынжылады. «Жарлы болсаң, арлы болма» мақалы туралы былай дейді: «Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын. Егер онысы жалға жүргенінде жаныңды қинап еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол – ар кететұғын іс емес. Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі». Абай осындай ойымен, қазақтың сөз мағынасына қарап сөйлеуін, жөнсіз сөзден аулақ болуына шақырады.

Ұлы ақынның артында көптеген шәкірттері қалды. Оның ақындық мектебінің тікелей шәкірттері Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Әсет, Шәкәрім саналады. Ақынның кеңесімен Көкбай «Сабалақ», Ақылбай «Дағыстан», «Зұлыс», Мағауия «Медғат-Қасым», Әсет «Салиха-Сәмен», Шәкәрім «Қалқаман-Мамыр», «Жолсыз жаза», «Нартайлақ пен Айсұлу» поэмаларын жазады. Олармен қатар, Абайдың ақындық өнерінен үлгі алып, көп нәрсе үйренген басқа да ақындар болған. Солардың бірі – Ә. Тәңірбергелұлы. Әріп Абайдың поэзиядағы жаңашылдығын қабылдайды. Абайды ақындықтың ағасы деп санайды. Шығармаларында «Абайдан басқан сөзді не қыласың, сол дана бұл заманда биік заңғар», – деп жырлаған (Есназаров 1963: 4).

Кейінгі кездері қоғамда Абай қазаққа көңілі толмай, оны сынады деген пікірлер орын алып жүр. Біздің ойымызша, ол ұлтын сынамады, тек оны озық ойлы, алдыңғы ел қатарынан көргісі келді. Абай «Біріңді қазақ, бірің дос, көрмесең істің бәрі бос», – деп, оның ауызбірлікте болуын, ал «Бір жерде бірге жүрсең басың қосып, біріңнің бірің сөйле сөзін тосып», деген өлең жолдарынан бірін-бірі құрметтеуін, сыйластықта өмір сүруін қалағанын аңғару қиын емес.

Қорытынды. Абай – қазақтың ұлы ойшылы, бірегей ақыны, заманның алып тұлғасы. Ол халқының күрмеуі қиын күрделі мәселелерін аңғара білді. Ертеңіне алаңдады. Абайдың қазақтың қамын жеп айтқан дана ойлары мен көзқарасы қазіргі қоғамдағы рухани, әлеуметтік, экономикалық және т.б. өзекті мәселелерді шешуде зор демеу тәрізді. Ұлы ақынның ұлағатты сөздері мен тәлім-тәрбиесінен үйреніп,

өзі айтқандай, болмасақ та, ұқсап бағайық, өйткені, Абайдың ой-өрісі – ақылдың толған кемесі.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Есназаров Ә. Әріп ақын туралы жаңа деректер. Қазақ әдебиеті. 22 март 1963. № 12, 4-б.

Кеннан Дж. Сибирь и ссылка. Ред. Ф. Дедова, Н. Максимова, А. Рудина. Перевод с англ. И.Н. Кашинцева. Вступ. статья Ф. Волховского. Санкт-Петербург: издание Вл. Распопова, 1906. 286 с.

Қарасаев Ф. Шығыс Қазақстанға саяси жер аударылғандар. Қазақ тарихы. 2001, № 3. 18-22 бб.

Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. Жалпы ред. басқарған С.Қирабаев. Т. 1. Алматы: ҚазАқпарат, 2008. 812 б.

Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Алматы: Қазақтың Мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. 693 б.

Қыдыров Ж. Ән тағдырын сөз етсек... Қазақ әдебиеті. 12 март 1976. №12,3-б.

Мырзахметов М. Абай даму жолына енді түсті (ғалыммен сұқбаттасқан Н. Назарбек). Айқын. 11 ақпан 2020. № 20. 6-б.

Омаров А. Абай өлеңдер жинағы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. Семей: Интеллект, 2019. 425 б.

Субханбердина Ү. Дала уалаятының газеті. Алматы: Ғылым, 1995. 216 б.

Сыздықова Р. Абай тілінің зерттелуі. Абай тағылымы. Алматы: Жазушы, 1986. 324-344 бб.

Ыбыраева А. Семей мұражайы тарихынан. Қазақ тарихы. 1999, № 2. 27-32-бб.

REFERENCES

Esnazarov O. Arip aqyn turaly zhana derekter. Qazaq adebiyeti. 22 mart 1963. №12, 4-b. [Esnazarov O. new facts about Arip poet. Kazakh literature]. 22 March, 1963. No. 12, 4-p. [In Qazaq].

Kennan J. Sibir i ssylka. Red. F.Dedova, N.Maksimova, A.Rudina. Perevod s angl. I.N. Kashinzheva. Vstup. Statia F.Volhovskovo. Sankt-Peterburg: izdanie VI.Raspopova, 1906. 286 c. [In Russian].

Qarasaev G. Shygys Qazaqstanga saiasi zher audarylgandar. Qazaq tarihy. 2001, №3. 18-22 bb. [Karasaev G. Political exiles in East Kazakhstan. Kazakh history. 2001]. No. 3, pp. 18-22. [In Qazaq].

Qazaq adebietinin tarihy. On tomдық. T. 1. Zhalpy red. Basqargan S. Qirabaev. Almaty: QazAqparat, 2008. 812 b. [History of Kazakh literature. 10 volumes. Ed. S. Kirabayev. Vol. 1. Almaty: Kazinform, 2008. 812 p.]. [In Qazaq].

Abai Qunanbaev. Shygarmalarynyn bir tomдық tolyq zhinagy. Almaty: Qazaqtyn memlekettik kormem adebiet baspasy, 1961. 693 b. [Abai Qunanbaev. A complete collection of his works in one volume. Almaty: Kazakh state publishing house of fiction, 1961. 693 p.]. [In Qazaq].

Qydyrov Zh. An tagdyryn soz etsek... Qazaq adebiyeti. 12 mart 1976. №12, 3-b. [Kydyrov Zh. If we talk about the fate of the song... Kazakh literature. March 12, 1976. No. 12, p. 3.]. [In Qazaq].

Myrzahmetov M. Abai damu zholyna endi tusti (galymmen suqbatasqan N.Nazarbek). Aiqyn. 11 aqpan 2020. №20. 6-b. [Myrzahmetov M. Abai has entered the path of development (interviewed the scientist N. Nazarbek). Aikyn. 11 February, 2020. No. 20. 6 p.]. [In Qazaq].

Omarov A. Abai olender zhinagy. Sharmalarynyn eki tomдық tolyq zhinagy. Birinshi tom. Semei: Intellekt, 2019. 425 b. [Omarov A. Collection of Abai's poems. A complete two-volume collection of his works. I volume. Semei: Intelligence, 2019. 425 p.]. [In Qazaq].

Subhanberdina U. Dala ualaitynyn gazeti. Almaty: Gylm, 1995. 216 b. [Subhanberdina U. Newspaper of the Steppe ualayat]. Almaty: Nauka publ., 1995. 216 p.]. [In Qazaq].

Syzdykova R. Abai tilinin zerttelui. Abai tagylymy. Almaty: Zhazu-shy, 1986. 324-344 bb. [Syzdykova R. The study of the Abai language. The lesson of Abai]. Almaty: Writer, 1986. 324-344 pp. [In Qazaq].

Ybyraeva A. Semei murazhaiy tarihy. Qazaq tarihy. 1999, №2. 27-32 bb. [Ibraeva A. From the history of the Semei Museum. Kazakh history. 1999, No. 2, 27-32 pp.]. [In Qazaq].

ФТАХР/IRSTI/ МРНТИ: 06.81.23
ӨӘЖ 94(574)

Е.Т.БЕРЛІБАЕВ¹, Г.Б.КОЗҒАМБАЕВА²,

¹Т.ғ.к., доцент. Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

Алматы. E-mail: turbekulye@mail.ru

²Т.ғ.к., доцент. Әл -Фараби атындағы ҚазҰУ.

Алматы қ. E-mail: kozgambaeva@mail.ru

АЛТЫН ОРДА – ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІНІҢ АЛТЫН БЕСІГІ

Мақалада Қазақ хандығының мемлекеттік құрылымы Алтын Орданың мемлекеттік құрылымымен тарихи сабақтастырыла қарастырылды. Мақсатқа қол жеткізу үшін тарихи-салыстыру әдісі қолданылды. Бұған дейінгі ғылыми жұмыстардың басым көпшілігінде бұл мемлекеттердің тарихы жекелей нақты қарастырылғанымен, зерттеулерде үздіксіздік және сабақтастық принциптері ескерілмеген. Алтын Орда мемлекетіндегі ұлыстар, мемлекеттің екі қанатқа бөлінуі, хан билігінің киелілігі мәселелерінің Қазақ хандығында көрініс табуы, қандайда бір сабақтастықтың болғандығының белгісі. Жалпы Қазақ Хандығы Алтын Орданың заңды мұрагері екені мәлім. Мұны ресейлік тарихшылардың өзі айта бастады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Қазақ хандығы, тарихи сабақтастық, ұлыс, киелілік, хан, мемлекет.

Е.Т.Берлибаев¹, Г.Б.Козгамбаева²,

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty c. E-mail: kozgambaeva@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, E-mail: kozgambaeva@mail.ru

GOLDEN HORDEIS – A GOLDEN CRADLE OF KAZAKH STATEHOOD

In this article the problems of historical continuity of the state system of the Golden Horde and the Kazakh Khanate were considered. Medievalists thoroughly studied the history of the state structure of each state separately, that is, the principles of continuity and succession were not the focus of scientists. In the course of the investigation of the aforementioned problem, we adhered to precisely these principles. The study of such elements of the state system as the ulus, the division of the army into two wings, the belonging of the khan's power to the Chingizids both in the Golden Horde and in the Kazakh Khanate led us to the conclusion that the historical continuity of the state system between these states really existed.

Key words: Golden Horde, Kazakh Khanate, historical succession, ulus, sacredness, khan.

Е.Т.Берлибаев,¹ Г.Б.Козгамбаева,²

¹к.и.н., доцент. Казахский национальный женский педагогический университет. г.Алматы. E-mail: turbekulye@mail.ru

²к.и.н., доцент. КазНУ имени Аль-Фараби.г.Алматы, E-mail: kozgambaeva@mail.ru

ЗОЛОТАЯ ОРДА – ЗОЛОТАЯ КОЛЫБЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В данной статье были рассмотрены проблемы исторической преемственности государственного строя Золотой Орды и Казахского ханства. Медиевистами была хорошо изучено история государственного строя каждого государства по отдельности, и не рассматривались принципы преемственности и непрерывности. При изучении материала использовался историко-сравнительный анализ. Исследование таких элементов государственного строя, как улус, деление войска на два крыла принадлежало ханской власти чингизидам как в Золотой Орде так и в Казахском ханстве привело нас к выводу о том, что существовала не только династическая преемственность, но и преемственность государственного строя между этими государствами действительно существовала.

Ключевые слова: Золотая Орда, Казахское ханство, историческая преемственность, улус, сакральность, хан, государство.

Кіріспе. Тәуелсіздік кезеңінде Отан тарихын жаңа көзқарас тұрғысынан зерттеу Алтын Орда тарихына қатысты деректер мен материалдарды қайта зерделеуді талап етуде. Қазақ хандығының 550 жылдығы мерейтойында Елбасы Н. Назарбаев: «Қазақ хандығы бұдан бес жарым ғасыр бұрын ғана шаңырақ көтерсе де, Еуразияның ұлы даласында орнаған арғы дәуірдегі сақ, ғұн, үйсін мемлекеттерінің, бергі замандағы Ұлы түрік қағандығы, Дешті Қыпшақ пен Алтын Орда мемлекеттерінің заңды мұрагері» деп баса айтуы – тарихшыларға жаңа бағытта зерттеу жүргізуге жол салды. Біз осы жұмысымызда Алтын Орда мен Қазақ хандығының мемлекеттік

құрылымының тарихи сабақтастық мәселелерінің Қазақ хандығында көрініс табуын қарастыруды мақсат еттік.

Зерттеу әдістері. Европоцентристік көзқарастарынан туындаған кейбір ғалымдар Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының империясын дамымай қалған ерте таптық құрылым ретінде қарастырады. (Скрынникова, 1997: 12,32) Жошы ұлысын өзіндік ерекшелігі бар, саяси, әлеуметтік-экономикалық институттары бар феодалдық мемлекет деп «көшпелі феодализм» терминімен негіздеп көрсетті (Владимирцов, 1934: 110-119). Өздігінен мемлекет бола алмайтын саяси құрылым тұжырымын негіз-

деушілер де бар (Крадин, 2001: 7,8). Сондықтан біз көшпелі мемлекеттерде мемлекеттілік те, мәдениет те, өркениет те жоқ делінген теориялар мен тұжырымдарға сын көзбен қарап, мәселемізді ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырамыз.

Талдау. Алғашқылардың бірі болып Алтын Орданың әкімшілік құрылымын, әскери, азаматтық қызметтік шендер мен атақтарға талдау жасаған И. Березин. (Березин 1850: 7-13). Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский жұмысында да Алтын Орданың негізгі ірі шендерге, олардың атқаратын қызметіне баса назар аударған. Г.А. Федоров-Давыдов ұлыстық жүйе мәселесіне арнайы тоқталған (Федоров-Давыдов, 1973: 43, 49). К.А. Пищулина қазақтардың мемлекеттілігі туралы мақалаларында осы мәселеге назар аударады. (Пищулина, 2016: 224-228). Н.А.Атығаевтың кандидаттық диссертациясында осы мәселеге кішігірім шолу жасалған (Атығаев, 2003: 151-158). Т. Сұлтанов Қазақ хандығының ұлыстық жүйесі туралы мәліметтер келтірген (Сұлтанов, 1982: 78-79).

Зерттеу нәтижелері. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры», «Мәдени мұра бағдарламасы және «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар» мақалаларының өзектілігі өз маңызын жойған жоқ. Онда кез келген халық, оның ұрпағы өзінің тарихын, адамзат дамуына қосқан үлесі туралы білуі тиіс деп көрсетілген. Осы міндетерді жүзеге асыру ең бірінші тарихшы ғалымдардың құзырында.

2019 жылдың 24 тамызында Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев: «Ұлытау халықаралық деңгейдегі этнографиялық туризмнің орталығына айналуы тиіс..., қазақ халқы, ұлы тарихи тұлғалардың ізбасар ұрпағы екенімізді ешқашан ұмытпауымыз қажет», – деп Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойын атап өтуді, сонымен қатар оның негізін қалаған Жошы ханның есімін ұлықтау туралы бастама жасады (Тоқаев: 2019:1). Осындай игі бастамардан кейін өңірлерде жиындар, дөңгелек үстелдер өткізіліп, бұрындары көп қозғала бермейтін Алтын Орда, Шыңғыс ханның тұңғышы Жошы және оның құрған алып империясы туралы тың пікірлер талқыға түсіп жатыр. Жошы ұлысы – дүниенің төрт бұрышына билігін жүргізген Шыңғыс ханның өз иелігіндегі жерлерін төрт ұлына бөліп бергенде Жошының үлесіне тиген аса үлкен аумақ. Кейін бұл аумақтың құрамына Ресейдің еуропалық өңірі, Балтық теңізінің шығысындағы өлкелер, Польша, Мажарстан, Балқан елдері, Солтүстік Кавказ, Хорезм, Шығыс және Батыс Дешті Қыпшақ даласы енген. Қыпшақ даласында құрылған Жошы ұлысы кейіннен Алтын Ордаға айналды. Орыс кінәздіктері, Ноғай ордасы, көшпелі Өзбек мемлекеті, Моғолстан секілді елдер осы Алтын Ордадан бөлініп шыққаны белгілі.

Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы ұрпақтары негізін салған Алтын Орданың тікелей мұрагері – қазақ деген пікірді растайтын деректер аз емес. Солардың ең бастыларының бірі Жошы мазарынан ұлысқа қарасты 26 тайпаның таңбалары табылған. Ғалымдар осы 26 таңбаның түгелі бүгінгі қазақ руларына тиесілі белгілер екенін айтады. Олардың ішінде қазіргі моңғол ұлтына жататын рулардың бірде-біреуінің белгісі кездеспеген. Кезінде ресейлік антрополог Л.Т. Яблонский Алтын Орданың көшпенділерінің бас сүйегін, қаңқасын зерттей келе, орта ғасырларда өмір

сүрген Алтынордалықтардың бет-пішініне, қазіргі халықтардың ішінде тек қазақтар қатты ұқсайды деген пікірі тарихтан белгілі. Кейін қазақтан шыққан тұңғыш антрополог ғалым Оразақ Смағұлов бастаған генетик ғалымдар қазақтарда бар антрополиялық типтің XIII ғ. қалыптасқанын дәлелдеп келеді (Тоқтабай. 2020: 6-7).

Көп жылдар бойы Юань империясы, Иран, Еуропа елдерімен тең дәрежеде қарым-қатынас орнатып, сауда жолын қалыптастыра білген Алтын Орда мемлекеті туралы ашық айтылмады. Қазақстандық ресми тарихнамада Алтын Орда «қазақтардың ата-бабаларының жерлерін жаулап алған» бөтен шетелдік мемлекет ретінде қарастырылды. Орта-ғасырлық Қазақстан тарихының алғашқы кеңестік осы бұрмаланған көзқарасының орнығуына Б. Греков пен А. Якубовскийдің 1937 жылы жарық көрген ғылыми монографиясы негіз болды (Греков, Якубовский. 1937: 203).

1937 жылдардағы репрессиялар тарихшыларды үрейде ұстады. Алғашқы қазақ тарихшыларының бірі Санжар Асфендияров 1937 жылы атылып кетті. Тарихшы ғалым Санжар Асфендияров «миссионер Алтынсарин мен Уәлихановты әспеттеп, қазақ халқының тарихын хандарды ұлықтаумен алмастырды», – деп айыпталды (Васильков, Сорокина. 2003: 496). 1937 жылдың саяси сабақтары халық жанында жақсы сақталып қалды.

1944 жылы тамыз айында Татар партия комитетінің идеялогиялық тәрбие ісіне жауапты бөлімінде үлкен қаулы қабылданды. Оның негізгі мақсаты Алтын Орданы айтқызбау, қаралау, айтқан күннің өзінде теріс жағынан яғни феодалдық мемлекет, басқыншы тайпалар бірлестігі, жабайылық ордасы деп насихаттау басым болды. Осы тақырып туралы зерттеуді мүлдем тоқтату керек деген теріс пиғыл жатты.

Ұлттық тарихты ұлықтаудың кез келген әрекеті ату жазасымен аяқталуы мүмкін еді. Бұл ретте Ермахан Бекмахановтың қудалануын, сондай-ақ Қ.И. Сәтбаевтың Едіге эпосын зерттегені үшін қудаланғанын еске алуға болады. Татарстанда осы эпосты жариялағаны үшін Н. Исанбет те қудаланды (Исхаков Д.М. 1997. 248 с. 33, 199). Кеңестік кезеңде Татарстанда Алтын Орда тарихын зерттеу мен насихаттауға тырысқан ғалымдар мен зиялы қауымның қалай қуғындалғаны жайында Д.М. Исхаков жақсы суреттейді (Исхаков.1997: 194-205). Осы тұстағы қауіпті тақырыптардың бірі – Алтын Орда.

1943 жылы «Қазақ КСР көне заманнан бүгінге дейінгі» тарихы жарық көрді. Осы кітаптың «Моңғол шапқыншылығы және Алтын Орда кезеңіндегі Қазақстан» атты тарауында алғаш рет Ақ Орда Қазақ хандығының негізін қалаушы деген тезис айтылды. (Абдыкалыкова. Понкратова. 1943: 28). Осы тұста, Қазақ жерінде Алтын Ордаға қатысты үш бірдей ұлы оқиға өткен мекен бар екенін және ол – Ұлытау, Сарайшық және Түркістан қалаларына байланысты екенін айтуымыз қажет.

Сарайшық, Кіші Сарай – орта ғасырларда Алтын Орданың ірі сауда және экономикалық орталығы. Бұл қала Жайық өзенінің қазіргі Атырау қаласынан 50 км жоғары орналасқан. Қала кезінде күллі Еуразияның тағдырын шешкен шаһар болған. Орыс княздары қаласын билеуге ұлықсатты осы Алтын Орданың астанасына келіп алатын болған. Бұл қалада Алтын Орданың ұлы, атақты хандары жерленген. Қасым

ханның тұсында Сарайшық қазақтың астанасына айналды.

Түркістан – күллі түріктің рухани астанасы, барша түріктің алтын бесігі болған қала. 1598 жылдан Қазақ хандығының астанасы ретінде танымал.

Қазақстанның тарих ғылымы кеңестік кезеңде Алтын Орданы туыстас, шетелдік мемлекет деп санады. Шоқан Уәлиханов: «Қырғыздар дәстүрлері бойынша өздерін Алтын Орда татарларының ұрпақтарымыз деп санайды», – деп жазды (Валиханов Ч.Ч. 1984. 432 с.-).

1969 жылы Г.Ф. Дахшлейгер: «Ақ Орда өзінің құрамы жағынан, көбіне қазақтікі болды, бірақ халықтың атауы кейін анықталып, деректерге енді», – деп жазды (Дахшлейгер. 1969: 87). 1998 ж. жаңадан жарық көрген Қазақстан тарихының бес томдығында: «Алтын Ордада негізінен Бату ханның ұрпақтары, ал Ақ Ордада Орда Еженнің ұрпақтары билік етті», – деп жазылды (Асылбеков және т.б. 1998: 108-12). 2000 жылдың аяғынан бері ғалымдар Алтын Орданы Еуразияны мекендеген көптеген түркі тайпаларының, соның ішінде қазақтардың да ортақ ата-бабасы ретінде көрсетті. Сонымен қатар «қазақтар – Ақ Орданың мұрагері» деген тезис әлі күнге дейін өмір сүруін тоқтатқан емес. Елбасы өзінің Ұлытауда берген сұхбатында: «Біздің елдігіміз, қазақ жұртының арғы түбі ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан кейін Алтын Орда орнығады. Сөйтіп, хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп Тәуелсіздікке келіп тіреледі. Бұл – ...ғұндардың да, көк түріктердің де, Алтын Орданың да орталығы болған жер» десе, 2014 жылдың желтоқсанында Н.Ә. Назарбаев Алтын Орданы Қазақ хандығының негізін қалаушы деп тағы да жариялады. Осының нәтижесінде моңғол империясы ыдырағаннан кейін де, жеке дара империяға айналған ұлыстарда (Жошы ұлысы, Төле ұлысы, Шағатай ұлысы, Үгедей ұлысы) бұл ұлыстар ыдырап, құрылған хандықтарда да Шыңғыс хан ұрпақтарының билігі заңды деп, таққа тек Шыңғыс хан ұрпақтары отырды. Қазақ хандығында да осы дәстүр сақталды.

Көптеген қазақ зиялылары қазақтардың Алтын Ордадан шыққанын біліп келді. Шоқан Уәлиханов қазақтарды Алтын Орданың ұрпағы деп ашық жазды. Ал қазақ әдебиетінің классигі І. Есенберлин қазақтың шығу тегі туралы баяндайтын «Алты басты Айдаһар», «Айдаһардың алты басы» және «Айдаһардың өлімі» атты романдардан тұратын «Алтын Орда» трилогиясын жазды.

Қорытынды. Қазақ жері түгелдей Жошы ұлысының құрамына кіріп, Алтын Орданың хандарына сүйеу болған негізгі күш қазіргі қазақты құрап отырған тайпалар болғанына тарих куә. XIII ғасырдың 40-жылдары Үгедей хан тұсында «Моңғолдың құпия шежіресі» атты еңбектің жазылуының бір мақсаты Шыңғыс хан және оның ұрпақтарының жаулап алған аймақтардағы билігін идеологиялық тұрғыдан негіздеу болды. Ал одан кейінгі ғасырларда бұл идеология ислам дінімен біте қайнасып, шыңғыстық идеологияға алып келеді. Қазақ хандығы дәуірінде бұл идеология жергілікті этностың санасына сіңдірілді. Жалпы қорыта айтқанда Алтын Орда мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи сабақтастық мәселесі жан-жақты және ғылыми тұрғыда терең талдауды, болашақта күрделі зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Атығаев Н.А. Казахское ханство в XV- середине XVI века: диссертация на соискание кандидата исторических наук. - Алматы. 2003. – С.151-158.

Абдыкалыкова Н.М., Понкратова А.М. История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. –Алма-Ата. «Наука.» 1943. – 670 с. С. 28.

Асылбеков М.Х және т.б. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том.- Алматы: «Атамұра», 1998. -164 б. 77-89 бб.

Березин И.Н. Внутреннее устройство Золотой Орды по ханским ярлыкам. Монгольский кочевой феодализм. -Ленинград. Издательство АН СССР //Историческая наука и практика. 1970. № 1 (27). С.6-26.

Васильков Я.В. Сорокина М.Ю. Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов - жертв политического террора в советский период (1917-1991). Петербургское Востоковедение, 2003. 496 с. С. 31

Владимирцев Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград. Издательство академии наук СССР. 1934. С.110-119

Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII - XIV вв. Ленинград. Издательство социально-экономической литературы 1937. С 203.

Дахшлейгер Г.Ф. Историография советского Казахстана. Алма-Ата, Наука. 1969. -192 с. С. 87.

Исхаков Д.М. Проблемы становления и трансформации татарской нации // Казань. Мастер Лайн. 1997. 248 с. С. 194-205.

Крадин Н.Н. Кочевники в мировом историческом процессе. // Философия о общество. Выпуск 2001. №2(23). С. 7-8.

Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – нач. XVI в. Алматы. Наука. 1977. 350 с. С.224-228.

Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингисхана. – Санкт-Петербург: Евразия, 2013. – 384 с. С.12,32

Тоқаев Қасым-Жомарт. «Ұлытау – 2019» халықаралық туристік форумында. сөйлеген сөзі. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты. <https://www.akorda.kz/kz> 24.08.2019
Тоқтабай Ахмет «Оразақ Смағұлов және қазақтың қаны» // Қазақ әдебиеті 05.10.2020. 5 бет.

Федоров-Давыдов Г.Е. Общественный строй Золотой Орды. Москва. Издательство восточная литература. 1973: С.43,49.

REFERENCES

Atygaev N.A., (2003) –Atygaev. N.A. Kazakhskoye khanstvo v XV- seredine XVI veka: [Kazakh Khanate in the 15th - mid-16th century] a dissertation for a candidate for historical sciences. Almaty. The science 2003. pp. 151-158. [in Russian].

Abdykalykova N.M., Ponkratova A.M. (1943) – Abdykalykova N.M., Ponkratova A.M. Istoriya Kazakhskoy SSR s drevneyshikh vremen do nashikh dney [History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day] Alma-Ata. – 670 p. P.28 [in Russian].

Asilbekov M.X. (1998) – Asilbekov M.X. және т.б. Qazaqstan tarixi (köne zamannan büginge deyin). Bes tomдық. II tom [History of Kazakhstan (from ancient times to the present). Five volumes. Volume II] Almaty: «Atamura», 1998. - 164p. 77-89. [In Qazaq].

Berezin I.N. (1970) – Berezin I.N. Vnutrenneye ustroystvo Zolotoy Ordyy po khanskim yarlykam. Mongol'skiy kocheyoy feodalizm. [The internal structure of the Golden Horde according to the Khan labels. Mongolian nomadic feudalism.] Leningrad. Publishing house of the Academy of Sciences of the USSR // Historical magazine № 1 (27) pp. 6-26. [in Russian].

Vasil'kov, YA.V. Sorokina M.YU (2003).-Vasil'kov, YA. V.Sorokina M.YU. Lyudi i sud'by. Bibliograficheskiy slovar' vosto-kovedov – zhertv politicheskogo terrora v sovetskiy period (1917-1991) [People and destinies. Bibliographic Dictionary of Orientalists - Victims of Political Terror in the Soviet Period 1917-1991] Petersburg Oriental Studies, 2003, 496 p. P. 31 [in Russian].

Vladimirtsev B.YA (1934) - Vladimirtsev B.YA. Obshchestven-

nyy stroy mongolov. Mongol'skiy kochevoy feodalizm [The social system of the Mongols. Mongolian nomadic feudalism]. – Leningrad. 1934. P. 110-119 [in Russian].

Grekov B., Yakubovskiy A. (1937) - Grekov B., Yakubovskiy A. Zolotaya Orda. Ocherk istorii Ulusa Dzhuchi v period slozheniya i rastsveta v XIII - XIV vv [Golden Horde. Essay on the history of Ulus Jochi during the period of addition and prosperity in the XIII - XIV centuries]. – Leningrad. Publishing house of socio-economic literature. 1937. P. 203 [in Russian].

Dakhshleyger G.F (1969) - Dakhshleyger G.F. Istoriografiya sovetskogo Kazakhstana [Historiography of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata, The science 1969.-192 p. P. 87. [in Russian].

Iskhakov. (1997) - Iskhakov D.M. Problemy stanovleniya i transformatsii tatarskoy natsii [Problems of the formation and transformation of the Tatar nation] – Kazan. Master Line. 1997. 248, pp. 194-205. [in Russian].

Kradin N.N. (2001) - Kradin N.N. Kochevniki v mirovom istoricheskom protsesse [Nomads in the World Historical Process] Philosophy about society. Issue 2001. № 2 (23). p. 7-8. [in Russian].

Pishchulina K.A. (1977) - Pishchulina K.A. Yugo-Vostochnyy Kazakhstan v seredine XIV – nach. XVI v [South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - early. XVI century]. – Almaty. 1977 – 350 c. P. 224-228 [in Russian].

Skrynnikova T.D (2013) - Skrynnikova T.D. Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khана. [Charisma and power in the era of Chinggis Khan. – Saint] – Petersburg: Eurasia, 2013. - 384 p. P.12.32 [in Russian].

Toqayev Qasım-Jomart. (2019) - Toqayev Qasım-Jomart «Ulytau – 2019» xalıqaralıq twristik forwmında. söylegen sözi. Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniñ resmı saytı. <https://ulytau-2019.kz>. speech. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan.] [https://www.akorda.kz/en/August 24, 2019](https://www.akorda.kz/en/August%2024,%202019). [In Qazaq].

Toqtabay Axmet (2020) - Toqtabay Axmet «Orazaq Smağulov jäne qazaqtıñ qanı» [«Orazak Smagulov and the blood of the Kazakhs»] Kazakh literature 05.10.2020. Page 5. [In Qazaq].

Fedorov-Davydov G.Ye. (1973) – Fedorov-Davydov G.Ye. Obshchestvennyy stroy Zolotoy Ordı. [The social system of the Golden Horde.] Moscow. 1973: p. 43, 49. [In Qazaq].

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 68.39.49

А.ӘБДЕНОВ¹, Е.ҚОНБАЙ²

¹КеАҚ «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті», т.ғ.к., доцент, aidyn_617@mail.ru, Ақтөбе, ҚР

²КеАҚ «Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті», магистр, uerke-umi80@mail.ru, Ақтөбе, ҚР

ҚАЗАҚ ЖЫЛҚЫСЫНЫҢ ӨРКЕНИЕТТІК РӨЛІ

Мақалада қазақ халқындағы төрт түлік малдың бірі – жылқы туралы сөз етіледі. Жылқының қолға үйретілуі, алғаш мекендеген территориялары мен салт-дәстүрге мән беріліп, зерттеулерге тоқталады. Жылқы малының Орталық Азия елдеріндегі ата мекені қола дәуірінен алғаш рет жылқыны қолға үйретіп, ол өнерді қоғамдық тұрмыста қолдана бастауы, Солтүстік Қазақстан облысының Ботай тұрағынан табылған жәдігерлерді зерттеу барысында қыл құйрықты қолға үйреткен қазақ ұлты жайлы қарастырылады. Еуропа және Америка ғалымдарының Орта Азия елдеріндегі жылқыны зерттеуге деген қызығушылығы туралы сөз етіледі.

Кілт сөздер: көшпенділер, жылқы, Алаш, Солтүстік Қазақстан, Орталық Азия елдері, Ботай мәдениеті, жәдігер.

A.Abdenov¹, Y.Konbay²,

¹«K.Zhubanov Aktobe regional university», docent, candidate of historical sciences aidyn_617@mail.ru, Aktobe, RK

²«K.Zhubanov Aktobe regional university», master, uerke-umi80@mail.ru, Aktobe, RK.

THE ROLE OF KAZAKH HORSE'S CIVILIZATION

The article considers one of the four types of cattle of the Kazakh people – horses. Much attention is paid to the domestication of horses, their native habitat and customs. Studying the artifacts found at the Botay site in the North Kazakhstan region, they talk about the origin of horses in Central Asia during the bronze age, the art of taming them and the use of this art in the public life of the Kazakh people. It will focus on the interest of European and American scientists in the study of horses in Central Asia.

Keywords: nomads, horse, Alash, Northern Kazakhstan, Central Asian countries, Botay culture, artifact.

A.Абденов¹, Е.Конбай²

¹НАО «АГУ им. К.Жубанова», доцент, к.и.н., aidyn_617@mail.ru, Ақтөбе, РК

²НАО «АГУ им. К.Жубанова», магистр uerke-umi80@mail.ru, Ақтөбе, РК

РОЛЬ ЦИВИЛИЗАЦИИ КАЗАХСКОЙ ЛОШАДИ

В статье рассматривается один из четырех видов скота казахского народа – лошади. Большое внимание в исследовании уделяется приручению лошадей, их исконной среде обитания и обычаям. Изучая артефакты, найденные на стоянке Ботай в Северо-Казахстанской области, говорят о происхождении лошадей в странах Центральной Азии в эпоху бронзового века,

искусстве их приручения и использовании этого искусства в общественном быту казахского народа. Речь пойдет об интересе европейских и американских ученых к изучению лошади в странах Средней Азии.

Ключевые слова: кочевники, конь, Алаш, Северный Казахстан, страны Центральной Азии, Ботайская культура, артефакт.

Кіріспе. Еңбекте қазақ тарихындағы жылқы малының ұлттық сана-сезім мен рухани болмыс, әдет-ғұрып, мәдениет пен тарихтағы алар орнын анықтау мақсат етілді. Дәстүрлі мәдениеттің қазыналы беттерін қайта қарап, қазақтың өзін-өзі тануға себепші болуға тырыстық. Асауды алғаш ауыздықтағандар, етікке өкше қадап, шалбарды да тіккендер ежелгі көшпенділер. Бұдан өзге қазақ даласында адамзат өркениетін өрге сүйреген қандай жаңашылдықтар пайда болды. Ердің құқы ер тоқыммен өлшеген қазақ алтыдағы ұлын атқа мінгізіп, алпыстағы қариясын аттан түсірмеген.

Орталық Азия елдері мен Қытайдың Шинзяңы – тұлпардың ата мекені. Осыдан 3000 жылдан астам бұрынғы қола дәуірінде аталған елдердің тұрғындары алғаш рет жылқыны қолға үйретіп, ол өнерді қоғамдық тұрмыста қолдана бастады, яғни жылқыны көлік ретінде пайдалануы, осынау ұлы тапқырлық Еуразияның солтүстік далаларындағы экономикалық формацияны түбірінен өзгертті.

Зерттеу әдістері: Зерттеліп отырған мәселе институционалдық дәстүрді зерттеу барысында контекстуалдық, модельдеу және тарихи-социологиялық тәсілдерді қолданады. Қазақ тарихындағы, қоғамындағы жылқының рөлін анықтап, материалдарды типологиялық параллельдер жүргізу арқылы зерттеу. Басқа шетел ғалымдарының зерттеу әдістерін қолдана отырып, айғақтау мақсатында деректер пайдаланылады.

Талдау. Солтүстік Қазақстан облысының Ботай тұрағынан табылған жәдігерлерді зерттеу барысында қыл құйрықты қолға үйреткен қазақ ұлты екені дәлелденген. Қазіргі таңда әлемде жылқының 250 тұқымы бар екендігі анықталған. А.Загряжский «Шу жазығы мен Сырдария көшпенділерінің тұрмысы» деген еңбегінде ботаник маман ретінде бір қазақтың аузынан 31 түрлі **жылқы етін жейтінін** таңдана жазып алған.

Омар Хайям түркілердің билеушісі Афрасиабтың сөзін келтіреді: «Аспанда ай қандай маңызды болса, адам үшін ат та сондай маңызды» деп. Адам өміріндегі аттың орны туралы М.Қашқари: «Ат – түріктің қанаты» деп айтқан, демек, қанатсыз құс ұша алмаса, түрік жылқысыз өмір сүре алмайды деген мағынаға сай келеді. Орыс тілінде «лошадь» сөзі ХҮ ғасырдан бастап пайдаланылған. Сөздің шығу төркінін тексерген орыс ғалымдары «alasa» және «at» деген түркі сөздерінің қосылуынан шыққанын дәлелдеп отыр.

«Алаш этнонимі «Алаша» – деген жылқыны бейнелейтін сөзден шығып тұрса, орыстың «лошадь» сөзі «алаштың аттары», «алаштың жылқылары» – дегенмен мағыналас.

Қытайдың Хан династиясы Жаң Чиянды Батыс өңірге елші етіп жіберіп, Үйсін елінен асыл тұқымды жылқыны Қытай орта жазығына алдырғаннан бастап, Хан патшасы У Ди «Пырақ» деген жырын жазып, жылқының ғаламат құдіретін тамсана жырлап, оған «Пырақ» деп ат қойған. Ұлы Жібек жолының бағыттарының онан әрі кеңі түсуіне байланысты Хан патшасы У Ди Орталық Азиядағы ежелгі Ферғана елінде «қан терлейтін тұлпар» болатынын, қытай жазбаларында: бұл айтылып отырған тұлпарлар

– теке-жәуіміт тұқымды жылқылар, қытайлар алғашында осы тұлпарлардың күрең-жиендерін көрген де, олардан шыққан тер қан сияқты қызыл көрінгендіктен, тер орнына қан шығады екен деп ойлап, оған «қан терлейтін тұлпар» деген ат қойған, оның тіпті Үйсін жылқысынан да керемет екенін естіп, соны қолға келтіру үшін сол елге елші аттандырады. Ежелгі Ферғана елінің «қан терлейтін тұлпарын» өз еліне дін аман жеткізу үшін Хан патшасы У Ди арнайы жарлық шығарып, Ұлы Жібек жолының бойында тұлпарларды қабылдап алып, жөнелтіп отыратын арнаулы бекеттер құрған екен. Сонымен бірге, Үйсін аттарын «қиыр батыс тұлпары» деп, ал ежелгі Ферғананың «қан терлейтін тұлпарын» «пырақ» деп жаңаша атайтын болған. Алыс батыстағы Ферғана жылқысының аман-есен жетуінің құрметіне бола, У Ди патшаның арнаулы жарлығы бойынша, атбегілеріне Ферғана жылқысының алтынмен апталған қола мүсінін құйдырыпты да, оны Лу Бан қақпасының алдына орнатыпты. Сондықтан да Лу Бан қақпасы «алтын тұлпар қақпасы» аталыпты. Хан патшасы У Ди Ферғанадан жеткізілген «қан терлейтін тұлпар» сияқты орта азиялық асыл тұқымды жылқыларды Үйсін сайгүліктерімен және моңғол жылқысымен будандастырып, «данжүн» деп аталатын жылқы тұқымын (Зайберт, 2009: 323) өсіріпті. Сөйтіп, Қытайдың орта жазығында жылқының тұқымы асылданып, Хан патшалығының жылқы шаруашылығы да өркендеп, әскери қуаты да мықтап дамыған.

Халқымыздың жылқыдан алған тағы бір қасиеті –қан араластырмау салты. Үйір (15-20 бие) – бір айғырдың семьясы. Үйірдегі айғыр өзінің байталдарына (қыздарына) шаппайды, сәуіркітері де (ұлдары) енесіне, әпке-қырындастарына да шаппайды. Қазақ-та төмендегідей аңыз бар. Ертеде биеге шабатын айғыр болмай қалып, бірақ айғыр салатын уақыт болғандықтан биенің көзін жауып, айғырлық жасқа жеткен бір төлін шаптырған екен. Оны сезіп қалған ана-бие жүгенін үзіп, құйындатып барып биік жардан құлап жан тапсырған деген. К.Маркстің «Священно первоначально то, что мы переняли от животного мира» деген сөздері тұспа-тұс келеді. Қазақтың қан бұзылмас үшін жеті атаға дейін қыз алып, қыз берісуге болмайды деген заңы осыған негізделген болуы мүмкін ғой.

5500 жыл бұрын Ботай қонысындағы доместикация күллі адамзаттың өмір салтын өзгертті. Осыған дейін жылқының қайда, қалай үйретілгені жайлы талас-тартыстар көп болды. Әркім өркениетті өздерінен таратқысы келіп, «жылқыны жуасытқан біздер» деп дәйек іздеп әлек болды.

Алайда 1980 жылы ғалым Виктор Зайберт еліміздің солтүстігіндегі үш өзеннің (Ертіс, Тобыл, Есіл) тоғысқан тұсында археологиялық зерттеулер жүргізіп, даулы сұрақтың нүктесін қойды.

Жылқы тарихының ірі маманы В.И.Цалкин: «Қазіргі кездегі жылқының қай кезде қолға үйретілгені жайындағы дәлелдемелер топшылаудан, мөлшермен айтушылықтан аса алмай жүр, бұларға әлі де, әсіресе, остеологиялық (сүйек) материалдар жетіспейді». Осы сұраққа жауап ретінде 20 жылдан астам уақыт ішінде Ботайдан қазылып алынған

152 үйдің тұрағы, 60 мыңнан астам жылқы сүйегі мен қыш ыдыстар табылды. Жылқының 133 сүйегі зерттелген. Алайда В.Ф.Зайберттің жаңалығы жария болғанмен, деректер Кеңестік кезеңде мойындалмады. Себебі, Кеңес үкіметінің жылқыны алғашқы қолға үйреткен орыстан басқа ұлт болуы мүмкін емес деген жабық саясат жүргізуімен байланысты болды.

Еліміз тәуелсіздік алған соң, Еуропа және Америка ғалымдарына жол ашылып, жүргізген зерттеулерінен соң ғана Ботай мәдениетінде алғаш рет энеолит дәуірінде жылқы қолға үйретілгені туралы В.Зайберттің зерттеулері толығымен мойындалды. 1994 жылдан бастап В.Ф.Зайберт Британ университеттерінде Ботай мәдениеті туралы дәріс оқып, Кембридж университетінің археологиялық музейінде Ботай артефактілерінің көрмесі өткен соң бүкіл әлемде бұл аты шулы жаңалыққа қызығушылық арта түседі.

Зерттеу нәтижелері. Қазіргі таңда жылқы туралы білімнің аясы кеңейіп жылқыны зерттеу жеке ғылымға айналды. Түркия ғалымдары «жылқы мәдениеті» деген ұғымды енгізсе, Еуропа, орыс зерттеушілері «салтаттылық мәдениет» (всадническая культура) (Тоқтабай, 2010: 596) деген терминді қолданысқа енгізді. Қазақтар күлте жалды арғымақтар өсіріп, «ат мәдениетін» дүниеге әкелгендігін зерттеуші (Су Бихай, 2001: 11-12) дәлелдейді.

2018 жылдың жазында Париждегі Адам музейінде болған ҚР парламенті мәжілісінің депутаты С.Абдрахманов: «Әлемдегі әрлі-бергі аса үлкен жаңалықтардың қатарынан Ботай мәдениетінде алғаш рет энеолит дәуірінде жылқының қолға үйретілгендігі жайлы үлкен стендіні көріп, төбем көкке жеткендей болды...», – деп келтіреді.

Ғалымдардың пікірінше жылқы өркениеті б.д.д 4 мыңжылдық Энеолит дәуірінен бастау алып, иен далада жосып жүрген қыл құйрықты құрықтау Ботайлықтарға оңай соқпаған. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Ж.Артықбаевтың пікірінше: "алғашында сиырды қолға үйрету жеңілдірек болған, сол тәжірибені пайдалана отырып, жылқыны қолға үйреткен. Жылқыны көлік ретінде пайдаланып, үстіне жайдақ мінгеннің қолайсыздығын сезініп, ер-тоқым, ат әбзелдері: құйысқан, жүген, ноқта тартпалар пайда болған". Ат әбзелдерінің кейіннен атты жорықтарға пайдасы зор болды. Алғашқы атты пайдаланған халықтар, жарты әлемді жаулап алды. Осыған байланысты қазақтың ақиық ақыны Қадыр Мырзалиевтің «Жазмыш» атты кітабында әлемді жаулап алуда, жеңілісті білмеген Ақсақ Темір Алтын Ордаға жорық кезінде жеңіліс тауып кері шегініп келе жатып «мен неге жеңілдім» деген терең ойға кетіп, жолда сансыз көп жылқы көреді. Сонда айтқан екен: «Кімнің жылқысы көп болса, сол әр кезде жеңіске жетеді», – деп жолда кездескен жылқыларды қыруға әмір етіпті (Мырзалиев, 2004:45). Шынында да, жылқыларды кешегі Ұлы Отан соғысы, Азамат соғысы жылдарында кеңінен пайдаланғандығы тарихтан белгілі.

Әйгілі америкалық ғалым Майк Оверн «Орта Азияның ежелгі мемлекеттері» деген еңбегінде: «... үзеңгіден аяқ шығып кетпес үшін, өкшені де ойлап тапқан көшпелілер» делінген. Қазіргі киіп жүрген өкшелі етіктердің алғашқы нұсқасы біздің

арғы аталарымызға тиесілі.

Қорытынды. Тасын түртсең топырағы төгілетін, топырағын түртсең тағылым сөйлейтін қазақ даласының қиырында ашылмаған сыр жетерлік. Археологиялық зерттеулер бойынша табылған экспонаттарды таныта алмай келеміз. Тұңғыш Президентіміздің «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы зерттеуді қажет ететін тың тақырыптардың бетін ашуға себепші болғаны сөзсіз.

Қазақ даласындағы жылқы малын қолға үйретіп, көлік ретінде қолдана бастауы көшпелілердің қару-жарағының да түрлі өзгеріске түсуіне себепші болды. Қазақтар әуелден-ақ жылқыны азыққа да пайдаланған. Өткенімізді тірілтіп, барымызды бағалауда зерттеулердің кешенді түрде жүргізілуі үшін әлем ғалымдарымен бірлесе отырып, жылқыны зерттеуді қолға алсақ, нұр үстіне нұр болары хақ. Ендігі міндет – ұлы мұрат жолында жұмыла зерттеулер жүргізу.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Ахметжанов Қ. Жараған темір кигендер. - Алматы: Дәуір, 1996.-238 б.
- Зайберт В.Ф. Ботайская культура. – Алматы; КазАқпарат, 2009.-566 б.
- Қайратұлы Б. Қазақтың атбегілік өнері. «Самұрық-Қазына» әл-ақуат қоры, 2014. // <http://argymaq.kz/archives/5177>
- Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, 2-том. – Алматы; Қазақ энциклопедиясы ЖШС, 1999 жыл.
- Мырзалиев Қ. «Жазмыш». - Алматы: Қазығұрт, 2001. – 236 б.
- Су Бихай. Қазақ мәдениетінің тарихы.-Алматы: Атажұрт, 2001.-551 б.
- Сұңғатай С. Жылқы туралы аңыздар//Қытай деректерінің аудармасы <http://argymaq.kz/archives/4079>
- Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. - Алматы:кітап, 2010. – 425 б.
- Төреқұл Н. Даланың дара ділмарлары. – Алматы: Қазақстан, 2006.-592 б.
- Тоқтабай А. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі жылқы феномені//Афтореферат: <https://iie.kz/?p=1013>
- Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. – М: Наука, 1970.-280 б.

REFERENCES

- Ahmetjanov Q. Jaragan temir kigender. - Almaty: Dáýir, 1996.- 238 b. [in Kazakh].
- Zaibert V.F. Botaiskaja kúltúra. – Almaty; Kazakparat, 2009.- 566 b. [in Russian].
- Qairatuly B. Qazaqtyn atbegilik óneri. "Samuryq-Qazyna" álaýqat qory, 2014. // <http://argymaq.kz/archives/5177> [in Kazakh].
- Qazaqstan ulttyq ensiklopediasy, 2-tom.– Almaty; Qazaq ensiklopediasy` ZhShS, 1999 zhy`l. [in Kazakh].
- Myrzaliev Q. "Jazмыш". - Almaty: Qazygyrt, 2001. -236 b. [in Kazakh].
- Sý Biha. Qazaq mádenietiniń tarihy.-Almaty: Atajurt, 2001.- 551 b. [in Kazakh].
- Suńgatai S. Jylqy týraly ańyzdar//qytaı derekteriniń aýdarmasy <http://argymaq.kz/archives/4079> [in Kazakh].
- Toqtabai A. Qazaq jylqysynyn tarihy. - Almaty kitap, 2010. -425 b. [in Kazakh].
- Tórequl N. Dalanyń dara dilmarlary. – Almaty: Qazaqstan, 2006. -592 b. [in Kazakh]
- Toqtabai A. Qazaq halqynyn dástúrli mádenietindegi jylqy fenomenii//Aftoreferat: <https://iie.kz/?p=1013> [in Kazakh].
- Salkin V.I. Drevneishie domashnieivotnye Vostochnoi Evropy. – M: Naýka, 1970. -280 b. [in Russian].

ӨОЖ: 821.512.122; Orcid ID: 0000-0001- 5377-370X
FTAXP/IRSTI/MPHTI: 17.09

Б.М.СҰЛТАНОВА¹, Н.С.ҚАНАТБЕКОВА²,
¹ф.ғ.к., қауым. проф., ²2-курс магистранты,
^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru

ТАРИХИ ТҰЛҒА ЖӘНЕ ДРАМА

Мақалада қазақтың белгілі дәлділ ақыны М.Жұмабаев туралы тарихи драма талданған. Пьесада Мағжан Жұмабаев ақынның өмірі арқылы қазақ интеллигенциясының тарихы суреттелген. Автор көркем шығармаға арқау болған тарихи шындықты барынша ұтымды пайдаланған. Тарихи дерек және көркем шындықты жанр ерекшелігіне орай пайдаланады драматург. Сонымен қатар мақалада шығарманың тарихи негіздері мен көркемдігі талдау нысаны болған. Мақалада драматургтің пьеса жазу шеберлігі шығарманы талдау арқылы ашылған.

Кілт сөздер: тарихи дерек, пьеса, көркемдік, жанр, драматизм, теңеу, метафора, эпитет, сюжет, эмоция.

Б.М.Султанова¹, Н.С.Канатбекова Н.С.²,
¹К. ф. н., ассоц.проф., ²2 курс, магистрант
^{1,2}Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЙ ЛИЧНОСТЬ И ДРАМА

В статье анализируется историческая драма о известном казахском поэте М. Жумабаеве. В пьесе описывает историю казахской интеллигенции через жизнь поэта Магжана Жумабаева. Автор наиболее рационально использовал историческую правду, на которой основано произведение искусства. Драматург использует исторические факты и художественную правду в связи со спецификой жанра. Кроме того, статья стала объектом анализа исторической основы и художественности произведения. В статье раскрывается умение драматурга написать пьесу на основе анализа произведения.

Ключевые слова: исторический факт, пьеса, искусство, жанр, драма, метафора, эпитет, сюжет, эмоция.

В.М.Султанова¹, N.S. Kanatbekova²,
¹candidate of philological sciences, associate professor,
²undergraduate 2 nd year.
Kazakh national women's pedagogical university,
Almaty, e-mail: bibigul-sultanova@mail.ru

HISTORICAL PERSONALITY AND DRAMA

The article analyzes the historical drama about the famous Kazakh poet M. Zhumabaev. The play describes the history of the Kazakh intelligentsia through the life of the poet Magzhan Zhumabaev. The author made the most rational use of the historical truth on which the work of art is based. The playwright uses historical facts and artistic truth in connection with the specifics of the genre. In addition, the article became the object of analysis of the historical basis and artistry of the work. The article reveals the playwright's ability to write a play based on the analysis of the work.

Key words: historical fact, play, art, genre, drama, metaphor, epithet, plot, emotion.

Кіріспе. Алаштың айбоз ақыны Мағжан Жұмабаев туралы арнайы тапсырыспен жазылған Д. Исабековтің тарихи жаңа пьесасы «Жүз жылдық махаббат» деп аталады. Шығарманы С.Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық драма театрының басшылығы драматургке арнайы тапсырыс беріп жаздыртқан. Драматургтің ұзақ ойлануының, толғануының нәтижесінде «Өйтпесе Мағжан бола ма?» деген жаңа шығарма 2013 жылы дүниеге келді. Драматург Д. Исабековтің өзінің айтуына қарағанда пьесаның алғашқы аты «Әлдиле, өлім, әлдиле» болған. Ойласа келіп, театр ұжымымен ақылдаса отырып сахнадан өлім дегенді айта бермейкіші деп, «Әлдиле, өмір, әлдиле» деп ауыстырылған. Одан кейін «Жүз жылдық махаббат» деген атпен сахналанған. Ал спектакль қойылымынан кейін автор пьеса атауын «Жүз жылдық азапқа» ауыстырғысы келетінінен де айтқан. Түрік дүниесі мен отаншылдықтың, махаббаттың

жыршысына айналған айбоз ақын М. Жұмабаевтың азапты өмірі мен шығармашылығы, репрессия құрбаны ретіндегі тұлғасы бүкіл халқымызға белгілі. Тарихи тұлғалар туралы, Алаш арыстары жайындағы көркем дүниелерге, тарихи тақырыптарға оқырманның қызығушылығының артуы соңғы кездегі қазақ мәдениетіндегі жақсы үрдістердің бірі.

Әдістеме. Мақаланы жазу барысында әдеби талдау, жинақтау, жүйелеу, салыстыра зерттеу, тарихи салыстырмалы әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талдаулар. Д.Исабеков пьесаларының бір шоғыры белгілі тұлғалар өмірі туралы жазылған. Атап айтар болсақ «Тор» пьесасы орыс әдебиетінің ешкімге ұқсамайтын дарабоз тұлғасы, жазушы, драматург М. Булгаков өміріне, оның атақты туындысы «Ағайынды Турбиндер» туындысына арналған. «Жүз жылдық махаббат» пьесасы – жұмақ құсындай құлпырған, махаббат сезіміндей тылсым жыр

жазған, өмірі де, өнері де аңыз М.Жұмабаев туралы.

Пьесаны С.Мұқанов атындағы Солтүстік Қазақстан облыстық қазақ музыкалық драма театры мен М.Әуезов атындағы қазақ мемлекеттік академиялық театры, содан кейін Н.Бекежанов атындағы Қызылорда қазақ музыкалық драма театры сахналады.

Драматург Д. Исабековтің «Жүз жылдық махаббат» атты туындысы жаңа заман, жаңа таным тұрғысынан жазылған. Пьесада ақынның жары Зылиханың Мағжанмен өткен және Мағжансыз өткен өмірі арқылы қазақ қоғамындағы тарихи шындық, әлеуметтік жағдай, ақынның жеке басындағы түрлі сезімдер шығарма арқауына айналған. Драматург шығармасында саясат құрбанына айналған Мағжан мен Зылиханың бақытты күндерінен гөрі 10 жыл қуғын-сүргіндегі жылдарын көрсете отырып, репрессияның зардабын емес, сол репрессияға жеткізген өз жұртымызды, «зиялы қауым» өкілдерінің тұрлаусыз, «жеңілдігін» сынға алады. Мейірімсіздік пен ездік, қорқақтық, сатқындық үстемдік құрған қаралы күннің ащы шындығын көрсетеді. «Білімдіні білімсіз, ойлыны ойсыз, саналыны санасыз» жеңген заман шындығын айтады.

«ЗЫЛИХА. Мынадай бір жапырақ матаға сыйған Мағжан кеңдүниеге сыймай кетіп еді. Айтшы, ит көйлек? Иең қайда? (тағы иіскейді) иісі бар да өзі жоқ. Елесі бар да көзі жоқ. Ақыл мен ақындықтың қазынасы болған асыл тәнің қай жырада, қай шұңқырда қалды екен, қайран бекзатым! Адам өмірі қаңғыбас итпен теңелген заманға туралап әкеп тудырған қай сайтанның түрткісі болды екен? Ақылды керек қылмайтын мына заманда ақын боп туып нең бар еді, оза туып нең бар еді?» (Исабеков, 2014: 56).

Кез келген драмалық шығармада (бұл оның жалпылық қасиеті) іс-әрекеттің орны шектеулі. «Жүз жылдық махаббат» пьесасында да оқиғаның өтетін орны – Алматы қаласының тоғызыншы мөлтек ауданындағы панелді үйлердің бір бөлмелі пәтері. Д.Исабеков өзіне ұстаз санаған А.П.Чехов тәрізді пьесада жылжымайтын мүлік, кеңістіктің тар шеңберде болуына байланысты спектакльдің нақты сюжеттік-оқиғалық жағын шектейді. Бұл жағдайда іс-әрекет оқиғаны дамытпайды. Негізгі кейіпкер Зылиха, Мағжанның психологиялық жай-күйі пьеса сюжеті мен оқиғасын дамытады. Сахнаның локализациясы психологиялық талдау жасауға мүмкіндіктер береді.

Зылиха тұрған бір бөлмелі жұпыны пәтер, Мағжан оқыған Мәскеуде жаңадан ашылған В.Брюсов басқарған әдебиет институтының залы, Алматыдағы тергеу изоляторы – пьесадағы оқиға өрбіген іс-қимыл орындары. Мағжан Кәженмен дуэльге шығатын актіде ғана Д.Исабеков табиғатқа, пейзажға арналған суреттерді драмалық әрекетке қосуға мүмкіндік береді.

Пьесадағы қақтығыс тартыс туралы айтсақ шығармада шиеленіскен, өткір тартыс, күрес жоқ. Эпизодтар Мағжанның өмірі арқылы тарихи, мемлекеттік оқиғалармен қаныққан. Атап айтқанда С.Қожановтың шақыруымен Тәшкентке келген ақын мектеп оқулығын жазады, «Ақ жол» газетіне бас редактор болады, қазақ жазушылары үшін «Алқа» атты манифест жазғандығы тәрізді әрекеттері Зылиха әңгімесі арқылы ғана айтылып өтеді. «Жүз жылдық махаббат» пьесасында Д.Исабеков дүниені бүлдірген соғыс, қарақшылық немесе алапат жер сілкінісі емес, өшпенділіктен, дұшпандықтан, қорқақтық, сатқындық тәрізді ұсақ жан-жалдардан адамгершіліктің, мейірімнің, «ерліктің, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың», «өлгенін» айтады.

«Сәкеннің мұртын рахаттанып жұлған, Бейімбеттің артынан құшырланып тепкен өз қазағымыз екен ғой. Оларды атуға, дарға асуға, отқа өртеуге бұйрық берген

шығар, бірақ, мұртын жұл, артынан теп деп ешкім бұйырған жоқ еді ғой! «Оян қазақ!» деп зарлап өткен өз тектілерінің мұртын жұлып, артынан тебетіндей мәңгірт халге қалай түстіңдер, қалай құлдырадыңдар, дала толған кешегі асылдар мен батырлардың бүгінгі ұрпақтары-ау! Неге оянбайсыңдар?! Ғасырға созылған бұл не деген ұйқы?!» (Исабеков, 2014: 12), – деп күйініп отырған Мағжан монологынан автор ұстанымын айқын көреміз.

Бұл пьесада драма табиғатына сәйкес шытырман оқиғалы сюжет жоқ. Бір оқиғадан екінші оқиғаға ауысып отырмайды. Керісінше бір көңіл-күйден, эмоциядан екінші көңіл-күйге, эмоцияға ауысып отырады. Пьесада сюжетті дамытушы компонент – эмоция. Пьеса оқиғасы іс-әрекеттегі қарама-қарсылыққа емес, таным, түсінік, идеялық қарама-қайшылыққа, қарсылыққа негізделген.

Д.Исабековтің «Жүз жылдық махаббат» пьесасында интрига мен тартыс тіпті жоқ деуге болады. Бұл шығармада сюжеттік шиеленістің орнын психологиялық, эмоционалдық шиеленіс алмастырған. Мұның бәрі спектакльдің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын психологиялық субтекст тудырады. Мұның бәрі психологиялық ахуалды қоюландыра түскен.

Классикалық драмада кейіпкер өзін белгілі бір мақсатқа жетуге бағытталған әрекеттерде көрсетеді. Сондықтан әрекетті созып жіберу өнерге қарсылық болып есептеледі. Ал «Жүз жылдық махаббат» пьесасында біз Мағжанды да, оның жары Зылиханы да мақсатқа жету жолындағы күресте емес, өзіне тән монологтері, диалогтері арқылы жеке тұлға ретінде танимыз.

Пьеса – ХХ ғасырдың 20-30-жылдарындағы қазақ зиялыларының трагедиясы туралы қайғылы оқиғаның қайғылы тарихы. Пьеса оқиғасы ХХ ғасырдың 20-30-жылдары мен 90-жылдары арасында еске түсіру, Мәдинаға баяндап беру түрінде өрбіп отырады. Драматургтің бұл пьесасында авторлық ұстаным ашық және айқын көрінеді. Мағжан, Зылиха, Мәдина, В.Брюсов диалогтерінен авторлық позиция ашық және айқын көрінген. Мысалы:

«ЗЫЛИХА. Сол Брюсов бүкіл әлем әдебиетінің классигі болып қалыптасып үлгерген Гогольдің «Үйлену» комедиясы мен «Өліжандарын», «Тарас Бульба» повесі мен «Нева проспектісі» повесін аяусыз сынап, кейбіреуін іске алғысыз ғып тастап еді... Біз біреуді пір тұтсақ, оған пұтқа табынғандай табынып, оған өмір бойы шаң жуытпай өтеді екенбіз. Сонан сонда бізде ілгерілеу жоқ... Мағжанға Сталиннің репрессиясынан гөрі талантсыздардың талауы қатты батты. Ол өз заманынан озық туды. Оны ешкім түсінбеді, түсінгендері қасақана мойындамады. Бұл жөнінде Пушкиннің не айтқанын білесің бе?

МӘДИНА. Жоқ.

ЗЫЛИХА. Әрине, білмейсің!... дарынсыз, қызғаншақ, тоғышарларға әбден ызаланған Пушкин байғұс: «Осындай талант пен ақыл беріп, менің Россияда туылуыма қай сайтан түрткі болды екен!» деп күйіне беріп пе еді... (Черт догадал с таким умом и талантом родиться мне в России)...» (Исабеков, 2014: 18). Немесе:

«БРЮСОВ. Магические стихи! Магия! Магия! А ты – маг! Есенин сені «Маг» деп бекер атамаған екен! Сенің атыңды да «Мағжан» деп әке-шешең тауып қойыпты.

МАҒЖАН (қарқылдай күліп) Жаңа ат тауып бергендеріңіз үшін көп рахмет.

БРЮСОВ. Маг! Мен сені университетке қызметке шақырмақ едім, бірақ, Қазақстан алдымды орап кетті. Олар сені елге шақырыпты. Жолың болсын! «Қазақтан

шыққан Пушкин» деп сені бекер мадақтаған жоқпын! Сені ұлы болашақ күтіп тұр! Қош бол, менің сүйікті шәкіртім» (Исабеков, 2014: 48).

Драматургтің бұл пьесасының да тілі пернелі, поэтикалық, әуезді. Бұл – жалпы көңіл-күйді, эмоцияны мәтіндегі образдардың көңіл күй ауанын, сезімін сахнаға шығару үшін қажетті шарттардың бірі. Д.Исабеков пьесаларында репликалар, сөздер тура мағыналардан басқа, қосымша контексттік мағыналарды беретін бояуларға бай.

Қандай да болмасын ақын-жазушының шығармаларына тілдік тұрғыдан қойылар негізгі талап – олардың көркемдік деңгейі. Ал көркемдіктің өлшемі – қолданылған сөздің ойды бере алатындай орынды һәм бейнелі қолданыстарға ие болуымен тығыз әрі тікелей байланысты. Көркем ойды жеткізудің соған сай поэтикалық жүйесі қалыптасады. Мұндай көркем жүйенің әр авторға тән өзіндік сипаты болады. Мәселен, кейбір қаламгерлер шығармаларында теңеу мен эпитеттер, кейбір ақын-жазушыларда ауыспалы мағынадағы поэтикалық құралдар, үшіншілерінде синтаксистік айшықтаулар көбірек кездеседі. Д. Исабеков шығармаларының тілінде эпитет, теңеу, метафора, инверсия, қайталау, тұрақты тіркестер сияқты поэтикалық құралдар мейлінше көбірек қолданыс тапқан.

Қорытынды. Бар болғаны 44 жыл өмірінің көбін абақтыда, қуғын-сүргінде өткізген ақынның шуақты күндері аз болса да шығармашылығына шабыт берген, өміріне қуат берген – ғашық болу сезімі, сұлуларға ынтықтығы, үлкен ұғымдағы отанға, жарға деген

махаббаты еді. Пьеса тақырыптық-идеялық тұрғыдан осындай көкейкесті мәселелерді қамтыған. Драматург ұлы ақынның көркем образы арқылы адам болмысын ашуға ұмтылған. Халқының жүрегіндегі Мағжандай ақынның ішкі жан дүниесін, жүрек үнін көрерменге көрсетуге тырысқан. Драматург Д.Исабеков бұл мақсатына жеткен деуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Исабеков Д. Шығармалар жинағы. – Алматы: Қазақпарат, 2014. – 464 б.

Каримова Г. Қазіргі қазақ драматургиясы және оны оқыту әдістемесі \\\ Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация қолжазбасы. Алматы – 2016ж.

Нұрғали Р. Драма өнері - Алматы: Арда, 2009.- 592 б.

Есембеков Т.У. Функции драматизма в художественном тексте. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 304 с.

Сығай Ө. Толғам. Алматы, Парасат. 2004. 392б.

Таңжарықова А. Д.Исабеков прозасының көркемдік әлемі. Филол.ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2008. – 129 б.

REFERENCES

Isabekov D. Shygarmalar jinagy. – Almaty: Qazaqparat, 2014. – 464 b.

Karimova G. Qazirgi qazaq dramaturgiyası jáne ony oqytı ádistemesi \\\ Filosofıa doktory (PhD) dárejesin alı úshin dayındalğan dissertatsıa qoljazbasy. Almaty – 2016j.

Nurgalı R. Drama óneri - Almaty: Arda, 2009.- 592 b.

Esembekov T.Y. Fýnktsıı dramatızma v húdojestvennom tekste. – Almaty: Qazaq úniversiteti, 2013. – 304 s.

Sygay Á. Tolgam. Almaty, Parasat. 2004. 392b.

Tañjaryqova A. D.Isabekov prozasynyń kórkemdik álemi. Filol. gyl. kand. diss. – Almaty, 2008. – 129 b.

ТАРИХИ ТАНЫМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ

ҒТАХР/IRSTI/МРНТИ: 03.20

Кұралай ҚҰРМАНБАЕВА,

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының

ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы. e-mail: kura_ks@mail.ru

АРХИВТІК ҚҰЖАТТАР ТАРИХИ ДЕРЕК РЕТІНДЕ (XX ғасырдың 20-30-жылдары. РФМА құжаттары негізінде)

Бұл мақала «Ұлы даланың тарихы мен мәдениеті бойынша шетелдік архивтер мен қорлардағы археографиялық жұмыстар (айқындау, талдау, цифрландыру)» ғылыми зерттеу жобасын іске асыру мақсатында 2019 жылы Мәскеу қаласында Ресей Федерациясы мемлекеттік архивінде (ГАРФ) табылған құжаттар негізінде жазылды. Атап айтсақ, XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы партия, кеңес органдарына, құқық қорғау мекемелеріне жазған арыз-шағымдары тарихи дереккөз ретінде қарастырылады. Өз үйінің меншік құқығынан айырылған (муниципализацияланған) азаматтардың жан-айқайын негізгі мәселе ретінде көтеріп, олардың үкіметке жазған хаттарының түп нұсқасын ұсынып отырмыз. Бұл хаттан қоғам қайраткері, Қарқаралы ауданының тумасы М.Х. Бекметовтің қилы тағдырын кездестіруге болады. Осы табылған материалдарды ғылыми айналымға енгізіп, кереметтей жаңалық ашып, тарихымыздың беттерін толтыру болашақтың ісі.

Кілт сөздер: архив, архивтік құжаттар, партия, орган, арыз-шағым, дерек, муниципализация.

Куралай Курманбаева,

научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова.

Казахстан, г. Алматы. E-mail: kura_ks@mail.ru

АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК (20-30-годы XX века. На основе материала ГАРФ)

В данной статье рассматриваются жалобы-заявление на основании архивных документов, обнаруженных в Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ) в г. Москве в 2019 году для реализации научно-исследовательского проекта

«Археологические работы (выявления, анализ, оцифровка) в зарубежных архивах и фондах по истории и культуре Великой степи». В частности, анализируются жалобы-заявления и письма 20-30-х годов XX века, написанные населением, адресованные вышестоящим органам, в качестве исторических источников. Основная проблема – это протесты граждан, лишенных права собственности (муниципальных), мы также предоставляем оригиналы их писем написанные в правительство. В этой письме можем увидеть общественного деятеля, уроженца Каркаралинского района М.Х. Бекметова. Внедрения этих открытий, вести в научный оборот и заполнить страницы нашей истории – дело будущего.

Ключевые слова: архив, архивные материалы, партия, орган, жалобы-заявление, источник, муниципализация.

Kuralay Kurmanbayeva,
researcher at the Suleimenov Institute of oriental studies.
Kazakhstan, Almaty. E-mail: kura_ks@mail.ru

ARCHIVAL DOCUMENTS AS A HISTORICAL SOURCE

(20-30 years of the XX century. Based on the material of the State Archive of the Russian Federation)

This article discusses complaints-statements based on archival documents discovered in the State Archives of the Russian Federation (GARF) in Moscow in 2019 for the implementation of the research project "Archaeological work (identification, analysis, digitization) in foreign archives and funds for history and culture of the Great Steppe". In particular, it analyzes the complaints-statements and letters of the 20-30s of the twentieth century, written to the population, addressed to the higher authorities, as historical sources. The main problem is the protests of citizens deprived of property rights (municipal), we also provide the originals of their letters written to the government. In this letter we can see a public figure, a native of the Karkarali region M.Kh. Bekmetov. The introduction of these discoveries, leading into scientific circulation and filling the pages of our history is a matter of the future.

Keywords: archive, archival materials, party, organ, complaints-statement, source, municipalization.

Кіріспе. XX ғасырдың 20-30-жылдары Қазақстанда орын алған түрлі саяси және әлеуметтік оқиғаларды зерттеу көп жағдайда ресми құжаттар негізінде жүргізіліп, өз кезегінде ресми көзқарас тұрғысынан баяндалып отырды. Бұл жағдай тарихи шындықты бұрмалауға, саяси-идеологиялық талапқа сай мәселелердің көрініс таппауына, немесе маңызды емес оқиғаларға аса мән беруге әкелді. Тарихи ахуалды білу, неғұрлым сенімді және толық қорытынды жасау дереккөздерде көрсетілмеген нәрсені қалпына келтіру үшін қажет.

Материалдар мен әдістері. Дереккөздің мазмұнын тікелей зерттемес бұрын оның ерекшеліктерін талдай білу қажет. XX ғасырдың 20-30-жылдары тарихқа толы архивтік құжаттар. Бұл құжаттардың басым бөлігі арыз-шағымдарға бағытталады.

Талдау. Отандық тарихнамада алғаш рет архивтік құжаттарға толы жинақ жарық көрген болатын (Хасанаева және т.б. 2018:108). Дегенмен де осы мақалада көрсетілген және мұрағат қорларындағы басқа да құжаттар кең көлемде орын алған адам құқын аяққа таптаушылық, антидемократиялық, антигуманистік әрекеттер Қазан төңкерісінің, азаттық ұрандарын жамылған Кеңес өкіметінің қазақ даласында полицейлік-тоталитарлық жүйе ретінде орнағанына қосымша дәлел бола алады. Арыз-шағымдар сан түрлі партия органдарының арнайы тапсырысымен жазылып, құжат беттерінде дұрыс мәлімет берілмей, бұрмаланып та келеді. Ресей Федерациясының мемлекеттік архивінің қорынан табылған құжаттар осыған дәлел.

Зерттеу нәтижелері. Атап айтсақ, 1235-қор Бүкілресейлік орталық атқару комитетіне (БОАК) арналған. Аталмыш мәселенің арыз-шағымдарды қабылдайтын арнайы орталықтары болған. Сол орталықтың біріне келіп түскен арызда Алматы қаласының №45 Карл Маркс көшесінің тұрғыны Ұланбай Әріпжановтың (құжатта – Уланбай Арибджанов) мәселесіне назар аударайық. «Горсовет Алматинский с 18 июня с/г. держит без результата мое заявление, поданное мною относительно возвращения, муниципализованного из меня в 1929 году принадлежащего мне дома. Дом отобран у меня как у торговца. В действительности же я не торговец, а бедный, живущий кое как, к тому же обремененный большой семьей, что подтверждается документацией. Прошу в бюро жалоб. Воздействовать на Горсовет, что бы он(жазу өшіріліп қалған) разобрал мое дела и возвратил бы мне дом неправильно муниципализованный. 8 июля 1929 года. г.Алмата» (РФМА. 1235-қ., 74-т., 2294-іс, 6-п.). Шағымның назардан тыс қалғаны белгілі. Себебі БОАК-тың Әріпжанов мырзаға жіберілген хатында шағымға қатысты қажетті құжаттардың болмауынан

нәтижесіз қалғандығы туралы хабарлайды (РФМА. 1235-қ., 74-т., 2294-іс, 1-п.). Ағымдағы жылдың 27 қазандағы №177712.5/103 БОАК-ң хатшылығында Ұ.Әріпжановтың Алматы қаласындағы жеке меншік үйінің құқығын муниципализацияланған және 14/V-29 жылғы РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысына сәйкес 136 шаршы метр үйінің бар-жоғы 16.487 рубльге бағаланғанын хабарлайды. Әріпжановтың жазған хаты мен арызына сәйкес меншігіндегі үй қайтарылсын деп, БОАК-тың хатшысы Рузевпен кеңесші заңгер Добросмыслов қол қояды (РФМА. 1235-қ., 74-т., 2294-іс, 3-п.).

Келесі арызданушы Қызылорда қаласы Карл Маркс көшесінің тұрғыны Балтабаев мырза Қазақ Орталық атқару комитетінен жеке меншік үйін муниципализациялау қаулысын тоқтатуын өтініп сұрайды. Себебі бұл ағасының үйінің орнына қателесіп кеткен. ҚазОАК айтуы бойынша, өтініш беруші ауласын өзінің ағасының үйімен біріктірген, бірақ жеке нөмірмен көрсетілген. Төрт сауда орны болған, оны 1918 жылы меншіктен босатып, басқа бөлігі 1925 жылға дейін өтініш берушінің атында болған. Бірақ орталыққа көшпес бұрын мұқтаж мекемелер үшін бос болмады. Тұрғын үй көлемі 328 ш.м., соғысқа дейінгі құны 11.457 рубль, қазіргі құны 24 мың. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің тарапынан 3.600 рубль қаржы жұмсалған. ҚазОАК Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінен Балтабаевтың үйінің меншіктік құқығын муниципалдық қорға қалдыру туралы қаулы шығарды. Себебі, өтініш беруші кішігірім саудамен айналысқан, осының бәрін ескере келе, үйді мекеменің ішінара иеленуі муниципализациялауға құқық береді, ҚазОАК үйді муниципализациялау туралы шешім қабылдап, 29 жылғы 16 қаулыны мақұлдады (РФМА. 1235-қ., 74-т., 2295-іс, 2-п.). ҚАССР-дағы үй меншік құқығын муниципализациялау туралы істерді қарау жөніндегі ҚазОАК жанындағы Комиссия отырысының №4 хаттамасының қаулысы бойынша: Балтабаевтардың үйінің меншіктік құқығын муниципализациялау дұрыс деп танылды, НКВД-ның муниципализациялауға келісім беру мерзімін сәл жіберіп алу (13 / III-1925, яғни 13 күндік ай) маңызды бола алмайды (РФМА. 1235-қ., 74-т., 2295-іс, 4-п.). Арыздың өзіне назар аударайық:

«В секретариат председателя Президиума Всероссийского Центрального комитета.

Гражданина Нажметдина Балтабаева, проживающего в .г. Кызыл-Орда на улице Карла Маркса в д.№1-3.

ЖАЛОБА

Протоколом Заседания Секретариата Президиума КазЦИКа от 16 февраля 1929 года за №74 постановлено

считать №74 постановлено считать муниципализацию моего домостроения, находящегося в гор. Кызыл-Орда на улице Карла Маркса под №3, правильной, согласно с заключению Комиссии. Таковое постановление я считаю неправильным и подлежащим – отмене о возвращением мне моего дома на следующих основаниях:

1. Неправильность означенного постановления заключается в том, что Секретариат Президиума КазЦИКа должен был иметь суждение только о моем домостроении под №3, разрешая вопрос о муниципализации, именно, этого домостроения, тогда как Секретариат позволил себе иметь еще совместно с моим домостроением суждение о муниципализации домостроения моего брата Насретдина Балтабаева, находящегося рядом с моим домостроением суждение только о моем домостроении под №3, разрешая вопрос о муниципализации, именно, этого домостроения, тогда как Секретариат позволил себе иметь еще совместно с моим демонстрацией суждение о муниципализации домостроения моего брата Насретдина Балтабаева, находящегося рядом с моим домом, но под №1 и существующего совершенно самостоятельно на той-же улице Карла-Маркса в гор. Кызыл-Орде, хотя эти оба дома не имеют ничего общего между собой. Дом брата моего Насреддина Балтабаева, правда, был муниципализирован в 1919 году.

Мой-же дом был муниципализирован иначе говоря, внесен в список домостроений по гор. Кызыл-Орда, подлежащих муниципализации, лишь летом 1925 года с приходом сюда центральных учреждений Казахской АССР, а до этого времени он вовсе не был изъят из моего фактического владения или вовсе не был намечен к изъятию по признакам, предусмотренным постановлением Президиума ВЦИКа от 14 мая 1923 года, а если намечался, то Секретариат Президиума должен доказать это документально, чего однако не сделано.

2. Мое домостроение под №3 не должно быть, смешано с домостроением много брата Насреддина Балтабаева под №1 еще по одному тому, что мое домостроение было мной куплено у гражданки Елизаветы Ивановны Ивановой по купчей, совершенной в нотариальном порядке 4 января 1906 года, каковая купчая находится в производстве Секретариата Президиума ВЦИКа может истребовать ее вместе с делом о муниципализации моего домовладения.

А потому, руководствуясь Циркуляром Президиума ВЦИКа Центральным исполкомам автономных республик, краевым областным и губернским исполкомам от 17 сентября 1928 года о недопустимости проведения новой муниципализации строений, прошу Секретариат Председателя Президиума ВЦИКа истребовать в порядке надзора из Секретариата Президиума КазЦИКа все производство по делу о муниципализации моего домостроения №3 с документами за и против нее и в случае справедливости моей жалобы отменить обжалуемое постановление Секретариата Президиума КазЦИКа и домостроение, как неправильно муниципализированное возвратить мне (РФМА. 1235-к., 74-т., 2295-ис, 6-п., 6-арткы парақ.).

г. Кызыл-Орда. 13/V-29 г.
Балтабаев»

Келесі арызданушы Қарқаралы өңіріне белгілі Бекметовтердің ішінде ең танымал көпес болған, Құнанбай мешітінің демеушісі болған, Ә.Бөкейханов, Ж.Ақбаевтар келіп түсетін үйдің иесі Халиолла Бекметов болатын.

«Председателю Центрального исполнительного Комитета и советанародных социалистических республик тов. Калинину
От гражданина города Каркаралинска
Семипалатинской губернии (служащий «Казторга»)
М.Х.Бекметова

ЗАЯВЛЕНИЕ

В дополнение к заявлениям моим, поданным Вам от 13

сентября 1926 г. И от 30 декабря 1927 г. Представляю в копии протест, сделанный Пом.Семипалатинского губернатора по Каркаралинскому уезду от 23 сентября 1924 года за №786, по поводу неправильности и несвоевременностью муниципализацию моего дома Каркаралинским отделом местного хозяйства.

Мнение Помпрокурора в своем протесте в неправильности муниципализации моего дома тождественно с мнением Юрисконсультства Семипалатинского губисполкома данным последним в своем заключении по поводу моего дома. Правильность же мнения Помпрокурора и Юрисконсульта по поводу моего дома вполне подтверждается самим Каркаралинским Отделом местного хозяйства в разъяснении в своем от 20/III-1927 года за №1, данным на запрос главного Управления Коммунального хозяйства казахского НКВД.

Вышеприведенные факты еще более убеждают меня в неправильности муниципализацию моего дома и заставляющий меня обратиться с просьбой дать соответствующее движение моим заявлениям, приняв во внимание прилагаемый к нему в копии протест Помпрокурора, так как строение мое с каждым днем рушится, вследствие не производства ремонта как со стороны Местхоза, так и с моей стороны.

14 февраля 1928 года.
г. Каркаралинск, Семипалатинской губ.

Проситель М. Бекметов»
(РФМА. 1235-к., 74-т., 2297-ис, 14-п., 14 арткы парақ.)

Осы секілді Талдықорған ауданы Қапал болысының тұрғыны Бекболатовтың (құжатта – Бикбулатов. РФМА. 1235-к., 74-т., 2298-ис, 6-п.) ісі, Қызылорда тұрғыны Брандукованың (РФМА. 1235-к., 74-т., 2299-ис, 12-п.) ісі ескерусіз қалып отыр.

Қорытынды. Мұндай мысалдарды тізбелей беруге болады, олардың жеке тұлғаларға ғана тән емес, республика көлемінде кең орын алған, жалпылық сипаттағы оқиғалар екендігін ресми құжаттар дәлелдейді. Отандық тарих ғылымында арыз-шағымдармен хаттардың осы уақытқа дейін арнайы тақырып ретінде шынайы кешенді тұрғыдан зерттелмеуінен туындайды. Десек те, уақыт еншісіне қалдырған абзал.

ДЕРЕККӨЗДЕР

Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві. Бұдан былай РФМА. 1235-к., 74-т., 2294-ис. 6-п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2294-ис., 1 -п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2294-ис, 3 -п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2295-ис, 2-п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2295-ис, 4-п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2295-ис, 6-п., 6-арткы парақ.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2297-ис, 14-п., 14 арткы парақ.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2298-ис, 6-п.
РФМА. 1235-к., 74-т., 2299-ис, 12-п.

Хасанаева Л.М., Уразбаева А.М., Абикенова Г.Е. (2018). Казахстан в 20-30 годы XX века. Архивные документы и материалы: хрестоматия – Алматы: Қазақ университеті. – 108 с.

REFERENCES

Resei Federatsiiasynyń memlekettik arhivi. Budan bylai RFMA[State Archives of the Russian Federation.From now on SA RF].F. 135., In. 74., b. 2294., Sh. 6[in Qazaq].
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2294., Sh. 1.
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2294., Sh. 3.
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2295., Sh. 2.
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2295., Sh. 4.
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2295., Sh. 6., b.p. 6
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2297., Sh. 14.,b.p. 14
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2298., Sh. 6.
SA RF. F. 135., In. 74., b. 2299., Sh. 12.
Xasanaev L.M., Urazbaeva A.M., Abikenova G.E. (2018). Kazakstan v 20-30 gody XX veka. Arhivnye dokumenty i materialy: Xrestomatya – Almaty: Qazaquniversity.– 108 p. [in Russian].

А.А.ДАДЫРОВА¹, А.Ш. ТАШАЕВА²,

¹ ф.ғ.к., доцент ҚазҰлтӨнУ.

Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ. Е-mail: asseldadyrova@gmail.com

²суретші-гример, ҚазҰлтӨнУ.

Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ. Е-mail: uraaa_nl@mail.ru

ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ ГРИМНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Грим – сонау грек антикалық театры дәуірінен бері келе жатқан декоративті өнер түрі. Қазір ол кино, театр, телевизия өнерлерінде кеңінен қолданылуда. Бұл еңбекте телевизиялық гримнің Қазақстандағы пайдалану аспектісі қарастырылады. Театрдағы, кинодағы және теледидардағы грим техникасы, мақсаты және міндеттері әр түрлі. Сондықтан теледидар гримін жеке санатқа бөлу қажет. Қазақстанда алғаш рет эфирлік, теледидарлық бағдарламалар мен оларды құру процесінде гримнің ерекшеліктерін зерттеуге тырысады. Грим өнеріне байланысты алғашқы зерттеу жұмыстары – теледидар алаңындағы эксперименттер, суретші гримердің шығармашылық процесі. Көркемдік бағыттағы далалық зерттеулер теледидар жүргізушісінің бет-бейнесін, әртүрлі түсіру бұрыштарын жобалау кезінде сақталуы тиісті ережелерге байланысты. Миллиондаған көрермендердің тележүргізушінің бейнесін қабылдауы белгілі бір хабардың алғашқы минуттарында пайда болады, ал образдың қандай болатыны ұжымға, оның ішінде шығармашылық процеске тікелей қатысатын суретші гримерге байланысты.

Түйін сөздер: сценография, театр, кино, теледидар, көркем образ, бейнелеу құралдары, костюм, сахналық макияж, сыртқы көрініс.

A.A.Dadyrova¹, A.Sh.Tashaeva²,

¹ candidates degree in Philosophical sciences, associate professor KazNUA.

Kazakhstan, Nur-Sultan city. E-mail: asseldadyrova@gmail.com

²greasepaint-artist, KazNUA. Kazakhstan, Nur-Sultan city. E-mail: uraaa_nl@mail.ru

FEATURES OF TELEVISION GREASEPAINT ON BROADCASTS

Greasepaint is an ancient art form that dates back to the era of ancient Greek theater. Today, greasepaint is widely used in cinema, theater and television. This article considers the aspect of the use of television greasepaint in Kazakhstan. The techniques, purpose and objectives of greasepaint in theater, cinema and television are different. Therefore, it is necessary to single out television greasepaint in a separate category. In Kazakhstan, for the first time, an attempt is made to study the features of greasepaint in the process of creating on-air, television programs and programs. The first research developments related to the art of greasepaint are experiments on a television platform, the creative process of a greasepaint. Field research in the artistic direction is due to the relevant rules that must be observed when designing the face of a television presenter, different shooting angles. The perception of the image of a TV presenter by a multi-million audience of viewers occurs in the first minutes of a particular broadcast, and what the image will be depends on the team, including the greasepaint, who are directly involved in the creative process.

Keywords: scenography, theater, cinema, television, artistic image, means of expression, costume, stage greasepaint, external representation.

А.А. Дадырова¹, А.Ш. Ташаева²,

¹ к.ф.н., доцент, КазНУИ.

Қазақстан, г. Нұр-Сұлтан. Е-mail: asseldadyrova@gmail.com

² художник по гриму, КазНУИ.

Қазақстан, г. Нұр-Сұлтан. Е-mail: uraaa_nl@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ТЕЛЕВИЗИОННОГО ГРИМА НА ЭФИРНЫХ ПРОГРАММАХ

Грим – это древний вид искусства, восходящий к эпохе древнегреческого театра. Сегодня грим широко используется в кино, театре и на телевидении. В данной статье рассматривается аспект использования телевизионного грима в Казахстане. У нас впервые предпринимается попытка изучить особенности грима в процессе создания эфирных, телевизионных программ и передач. Первые исследовательские наработки, связанные с искусством грима – это эксперименты на телевизионной площадке, творческий процесс художника по гриму. Полевые исследования в художественном направлении обусловлены соответствующим правилам, которые необходимо соблюдать при конструировании лица телевизионного ведущего, разных ракурсов съемки. Восприятие многомиллионной аудитории зрителей образа телевизионного ведущего происходит в первые минуты того или иного эфира, и каким будет образ зависит от команды, включая и художника по гриму, принимающих самое непосредственное участие в творческом процессе.

Ключевые слова: сценография, театр, кино, телевидение, художественный образ, выразительное средство, костюм, сценический грим, внешняя представленность.

Кіріспе. Көпшілік әлі күнге дейін визажист пен грим маманы бір деп шатастырып жүр. Екеуінің бір-бірінен айырмашылығы жер мен көктей. Негізі «грим» сөзінің ауқымы өте кең. Грим – көне итальян сөзі, «әжімді» деген мағынаны білдіреді. Францияда «грим» дегенді «күлдіргі атай» немесе «театрдағы

кәсіби бояулар» деп атайды. Сақал-мұрт жапсырып алып, адамдардың көңілін көтеретін атай. Ағылшынша – «makeup». Еуропада «грим» сөзінің мән-мағынасы бүкіл еуропалыққа түсінікті. «Грим» сөзін орыс халқы да өз тілдеріне аудармай, сол қалпында қолданады. Жалпы, грим маманы – ауқымды дүниені жасай

алатын адам. Ал, визажистің негізгі міндеті – адамның бетін өрлеу (Бейган 1997:150).

Материалдар мен әдістер театрдағы, кинодағы және теледидардағы макияж, макияж өнері, диссертациялар, монографиялар, мерзімді басылымдар, веб-сайттар, интернет-ресурстар, грим өнерінің театр, кино және теледидардағы макияж өнері тарихы туралы ғылыми әдебиеттер.

Жұмыстың зерттеу әдістемесінде ғылыми зерттеудің негізгі жалпы әдістері қолданылды: талдау және синтез әдістері, салыстырмалы әдіс, сонымен қатар мазмұнды талдау әдістері, когнитивті сипаттама, ақпараттық технологиялар.

Зерттеу нысаны белгілі бір уақыт кезеңімен шектелмейді: осы тақырыптың ғылыми деңгейін анықтау үшін тарихи және логикалық зерттеу әдістері қолданылды. Өнер туралы барлық мәліметтер мен әдебиеттерге жан-жақты талдау жүргізілді. Жасау әдісі идеяларды іздеуден бастап макияждың ерекшеліктерін белгілеуге дейінгі ерекшеліктерді ескере отырып қарастырылады, рөлді сомдайтын актердің ойынындағы макияж адамдардың бұқаралық санасына күшті әсер ететіндігін ескереді.

Талқылау. Грим үш негізгі түрге бөлінеді: қарапайым, коррекциялық және характерлік.

-Қарапайым грим туралы айтсақ, оның мәні актердің түр-сипатын өзгертпей, тек терінің кемшіліктерін, түзетіп, кадрда дұрыс көріну үшін әзірлеп қояды.

-Коррекциялық грим – рөлдің образына сай болу үшін парикті, жабыстырманы пайдалана отырып, көзқасты жөндеуді айтамыз.

-Характерлік грим – типажды толыққанды дайындау үшін актердің түр-сипатын барынша өзгерту.

Телевизиялық гримнің ерекшелігі – ол ең бастысы тұрақты болуы керек және тым күрделі болуы шарт емес. Бұл мақсатта театралды грим жарамайды, себебі камерамен түсірген кезде – тым айқын және тым жасанды болып көрініп қалады. Репетиция кезінде гример «тәжірибелік» гримнің нұсқасын ұсынады. Ол нұсқа суретші-гример беріліп, ол өзінің ескертпелерін жасаушы гримерлерге айтып оларды бағдарлайды. Жеңіл гримді салу 20 минут уақытты құрайды. Алайда студиядағы жасанды жарықтың ықпалынан және адамның терісінің өзі гримінің бір бөлігін сіңіріп алады, ондай гримді жаңартып отыру керек. Гримді таңдау келесі аспектілерге байланысты: көркемдік талап, жарық күші, жарық пен көлеңкенің үйлесімі, декорациялардың орналасуы, бет пен фонның үйлесімі, видеокамераның сапасына да байланысты болады.

-Грим пластикалық және графикалық өнер түрлеріне жақын келеді. Ол пластикалық, рельефтік-модельдік, түзетуші, жалпақтаушы түрлерге бөлінеді.

-Бетті косметикалық құралдармен бояу.

-Жабыстырма мен коллодиялық силикондарды қолдану (желім мен лак).

-Кей жағдайда балықтың жұқа терісін, мақтаны да қолданады.

-Жартылай немесе толық пластикалық маска да қолданады.

Адамның бет-бейнесін өзгерту өнерінің ең көнесі – грим және бетперде кию. Грим тарихы дегеніміз – сахна тарихы. Грим өнері сонау алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі әдет-ғұрыптардан, жан-жануарлар «төтеміне» табыну заманынан бастау алған. Ежелгі заманда адамдар түрлі жануарлар бейнесіндегі маскалар киіп, беттерін бояп, әрқайсысы өз тайпаларының ерекшеліктерін көрсететін болған. Гримнің уақыт өте келе түрлі өзгерістерге ұшы-

рағанына қарап, мәдениет эволюциясын жасауға болады. Ежелгі классикалық дәстүрге негізделген театр формалары, мысалы, Жапониядағы «но» және «кабуки», Индонезиядағы «топенг», сондай-ақ көне қытай, үнді театрлары әлі күнге дейін бетперде тәріздес гримді сақтап қалған. Қазіргі театр өнерінде гримнің түрлері өте көп. Сахнадағы қойылымның жанры мен стиліне, режиссерлік шешіміне, актердің физикалық ерекшелігі мен образдың пластикалық трактовкасына орай грим де әртүрлі болып келеді.

Жалпы алғанда, гримді реалистік және шартты деп екі түрге бөлуге болады. Реалистік гримнің негізгі мақсаты – персонажды барынша шынайы өмірге жақындау етіп көрсету. Айталық, гримнің бұл түрі жасты кәрі, кәріні жас етіп көрсете алады. Ұлттық және нәсілдік ерекшеліктерді де, белгілі бір тарихи кезеңдегі адамдардың образын да реалистік грим арқылы жасауға болады. Ал Абай, Абылай хан секілді белгілі бір тұлғаларды жасау үшін портретті грим пайдаланылады. Реалистік грим жасауда тек адамның беті ғана өзгертілмейді, дененің ашық тұстарының барлығы өзгертіледі. Шартты гримнің принциптері – реалистік дәстүрден ауытқыған, персонажды барынша өзгертетін немесе эстетикалық ағымға сай жасалатын грим түрі. Мысалы, жанрлық шартты грим антикалық дәстүрде, сайқымазақтар секілді комедиялық персонаждарды жасауда кеңінен қолданылады. Ертегідегі ойдан шығарылған персонаждарды бейнелеуде шартты гримнің алар орны ерекше.

Ертегі фильмдерде жалмауыз кемпір, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу секілді кейіпкерлер грим және маска арқылы баланың есінде қалады. ХХІ ғасырда денеге түрлі сурет салу бүкіл әлемде сәнге айналды. Алайда нағыз өнер саналатын стилист-гримдеуші мамандығын біз өзiрге өзiмiздiң ұлттық ерекшелiгiмiзге қарай бейiмдей алмай отырмыз. Бозбаланы – шалға, құбыжықты – сұлға, ақ адамды – қараға, қараны аққа айналдыруға мүмкіндік беретін грим, бетперде жасау өнерін театр сахнасында, кино саласында дұрыс қолдана алмағандықтан, көпшілік бет өрлеуді тек еріккеннің ісі деп қабылдайды. "Алаш айнасында" жарық көрген "Қазақтың қолынан грим жасау да келмегені ме?" атты мақаласына тоқталсам. Шетелге гастрольдік сапарлармен жиі шығатын актриса Айгүл Иманбаеваның айтуынша, бүгінде әлем театрлары гримді аз пайдаланатын көрінеді.

Яғни, театр актерлері барынша шынайылыққа, кәсіби шеберлікке мән береді. Ал біздің театрларымызда керісінше, гримді жағудың жөні осы екен деп, әлі күнге актерлердің бетін баттастырып бояуға құмармыз. Ал телевидениеге келсек, бүгінде қаптан кеткен шоу-бағдарламаларда бояу, грим шектен тыс пайдаланатынын байқап жүрміз. Яғни, біздің елімізде әлі күнге гримді қолданудың мәдениеті қалыптаспаған. Негізінен грим, бетперделердің түр-түрі голливудтық фильмдерде жоғары қолданысқа ие. Мамандардың айтуынша, қазіргі таңда арнайы жобаларға, фильмдерге аса қажетті портретті грим болмаса, әртістердің бетіне шамадан тыс бояу жағу, парик киіп, бетпердемен шығуы сәнді болып саналмайды. Кәсіби гримдеушінің жұмысы көрінбей тұрғаны абзал дейді мамандар.

Әрине, біздің елімізде мүлде гримдеуші мамандар жоқ деп айтуға болмас. Себебі біз күнделікті театр сахнасынан, теледидар экранынан актерлердің, тележүргізушілердің, әнші-бишілердің әдемі бейнелерін, күтімі күшті шаштарын, мінсіз мүсіндері мен құлпырған жүздерін көреміз. Бірақ осы сұ-

лу картинаның ар жағында бетті әрлеуші стилист, визажист, косметолог, шаштараздар мен гримдеушілердің күнделікті орасан зор еңбегі жатқанын ескере бермейміз. Аталған мамандық иелері бейне бір сиқыршылар тәрізді. Қолдарына қарындашын ала салып, адамның көркін кіргізіп, бет-бейнесіндегі кемшілігін жасыра қояды. Алайда қазіргі таңда біршама сұранысқа ие осы мамандықтың қыр-сырын игерген қазақ жастары аздау болып тұр. Кез келген телеарналарда, театрларда қызмет ететін гримдеуші-стилистер мамандардың көпшілігі – өзге ұлт өкілдері. Өйткені біз балаларымыздың қай салаға бейімдігін, икемділігін ескерместен қаржыгерлікке немесе атағы шығу үшін әншілікке жібереміз. Бет әрлеуді, шаш түзеуді намыс көргендігімізден, «кішкентай салада көрінбей қаламын» деген үрей-ойдан да осы бір көркем өнер саласы әзірге біздің жастарымызға қол болмай тұр.

Сондықтан амал жоқ, өз қолымыздан келмеген соң басқаны шақырып, өзгенің қалтасын қампайтып жіберуге мәжбүрміз. Ал кино саласының грим маманы Жазира Әбілқайырованың кезекті сұхбатынан үзінді келтірсем: ««Томирис» жобасында тоғыз грим маманы жұмыс істедік. Фильмдегі гримнің қиын түрлері менің қолымнан шықты десем, артық айтқаным емес. Мәселен, жасанды шаштар (парик), амазонка қыздардың денесіне татуировкалар жасау және т.б. Фильмде Азамат Сатыбалды, Еркебұлан Дайыров, Клара Әбілжанова, Асхат Үрпеков, Дәулет Досбатыров сынды әртістерге грим жасалды. Асхат Үрпеков төрт кейіпте шығады: жігіттік, орта және егде жастағы шағы, сондай-ақ соңында кейіпкерінің өртенетін сәті. Осыған орай, күйген тері жарақаттарын жасау мен үшін үлкен тәжірибе болды.

Сонымен қатар силиконнан шабылған бастардың муляжын, соның ішінде тарихтан белгілі қанқұмар Кир патшаның да басын жасадым. Мұндай жұмыс Қазақстанда бұрын-соңды жасалмаған. Режиссер Ақан Сатаевтың осындай күрделі жұмыстарды маған сеніп тапсырғанына рахмет айтамын». ("Қазақ әдебиеті" газеті, 2019). Осы пікірден біз бүгінгі қазақ киносындағы грим саласының қаншалықты өзекті екенін байқаймыз. Осыған байланысты Әбілқайырованың пікірі бойынша, әсіресе, тарихи-эпикалық жанрда гримнің өзектілігі ерекше артады, себебі бұрынғы дәуірдің адамына тек киімімен ғана емес, сонымен қатар бет-әлпеттік образбен де шынайы ұқсауы керек. Міне, дәл осы көзқарасқа сәйкес келесідей ой білдіреді. «Грим жасауда тарихи кейіпкер болса, міндетті түрде тарихқа жүгіну қажет етіледі. Мәселен, тарихи эскиздер, фрескалар, жазба деректер. Режиссерлердің де өз айтары болады. Тарихшы кеңесшілермен сөйлесулері керек. Бұлардан бөлек, грим маманының да өз көзқарасы болуы тиісті. «Тар заман» телехикаясында халыққа жақсы таныс фотосуреттер арқылы грим жасалды. Пластикалық гримге жүгінбей-ақ, кастинг арқылы таңдап алынған, кейіпкерлерге түр-келбеттері ұқсайтын актерлерге шаш үлгісі мен сақал-мұрттары заманына сәйкес жасалды.

Образ жасау жағынан емес, гриммер жалғыз өзі болғандықтан физикалық тұрғыдан шаршайды. Осы орайда режиссер Дин Махаматдиновтың көп көмегі болды. Кезінде марқұм Батырхан Шүкеновтің бейнеклиптерін түсірген, Ресейде тұратын қазақ азаматы. Түсірілімге дайындық кезінде не істеуім керектігін нақты айтып қойды. Грим жасатуға үлкен актерлер келгенде аздап қобалжыдым да. Десе де, өздері маған сеніммен қарап, жылы шырай танытып, жұмыстың жақсы жүруіне жайлылық орнатты. Негізі,

академияда оқып жүргенде грим, постиж сабақтары М.Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театрында өтетін.

Сол себепті ол кісілер бізді студент кезімізден білетін. Мәселен, Саят Мерекеұлы, Мұрат Нұрәсіпов, Болат Әбділманов ағалар. Аты-жөнімізді білмесе де, түр-түсімізді таниды. Көбіне бізді «Виктор ағайдың қыздары» деп атайды». Заманауи грим, негізінен, аса күрделі техникалық және көркемдік-шығармашылық процесс. Бұл тұста суреткерлік қабілеттен бөлек, тағы жеке теориялық-практикалық мамандандырылған тәжірибе керек. Осы пікірге қатысты Әбілқайырова, мәселен, келесі ойларымен бөліседі: «Ең қиын гримім екі сағаттай уақытқа созылған. Негізі, жасанды шаш, сақал-мұрт жапсыру жұмыстары болса, кемі 30-40 минут уақыт кетеді. Қазір жеңіл жұмыстарды көбіне көмекшілерім істейді. Актер грим жасау кезінде қозғалмай отыруы керек. Әйтсе де, академияда оқыған кезімізде ұстазымыз: «Сендер әрі кетсе төрт сағат түрегеп жұмыс істерсіңдер. Ал, актер бір тәулік бойы халықтың алдында тұруы мүмкін. Сондықтан оларға кедергі жасамаңыздар, шаршатпаңыздар», – дейтін. Сол себепті алдымызға келген қай актерге де құрметпен қарап, жақсы көңіл күймен кетуі үшін барымызды саламыз. Актриса Алтынай Нөгербек жұмыс кезінде өзінен бұрын сіздің жайлылығыңызды ойлап отырады. Ал осы жаздың аптап ыстығында актер Сағындық Жұмаділ, Болат Ұзақов ағаларымыз күрделі сақал-мұрттар желімдеу кезінде соншалықты шыдамдылықтарымен тәнті етті. Жалпы, үлкен актерлер шыдамды, сабырлы келеді. Жасаған гримдерімізге күтіп қарайды. Грим ұзақ уақыт бүлінбей сақталуы үшін актерлерге бет-аузын себепсіз ұстамау, ретсіз тамақ ішпеу керек. Түсірілім кезінде міндетті түрде камераның қасында гримнің бұзылмауын қадағалап тұрамыз.

Жалпы, гримнің бүлінбей сақталуы актердің шыдамдылығына байланысты. Актер ұқыпты болса, грим түсірілімінің басынан аяғына дейін – күні бойы өз қалпын сақтап тұрады». Заманауи технологиялық гримнің тағы бір ерекшелігі – кейіпкердің бет-әлпетін барынша мүмкін дәрежеде өзгерте алу, бұл тұста тек бет ғана емес, тағы мойын, иық, арқа, қол-аяқ, кеуде іспеттес элементтерге де қатысты гримделген маскалар мен детальдар қолданылады.

Сондықтан, грим жасау кешендік дайындықты талап етеді. Осыған қарай Әбілқайырованың тағы бір пікірі қызықты. «Грим арқылы адамды танымастай етіп өзгертуге болады, әрине. Грим маманы грим арқылы жас адамды қартайтып, қарт адамды жасарта алады. Бәрі де ізденіске байланысты. Актердің кескін-келбетіне қарап отырып жарасымды да қызықты образдар тудыруға болады. 2016 жылы «Билейін» жарнамасында автобустарға жабысып алатын қорқынышты кейіпкерлер (зомбилер) бейнесін жасадық. Тәжірибе ретінде өзіме өте қызықты болды. Грим сәтті шығуы үшін грим маманының бойында ең алдымен қандай қасиеттер болуы керек десеңіз, суретші болғаны дұрыс. Жай ғана суретші емес, ізденіс жолындағы өз ісінің шебері. Әйтсе де, ең басты талап – талғамның жоғары болуы. Грим маманы актерге жарасымды, ал халыққа ұнамды образ жасай білуі керек. Шынымды айтсам, академияны бітіргеннен кейін сурет салмаппын. Әйтсе де, бүгінде аздап мүсін өнерімен айналысамын. Мәселен, «Томирис» жобасындағы силиконнан жасалған муляждар мүсін өнеріне өте жақын.

Сондай-ақ, күйген теріні жасағанда ермексаздан (пластилин) қажетті бөлшектер дайындап алдым.

Соларды актерге жапсырып, үстінен бояп, гримдедім. Қазіргі күні режиссерлер күрделі образдарды сеніп тапсырып жатыр. Мәселен, «Тар заман» телехикаясында бүкіл Алаш зиялыларының, «Біздің қаламгер» телехикаясында 1960-1970 жылдардағы ақын-жазушыларымыздың портреттік бейнелерін жасадым. Сондай-ақ, режиссер Мұрат Бидосовтың желтоқсан айында жарыққа шығатын «Орбұлақ шайқасы» телехикаясында қазақ батырлары мен жоңғарлардың бейнесін жасадым. Бәрі де бір-біріне ұқсамайды. Қай-қайсысына да өзіне жарасымды сақал-мұрт, шаш үлгілерін дайындадым. Қалыпты өлшемдерге жүгінбей, өзіндік тәжірибе жасадым десем де болады. Бүгінде толықтай қалыптастырдым деп айта алмаймын. Сол деңгейге жету жолында ақырындап алға басып келемін. Өз ісінің шебері болу – қай саладағы да маманның арманы ғой. Біздің жұмысымыз көрерменге кино арқылы көрінеді. Театрда ұмытылып қалады, залда отырған көрермендерге дұрыс көрінбейді. Негізі, тарихи портреттік бейнелерді жасауға жиі шақырады. Қазір режиссер Сатыбалды Нарымбетовпен бірге жұмыс істеп жатырмын. «Жаңғырық» атты фильм.

Ондағы міндетім – Кенесары батырдың, бай-сұлтандардың, Адольф Янушкевичтің портреттік образдарын жасау. Суреткерлік мамандар әр заманда сирек кадрлық жүйе болып келді, дегенмен соңғы 30 жылдың ішінде отандық грим мектебін қалыптастыруға көптеген мүмкіндіктер орын алған еді. Дегенмен, бұл тұста біз Өзбекстан, Қырғызстан, Ресей, Украина елдерінің өздерінен техникалық-көркемдік мамандар жетіспеушілігі бойынша алда келе жатырмыз.

Осы күрделі жағдаятты келесідей суреттеуге болады. «Еліміздегі грим жасаудың шебері деп ұстазым Виктор Щербаковты айтуға болады. Қалада біраз грим мамандары бар. Бірақ алға суырылып шығып, күрделі грим жасап жүрген ешкім жоқ. Шетелдік «Марко Поло» телехикаясының бірінші маусымының түсірілімі біздің елімізде өтті. Сол кезде «Батыл жүрек» фильмінде актер Мел Гибсонге шаш үлгісін жасаған белгілі постиж шебері, «Оскар» сыйлығының иегері Пол Патинсон келді. Негізі, түсірілім кезінде он гример жұмыс істегенбіз. Солардың ішінен дайындаған сақал-мұрттарымызды қарап отырып, менікің ұнатып, өзіне көмекші етіп алды. Патинсонмен бірге шәкірті – «Хоббит», «Сақиналар әміршісі» киножобаларына грим маманы ретінде қатысқан Дэби Уотсон да келген. Екеуі де жұмыстарыма оң баға берді. «Енді Азияға келе жатқанда кімге хабарласатынымызды білеміз. Ісінді тоқтатпа», – деп қолдау білдіргендерінің өзі маған қанат бітірді. Жақында Ақан Сатаев «Елбасы. Астана» атты жаңа фильм түсірді. Сол кезде «Темір ханшайым» фильмінде Маргарет Тэтчердің бейнесін жасаған, екі рет «Оскар» сыйлығын алған Марк Кулье дейтін белгілі пластикалық грим (силикондар арқылы адам келбетін өзгерту) шеберін шақырған. Сол кісі де жұмыс кезінде басынан аяғына дейін жанында жүріме, суретке түсіріп алуыма, жасаған заттарын ұстап көруіме мүмкіндік беріп, ақыл-кеңестерін айтқан.»

Зерттеу нәтижелері. Көріп тұрғанымыздай, қазіргі грим өнер саласындағы жағдаят белгілі бір деңгейде дағдарыста деп айта аламыз. Грим тарихы Өлемдік даму үрдісі бойынша сан-алуан көркемдік ағымдар мен өзгерістерден өткен сала. Өр елдің өзіне тән грим бейнелік мектебі, саласы және инфрақұрылымы бар болғанмен, Қазақстанға келгенде ішкі кадр институттары әлі де қалыптасу үстінде, кенжелеп дамып келе жатқандығын атап өту керек. Әлі де көптеген арт-менеджменттік дамыту тетіктерін жасау

қажеттігін қоғамдық деңгейде қарастыру керек. Осыған орай жалпы аталмыш жұмысқа келесідей қорытынды жасауға болады.

Қорытынды. Грим кез келген өнер саласында өзекті және маңызды аспект екендігін мойындау керек. Қорытынды ретінде келесі тезистерді атап өтуге болады:

-Грим, оның ішінде телевизиялық грим – қарапайым макияж емес, ол үлкен шеберлікті талап ететін көркемдік өнер түрі.

-Грим – кез келген тележобаның немесе фильмнің көркемдік құрылымдық элементі деп айтуға болады, бұл тек жанрға (үрей фильмі, комедия, шоу және т.б.) емес, сонымен қатар автордың – режиссердің идеялық ерекшеліктері мен жеке қолтаңбасына да тікелей байланысты болып келеді. Дегенмен, кино немесе телевизия саласындағы гримді пайдаланудың өз заңдылықтары мен өз ережелері, өз негізгі талаптары болады. Мұнымен арнайы түрде грим теориясы ілімі айналысады.

-Бүгінгі Орта Азия елдерінде, оның ішінде Қазақстанда грим өнері әлі де қалыптасу үстінде, себебі біздің жеке грим мектебі жоқ. Басты ағымдар мен бағыттар кеңестік грим-декоративті өнер мектебінен, одан кейін Батыс грим мектебінен келіп отырды. Әсіресе, осындай жарқын мысалды біз тіпті 1996 жылы шыққан алғашқы қазақ телехикаясы «Перекресток» («Тоғысқан тағдырлар») фильміндегі гримнен байқаймыз, ол эксперименталді жобада гримнің деңгейі көбінесе испантілді немесе ағылшын тілді шетел телехикаяларындағы төмен сатылы гримге еліктеушілік екендігін байқаймыз. Бүгінгі тележобалардың тіпті сценарийлік және режиссуралық талаптары шетелдік аналогтардан әлдеқайда төмен көркемдік сапаға ие болғандықтан, грим саласының қолданысында маман да, көркемдік дайындықтың да тапшы екендігіне көз жеткіземіз. Ұсыныстар:

1. Қазақы грим мектебін қалыптастыру үшін арнайы оқу орнын ашу. Қазір грим мектебін ашу бойынша жобаларды енгізуге тырысып жатырмыз.

2. Қазақы грим мектебін іске қосудағы бастапқы сатысында (5-10 жыл) шетелден ең озық сала мамандарын, грим суретшілерін шақырту.

3. Мемлекет тарапынан грим мектебі түлектерін тегін оқытып, оларды міндеттелген түрде отандық телеарналар мен киностудияларға, театрлар мен цирктарға жіберу.

4. Мамандар тапшылығын толтыру үшін суретшілерді, дизайнерлерді, тіпті қабілетті шаштараз-имиджмейкерлерді оқуға тарту, шетелге тәжірибе алмасуға жіберу.

5. Грим мектебінде оқытатын ұстаздар кадрларын дайындайтын арнайы педагогикалық оқу институтын салу. Оларға да бастапқы сатыда (10-15 жыл) шетелден ең озық мамандарды тарту.

ӘДЕБИЕТТЕР

Бейган Ли. "ГРИМ для театра, кино и телевидения" кітабы, М., 1997, 176 б.

«Қазақ әдебиеті» газетіндегі суретші-гример Жазира Әбілқайырованың сұхбаты (30.09.2019) / <https://qazaqadebiety.kz/21984/tomiris-filminde-an-mar-kirdi-basyn-zhasadym>

REFERENCES

Beigan Li. "GRIM dla teatra, kino i televideniya" kitaby, M., 1997, 176 b. (In Russian) «Qazaq ádebiety» gazetindegi syretshigrimer Jazira Ábilqayrovanyń suhbaty (30.09.2019)/<https://qazaqadebiety.kz/21984/tomiris-filminde-an-mar-kirdi-basyn-zhasadym>

Ж.ТӨРЕКҰЛОВА¹, Г.ОТАРБАЕВА²,

¹ PhD доктор, доцент М. Әуезов атындағы ОҚУ.

Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: turekulova74@mail.ru

² т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы ОҚУ.

Қазақстан, Шымкент қ. E-mail: gul_4979@mail.ru)

МУХАММАД АЛИДІҢ БІЛІМ САЛАСЫНДАҒЫ РЕФОРМАЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ

XIX ғ. Мухаммад Алидің жүргізген реформалары нәтижесінде Мысырда кең ауқымды модернизациялық үдерістер басталып, мәдениет және рухани саладағы өзгерістер жүргізілді, орта және жоғары білімнің негізі қаланды, ауыл шаруашылығы секторындағы реформалардың арқасында экспорт және импорт дамыды, ішкі инфрақұрылымдар құрылды, жаңа қалалар тұрғызылды. Отарлық жүйеге тартылған басқа да араб елдерімен салыстырғандағы Мысырдың артықшылығы – еуропалық отарлық прогресс идеясының аясындағы тарихи кезеңде елдің тәуелсіздігін сақтауға бағытталған өзгерістердің қажеттілігін түсінген Мухаммад Алидің билік басына келуі.

Осы орайда ұсынылып отырған мақалада XIX ғасырдағы Мухаммад Али билігі кезеңіндегі Мысырда жүргізілген реформалар аясындағы білім беру саласындағы бетбұрыстардың тарихи алғышарттары қарастырылып, елдің әлеуметтік-экономикалық және саяси-қоғамдық тұрғыдағы дамуындағы ықпалына талдау жасалады.

Кілт сөздер: Мысыр, Мухаммад Али, модернизация, индустриаландыру, білім беру, ғылым, реформалар, әлеуметтік-экономикалық даму, саясат.

Zh. Turekulova¹, G. Otarbayeva²,

¹ PhD doctor, associate professor. M. Auezov South Kazakhstan University.

Kazakhstan, Shymkent. E-mail: turekulova74@mail.ru

² candidate of historical sciences, associate professor.

M. Auezov South Kazakhstan University.

Kazakhstan, Shymkent. E-mail: gul_4979@mail.ru)

HISTORICAL BACKGROUND OF MUHAMMAD ALI'S S REFORMS IN EDUCATION

As a result of the reforms of Muhammad Ali in the XIX century, a reliable foundation was created for the emergence and active development of large-scale modernization processes in Egypt. The transformations in the field of culture and spirituality, the laying of the fundamental foundations of secondary and higher education, the construction of new cities, etc., carried out in the 19th century, gave positive dynamics to the cultural progress of Egypt.

This article examines the historical background of the transformation in education and science in Egypt under the reforms of Muhammad Ali. Analyzes the impact of reforms on the socio-economic and socio-political development of the country.

Key words: Egypt, Muhammad Ali, modernization, industrialization, education, science, reforms, socio-economic development, politic

Ж.Е.Турекулова¹, Г.К.Отарбаева²

¹ PhD доктор, доцент ЮКУ им М. Ауэзова.

Казахстан, г. Шымкент. E-mail: turekulova74@mail.ru

² к.и.н., доцент ЮКУ им М. Ауэзова.

Казахстан, г. Шымкент. E-mail: gul_4979@mail.ru)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РЕФОРМ МУХАММАДА АЛИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Благодаря реформам Мухаммада Али в XIX в. был создан надежный фундамент для зарождения и активного развития широкомасштабных модернизационных процессов в Египте. Преобразования в области культуры и духовности, закладка фундаментальных основ среднего и высшего образования придали положительную динамику культурному прогрессу. Египет по сравнению с большинством колониальных стран обладал важным преимуществом – во главе государства находился Мухаммед Али, который в полной мере осознавал необходимость преобразований в стране, направленных на сохранение суверенитета страны и способных сделать Египет конкурентоспособным в новой исторической действительности, созданной европейским прогрессом.

В статье рассматриваются исторические предпосылки преобразования в сфере образования в Египте в рамках реформ Мухаммада Али. Анализируется их влияние на социально-экономическое и общественно-политическое развитие страны.

Ключевые слова: Египет, Мухаммад Али, модернизация, индустриализация, образования, наука, реформы, социально-экономическое развитие, политика

Кіріспе. Мақала тақырыбына қатысты зерттеулердің ішінен Мухаммад Али реформаларын қарастырған Н. Додвел (Dodwell Н, 1967), Мысырдың білім беру жүйесін зерттеген Дж Хэйворт-Данн (Heyworth-Dunne J., 1968) еңбектерін айрықшалауға болады. Мысырлық тарихшы Абд ар-Рахман ар-Рафиидің «Мухаммад Али ғасыры» еңбегінде билік

басына келгеннен кейінгі Мухаммад Али жүргізген барлық реформаларға, саяси жағдайларға талдау жасалып, билеушінің еңбегіне жоғары баға беріледі (Абд ар-Рахман ар-Рафии, 1989). Мысырлық зерттеуші Абдул Хамид Батриқтың «Мухаммад Али кезеңі және XIX ғ. Мысырдың өркендеуі» еңбегінде білім беру саласындағы реформалар терең қарас-

тырылады. Ресейлік зерттеушілердің ішінен, Х.Г.Казарянның (Казарян, 1999), Ж.В. Петрунинаның (Петрунина, 2008), Х.Д. Пончаеваның (Пончаева, 2004) еңбектерінде Мухаммад Али кезеңіндегі Мысырдың әлеуметтік-саяси дамуы және білім беру реформалары қарастырылады.

Зерттеу әдістері. Ғылыми мақаланы жазғанда авторлар негізінен тарихи-салыстырмалы әдіске сүйеніп, Э.Валлерстайнның «Әлем – жүйе» теориясының негізінде тарихи-жүйелік әдіс қолданды. Жоғарыда көрсетілген еңбектер және тарихи-жүйелік әдіс негізінде Мысырдың білім беру жүйесіндегі түбегейлі бетбұрыстарына талдау жасау арқылы Солтүстік Африка және Таяу Шығыс елдерінің даму ерекшеліктерін дүниежүзілік өркениет тарихының бөлігі ретінде қарастырды.

XIX ғасырдағы Мысыр тарихына, оның ішінде Мухаммад Алидің білім саласындағы реформаларына талдау жасау арқылы, қазіргі Мысыр елінде жүріп жатқан саяси оқиғалардың түп-тамырын, алғышарттарын түсінуге мүмкіндік аламыз.

Негізгі бөлім. XIX ғасырдың басында Мысыр Осман империясына тәуелді мемлекет ретінде дамыды. 1805 жылы Осман империясының сұлтаны Селим III (1789-1807) Македонияның Кавала қаласында туылған Мухаммад Алиді Мысырдың билеушісі етіп тағайындады. Мысыр тарихшыларының еңбегінде Мухаммад Али тұлғасына Мысыр мемлекетінің негізін қалаушы ретінде баға беріледі және XIX ғасырда жүргізілген елдегі модернизациялық үдерістер аталмыш билеушінің қызметімен тығыз байланыста қарастырылады (Абд ар-Рахман ар-Рафии, 1989: 62).

Мухаммад Алидың азаматтық және әскери реформаларды жүзеге асырудағы басты мақсаты – араб-мұсылман қоғамына тән ерекшеліктерді сақтай отырып, Мысырды араб елдерінің негізгі орталығына айналдыру, тәуелсіз мемлекет ретінде дамыту және еуропалықтардың әскери-техникалық жетістіктерін, ғылыми прогресті кеңінен енгізу болды. Осы мақсатты іске асыруда адамдық капиталды дамыту қажеттілігін жете түсінген Мухаммад Алидің реформаларының басты бағыты – білім беру ісін дамыту, білімнің, ғылымның деңгейін көтеруге арналды.

Ғылым және білімді дамыту ісінде еуропалық тәжірибеге сүйенген Мухаммад Али реформалары нәтижесінде елде педагогикалық мамандарды, әскерилерді, дәрігерлерді дайындайтын оқу орындары кеңінен ашылды.

Мысыр армиясын дәрігерлермен қамтамасыз ету қажеттілігінен, жаңадан ашылған мектептердің ішінде басты назар дәрігерлерді дайындайтын мектептерге аударылды. 1827 жылы Абу – Заабалда медициналық колледжі, 1830 жылы фармакология мектебі, 1831 акушерлік мектебі ашылып, 420 дәрігер мен фармацевт бітіріп шықты. 1837 жылы медициналық мектеп Каирге көшіріліп, Каср ал-Айни атымен белгілі болды (Абд ар-Рахман ар-Рафии, 1989: 125).

XIX ғасырда Мысыр дамуында ауыл шаруашылығы ел экономикалық өмірінің негізін құрады. Мысыр мемлекеттігінің өзегін ауыл шаруашылығы құрайтындығын, оның армияның қажеттіліктерін атқарып, мемлекеттік табыс көзінің бірі екендігін жете түсінген Мухаммад Али, ауыл шаруашылығын жандандыру үшін жаңа ирригациялық жүйелерді, бөгеттерді, каналдарды іске қосып, ауыл шаруашылығына бағытталған аумақтарды көбейтті. Мухаммад Али медициналық оқу орындарымен қатар, ауылшаруашылық колледждерінің негізін қалады. 1830 жылы алғаш ашылған ал-Дарсахана ал-Малакия

(Корольдік академия) ауылшаруашылық колледжі болды. Ауылшаруашылық ғылымдарымен қатар бұл оқу орнында араб және парсы тілдері оқытылды. 1833 жылы Шубра ал-Хеймада, 1836 жылы Набрухте ауылшаруашылық колледждері ашылды (Абд ар-Рахман ар-Рафии, 1989: 126).

Елдің индустриалдық даму жолына түсуі үшін жоғары білікті инженерлерге деген мұқтаждық басым болды. Инженерлерді дайындайтын мектептер 1816 жылы Каирде «Мухандисхана» (Инженерия мектебі), 1834 жылы Булакта ашылды. Мухаммад Али колледж студенттері үшін оқуды ақысыз жасап, мемлекет тарапынан стипендия төлеп отырды. Осы оқу орындарын бітірген мысырлық инженерлер қызметі елде ирригациялық жүйені дамытуға, жаңа каналдар мен көпірлер салуға, ауылшаруашылық жерлерін кеңейтуге, мақтаны экспортқа шығаруға, тоқыма өндірісін дамытуға, өнеркәсіптік жабдықтармен елді қамтамасыз етуге бағытталды (Guang Pan, 2013: 17).

Мысыр аумағын кеңейтіп, көрші елдерді басып алу жорықтарын ұйымдастырған Мухаммад Алидің мақсаты қарулы күштерді сапалы кәсіптік тәжірибесі жоғары мамандармен толықтыру болды. 1825 жылы Каср ал-Айда, 500 курсанты бар алғашқы әскери мектебі, 1834 жылы Ханакада жаяу әскерлердің офицерлерін дайындайтын арнайы әскери училище ашылды. Осы кезеңде әскери-теңіз академиясы ашылды. Нәтижесінде, тұрақты мысырлық армия құрылып, 1820 жылы Мухаммад Али Суданды 1823-1824 жылдары Крит аралын жаулап алды. Мухаммад Алидің жаулап алу жорықтарының нәтижесінде Мысыр, Осман империясының құрамына кіргенімен, де-факто түрде тәуелсіз мемлекетке айналды (Турекулова, 2013:53).

1836 – 1841 жылдар аралығында білім беру саласын бақылап, қызметін жандандыру үшін Диван ал-Мадарис (Мектептер департаменті) құрылды. Департаменттің прогрессивті рөлінің арқасында Бухейра, Гарбия, Мануфия, Дахаклия, Шаркия, Калюбия, Гиза, Файюм, Асьют, Джирджа, Кена қалаларында бастауыш мектептері ашылды (Абд ар-Рахман ар-Рафии, 1989: 404).

Білім беру саласындағы реформалардың ұтымды бағыттарының бірі – елдің дарынды жастарын Еуропалық елдерге білім алу үшін жіберілуін көрсетуге болады. 1813 жылы Италияның Валенсия, Милан және Рим қалаларына әскери іс және кеме жасау бойынша, инженерлік мамандықтарды меңгеру үшін жастар жіберілді. 1826 жылы Францияға 40, 1828 жылы 44 және 1844 жылы 70 студентті шетелдерде білімін жетілдіруге жіберді (Абдул Хамид Батрик, 1999:108).

Оқуға жіберілген жастар ел мүддесі үшін аянбай еңбек етіп, отанына оралған соң баспахана ашып, газет-журналдарды шығарып, кеме жасау ісін жолға қойып, әскери реформаларды тереңдетуге ат салысып, жолдар, темір жол, каналдар, маяктар ашты, ұлттық білімді және ғылымды дамытуға үлестерін қосты. Шетелге жіберілген патриот жастардың ішінен ғылымның барлық салаларында көрнекті өкілдер қалыптасты. Олардың қатарынан алғашқы Мысырлық инженерлер, математиктер, жазушылар, астрономдар, суретшілер, мүсіншілер, дәрігерлер, мұғалімдер шықты.

Шетелге студенттерді жіберумен қатар, озық ойлы тәжірибелермен танысу, талдау жасап, тағылымын алу үшін елдің ішінде ашылған оқу орындарына еуропалық мамандар шақырылды.

Мысырдың ғылыми-техникалық прогреске деген бетбұрысына ат салысқан шетелден тартылған мамандардың ішінен: 1851-1853 жылдарда Александриядан

Каир қаласына дейін, ал 1858 жылы Суэц қаласына дейін тартылған темір жол құрылысын салған ағылшын инженері Роберт Стефенсон, Мысырлық әскерді еуропалық үлгіде жасақтауға үлесін қосқан француз Джозеф Антельм Севез (Сулейман – паша ал-Франсауи), Мысырдағы тырысқақ эпидемиясының өршуіне жол бермей күрескен, 1856 жылы медициналық колледждің негізін салған француздық Антуан Бартелеми Клот-бей, кеме жасау инженері Лефевр де Серизи, Булакта Мысырлық мұражайдың негізін қалаған Франсуа Огюст Фердинан (Мариет-паша), Мысыр көпірлері мен жолдарының инженері Эжен Мужель сияқты тұлғаларды атап өту маңызды.

Қорытынды. Батыстық идеяларды, білім және ғылымды дамыту үлгісін кеңінен енгізе отырып, Мухаммад Али Мысырдың Батысеуропалық державалардың отарлық саясатының аясына еніп кетпеуі үшін барлық жағдай жасап, мысырлық ұлттық ерекшеліктерді еуропалық үлгімен ұштастыра білді. Елдің әлеуетін көтеруге бағытталған шаралар Осман империясы және Батыс Еуропалық державалардың мүддесіне кереғар келгенімен, мысыр қоғамының жаңа белгесі өтуінің және әл-ауқатының артуының тарихи алғышарты болды. Мысыр елі, еуропалық ғылыми-технологиялық жетістіктерді меңгеріп, алынған білімдерді араб қоғамының ерекшелігіне бейімдеп, мұсылман қоғамына тән өзіндік рухани-мәдени ділін сақтай білді.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

- Dodwell H. The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 286 p.
- Heyworth-Dunne J. An Introduction to the History of Education in Modern Egypt. – London: Frank Cass, 1968. – 503 p.
- Казарян Х.Г. Реформы Мухаммада Али и их роль в социально-экономической жизни Египта в первой половине XIX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Москва, 1999. – 22 с.
- Петрунина Ж.В. Социально-экономическое и политическое развитие Египта в период правления Мухаммада Али в российской общественно-политической мысли XIX в.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Москва, 2008 – 36 с.
- Пончаева Х.Д. Развитие системы образования в Египте в XIX - начале XX в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2004. – 24 с.
- 1409 ، فراعمة راد : «فرعاقلا» - .يلع دمحم رصع .يعفارل نمرال دبع 1989. 595.

قضن و يلع دمحم رصع .نييرصلال خيرأت .قيرطبال ديمحل دبع .نييرصلال قيرطبال : «فرعاقلا» - (1805 - 1882) رشح عساتال نرقلال يف رصم باباتكلال قماعلا ص 247 - 1999.

Pan Guang. Revelations of Muhammad Ali's Reform for Egyptian National Governance//Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia). – 2013. – Vol.7. – № 4. – P. 17 – 35.

Турекулова Ж.Е. Военные реформы как важный компонент цивилизационных преобразований в Египте в XIX веке. Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – Россия, Санкт-Петербург, 2013. – № 160. – С. 50 – 58.

REFERENCES

- Dodwell H. The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammad Ali. – Cambridge: Cambridge University Press, 1967. – 286 p.
- Heyworth-Dunne J. An Introduction to the History of Education in Modern Egypt. – London: Frank Cass, 1968. – 503 p.
- Kazaryan H.G. Reformy Muhammada Ali i ih rol' v social'no-ekonomicheskoy zhizni Egipta v pervoy polovine XIX v [Reforms of Muhammad Ali and their role in the socio-economic life of Egypt in the first half of the 19 th century]. Author's abstract. Dis. cand. ist. sciences. – Moscow, 1999. – 22 p. [in Russian].
- Petrulina ZH.V. Social'no-ekonomicheskoe i politicheskoe razvitie Egipta v period pravleniya Muhammada Ali v rossijskoj obshchestvenno-politicheskoy mysli XIX v. [Socio-economic and political development of Egypt during the reign of Muhammad Ali in Russian socio-political thought in the 19 th century] Author's abstract. dis Doctor of Historical Sciences. – Moscow, 2008 – 36 p. [in Russian].
- Ponchaeva H.D. Razvitie sistemy obrazovaniya v Egipte v XIX - nachale XX v. [Development of the education system in Egypt in the XIX - early XX century] Author's abstract. Dis. cand. ist. sciences. – Sankt - Petersburg, 2004. – 24 p. [in Russian].
- Abd ar-Rahman ar-Rafii Asr Muhammada Ali. – Cairo: Dar al-Maarif, 1989. – 595 s. [In arabic].
- Abdul Hamid Batrik History of the Egyptians. The era of Muhammad Ali and the rebirth of Egypt in the 19 th century (1805-1882). – Cairo: Egyptian General Book Authority, 1999. – 247 p. [In arabic].
- Pan Guang. Revelations of Muhammad Ali's Reform for Egyptian National Governance//Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia). – 2013. – Vol.7. – № 4. – pp. 17 – 35.
- Turekulova ZH.E. Voennye reformy kak vazhnyy komponent civilizatsionnyh preobrazovaniy v Egipte v XIX veke [Military Reforms as an Important Component of Civilizational Transformations in Egypt in the 19 th Century]. – Izvestia: Herzen University Journal of Humanities & Sciences. – Sankt-Peterburg, 2013. – № 160. – pp. 50 – 58. [in Russian].

ҒТАХР/ IRSTI/ МРНТИ: 03.20

М.Қ.КАРИМОВ¹, М.С.ИБРАЕВОВА², А.Ф.ДАУТОВА³,

¹т.ғ.к, профессор, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан. E-mail: karimov_51@mail.ru

²т.ғ.к, доцент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан. E-mail: mayra_isa_1972@mail.ru

³Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің докторанты, Қазақстан, E-mail: dautova_alma@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ АЛҒЫШАРТТАРЫ (XIX ғасырдың бірінші жартысы)

Бұл мақалада Шығыс Қазақстандағы XIX ғасырдың бірінші жартысы кезеңіндегі кәсіпкерліктің дамуының тарихи алғышарттары қарастырылған. Материалдар ретінде архив құжаттары және XIX ғасырдың сол кезеңінде қазақ даласында болған этнографтың жеке деректері де алынды. Біздің зерттеуімізде дереккөзі ретінде Ресей үкіметінің ресми басылымдарында жарияланған құжаттардың жинақтары пайдаланылды.

Аталмыш кезеңде сыртқы факторлардың күшті әсерінен жаңа жағдайларға бейімделе бастаған далалық өлкенің шаруашылығы бірте-бірте Ресей империясының экономикасында маңызды орынға ие бола бастады.

Зерттеу міндеттерін шешуде жалпы дәстүрлі ғылыми, сараптау, синтез, нақтылау және жалпылау әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: Ресей империясы, XIX ғасыр, Шығыс Қазақстан, кәсіпкерлік, тарихи алғышарттар.

М.К.Каримов¹, М.С.Ибраимова², А.Ф.Даутова³,

¹ к.и.н., профессор, университет им. Шакарима города Семей, Казахстан. E-mail: karimov_51@mail.ru

² к.и.н., доцент, университет им. Шакарима города Семей, Казахстан. E-mail: mayra_isa_1972@mail.ru

³ докторант университета им. Шакарима города Семей, Казахстан. E-mail: dautova_alma@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В данной статье рассматриваются исторические предпосылки развития предпринимательства в Восточном Казахстане в период первой половины XIX века. В качестве материалов были использованы архивные документы и источники личного происхождения этнографа, посетившего казахскую степь в XIX веке. Другим источником для нашего исследования были сборники документов, опубликованные в официальных изданиях царского правительства.

В этот период, испытывая сильное воздействие внешних факторов, способности к адаптации к новым условиям, хозяйство Степного края постепенно заняло важное место в экономике Российской империи.

При решении исследовательских задач применялись общенаучные традиционные методы анализа, синтеза, конкретизации и обобщения.

Ключевые слова: Российская империя, XIX век, Восточный Казахстан, предпринимательство, исторические предпосылки.

K. M.Karimov¹, S. M.Ibrayemova², F. A.Dautova³,

¹ candidate of historical Sciences, Professor, Shakarim University of Semey, Kazakhstan. E-mail: karimov_51@mail.ru

² candidate of historical Sciences, docent, Shakarim University of Semey, Kazakhstan. E-mail: mayra_isa_1972@mail.ru

³ doctoral student, Shakarim University of Semey, Kazakhstan E-mail: dautova_alma@mail.ru

HISTORICAL PRECONDITIONS OF BUSINESS DEVELOPMENT IN EAST KAZAKHSTAN IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

This article considers the historical preconditions of business development in East Kazakhstan during the first half of the XIX century. The materials used were archival documents and sources of personal origin of the ethnographer who visited the Kazakh steppe in the XIX century. Another source for our research was collections of documents published in official publications of the tsarist government. During this period, experiencing a strong impact of external factors, the ability to adapt to new conditions, the economy of the Steppe region gradually took an important place in the economy of the Russian Empire.

Traditional General scientific methods of analysis, synthesis, concretization and generalization were used to solve research problems.

Keywords: Russian Empire, XIX century, East Kazakhstan, business, historical preconditions.

Кіріспе. Шығыс Қазақстандағы кәсіпкерлік ісіне біраз өзіндік ерекшеліктері тән болды. Олар географиялық, әлеуметтік-саяси және экономикалық факторлармен қатар, Ресей империясының отарлық саясатына байланысты еді.

Орыс патшалығының XIX ғасырдың 20-шы жж. бастап белсенді бола түскен Орта Азиядағы жүргізілген саясаты «Сібір қырғыздары туралы жарғының» қабылдануымен (1822 ж.) байланысты алғашында Орта, ал одан кейін Кіші жүздерде Ресей әкімшілік жүйесінің тереңдей енуімен басталады. Ұлы даланың терең қойнауларына дейін бекініс жүйелерінің және қамалдардың салынуы дәстүрлі көші-қон бағыттарын өзгертіп жіберді. Осы шаралардың барлығының жалпы әсері қазақ даласындағы шаруашылық өмірдің өзгеруіне әкелді.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы дәстүрлі қазақ қоғамының экономикасына нарық қатынастарының элементтері еніп, кәсіпкерлік үрдісі дамып түсті.

Материалдар мен әдістері. Материалдар ретінде Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві және Ресей Федерациясы Омбы облыстық тарихи архиві қорларындағы деректер пайдаланылды.

Мақаланы жазу барысында заң актілерін және нормативтік құжаттарды зерттеген авторлар, Ресей империясы заңдарының толық жинағының мате-

риалдарын пайдаланды. Осы зерттеудің тағы бір дереккөзі ретінде белгілі этнограф А. Янушкевичтің жеке өзіне тән «Қазақ даласындағы сапардың күнделіктері мен хаттары» еңбегі алынды.

Зерттеудің методологиялық негізі таным және тарихилық жалпығылыми принциптері болып табылады. Тарихилық принципі барлық құбылыстарды белгілі бір объективті заңдылықтардың даму тұрғысы негізінде қарайды.

Зерттеу міндеттерін шешуде дәстүрлі жалпы ғылыми сараптау, синтез, нақтылау және жалпылау әдістері қолданылды.

Талдау. Қазақ даласының патшалық Ресей кезеңіндегі әлеуметтік-экономикалық саясатының мәселелері Қазақстан территориясын зерттеуге арналған революциядан бұрынғы және кеңестік кезеңдегі, сонымен бірге бүгінгі зерттеушілердің көптеген зерттеулерінде қарастырылған. Революцияға дейінгі еңбектердің қатарына А.Янушкевичтің қазақ халқының этнографиясы, тарихы және мәдениеті бойынша белгілі еңбегін жатқызамыз (Янушкевич, 1966).

Кеңестік кезеңдегі еңбектердің ішінен Н.Г. Апполованың «Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI – первой половине XIX в.» (Аполлова, 1976), Е. Бекмахановтың «XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан» (Бекмаханов, 1992), С.З. Зи-

мановтың «Политический строй Казахстана в конце XVIII века и первой половины XIX века» (Зиманов, 1958), Г.Чулановтың «Промышленность дореволюционного Казахстана. Историко-экономический очерк» (Чуланов, 1960) зерттеулерін ерекше атап айтуға болады.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы кәсіпкерлік тарихының дамуының зерттелуі Г.М. Ахметованың еңбегінде көрініс тапқан (Ахметова, 2012).

Г.Е. Отепова және А.С. Ильясованың «Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. документов» (Отепова, Ильясова, 2015) деп аталатын құжаттар жинағы ерекше қызығу туғызады. Жинаққа XIX ғасырдағы қазақ қоғамы өмірінің барлық жақтарын анықтаған және нақтылаған Ресей империясының заң актілері кірген. Авторлар еңбекті жинақтау барысында Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясы архивтерінің материалдарын, сонымен бірге Патша үкіметінің ресми басылымдарында жарияланған құжаттарды пайдаланған.

Зерттеу нәтижелері. Патша үкіметінің қазақ даласын белсенді түрде игеруі XIX ғасырдың 20-шы жылдары «Сібір қырғыздары туралы Жарғы» (1822 ж.) күшіне енгізілгеннен кейін тың қарқынмен жүргізіле бастады. М.М.Сперанскийдің (1772-1839 жж.) бұл «Жарғысы» Орта жүзде хандық биліктің жойылып, қазақтардың іс жүзінде Россияның құрамына енгендігін көрсетті. Россия жарғыны басшылыққа ала отырып, жаңа әкімшілік басқару жүйесін Орта жүз ру-тайпалары мекендеген жерлерде енгізе бастады.

Бұғанға дейін, XIX ғасырдың басындағы Қазақстанның Ресейге бағынуы номинальды түрде болды деп батыл айтуға болады. Ресей өз бекіністері шеңберінен тыс жерлерді (қазақтар бодандықты қабылдаса да) сырт аймақ деп бөлектеп қарады.

Қазақстанның Россия империясына тәуелділігі XVIII ғасырдың 30-шы жылдары басталғанымен, олардың қазақтарды толық бағындыруы XIX ғасырдың екінші жартысында ғана іске асты. Ресей Сібірді бағындырып, өз шептерін айқындап, бекініс тізбектерін салғаннан кейін қазақтарды линиядан өткізбейтін болды. Патшаға бағынышты деп есептелінетін қазақтардың шекара линиясына жақын орналасуының өзіне қауіппен қарап, олардың қоныстанатын жерлерін белгілеуге талпыныстар жасады. Сібір аймағын басқаруға келген генерал-губернаторлар да XIX ғасырдың басынан бастап қазақтарды бағындырудың және басқарудың тікелей әскери күшті пайдаланудан басқа да ыңғайлы тәсілдерін іздестірді. Орасан зор аумақты алып жатқан саны көп көшпелі жауынгер халықпен соғыс жүргізу империяға қажетсіз болды және ол қосымша ауыртпалықтар мен шығындар әкелетін. Сондықтан Россияның империяшыл сауатты басқарушылары бұратана халықтардың, оның ішінде қазақ қоғамының ішкі құрылымын, көшпелі мемлекеттік жүйеден қалған басқару жүйесін зерттеді, соны өз мақсаттарына барынша пайдалануға тырысты.

Қазақ даласын игеру, халқын басқару жөнінде 1822 жылғы Жарғының авторы есебінде аталатын М.Сперанскийден басқа басқарушылар да өз ұсыныстарын беріп және соны өз өкілеттіктерімен орындатып жатты. Соның бірі – Сібір Корпусның командирі, генерал-лейтенант П.Капцевичтің «О разделении мест между казаками и киргизами в округе Колыванских заводов и других дел об отведении земель (хлебопашеству)» деген көлемді

ұсынысы. Оның қазақтарды басқару туралы жаңа заңның қабылдануын асыға күткендігін: «... прописывая в отношении своем к Генерал-губернатору Сибири и кавалеру М.М.Сперанскому и его Высокопревосходительство изволил отозваться, что она может быть приведена к концу как скоро земли Сибирской линии снято в план» дегенінен де көреміз (ҚР ОММ, 518-қ., 1-т., 1-к., 1-іс, 103-п.).

Капцевич осы жазған ұсынысында казактар мен қазақтардың арасындағы жер қатынасы туралы қалыптасқан жағдайға және алдағы уақытқа өз пікірін білдіреді. Ол: «Осматривая выверенные мне Сибирские линии нашел я, что не только киргизам на постоянной и временной кочевки находящимся не указаны места, где им пребывать, но и казакам Высочайшим повелением в штате о Войске линейном в 1808 году состоящемся пожалованной 6-ти десятинной пропорция на каждую мужского пола душу годной к хлебопашеству и сенокосению земли по сие времена не отведено и 12-ти лет продолжается бесплодная переписка с Гражданским начальством. Между таковым беспорядком крестьян не взирая на древний закон воспрещающим поселяться им к линии ближе 40 верст, многие без позволения Правительства» (ҚР ОММ, 518-қ., 1-т., 1-к., 1-іс, 103-п.) деп, Жарғының қабылдануын тездетуге ынталы екендігін байқатады.

Қазақтардың байырғы көші-қоны болған жерлерге бекіністер орнатып, иеленіп алған патша өкіметі алдымен жерді пайдалануда өз мүдделерін бірінші кезекке қойды. Олар шұрайлы жерлерді барынша өздеріне қаратып, қазақтардың мал жайылымына сортаң жерлерді ұйғарды. «Сим верноподданным киргизцам для летней кочевки места можно избрать степные и солонцеватые. Без разбору там, где ни линейные жители, ни крестьяне не пашут пашни и не производят сенокосения» (ҚР ОММ, 518-қ., 1-т., 1-к., 1-іс, 103-п.).

Сонымен бірге, Капцевичтің келгендеріне ғасыр толмаған казактарды осы жердің байырғы тұрғындары етіп көрсетпекші болғандығы түсініксіз. Ол: «... Казаки не взирая на то, что они есть коренные жители и так сказать владельцы земель законом показанных на 40 верст внутрь пределов губерний, а киргизцы приобретшие право на Всемилостивейшего покровительства Его Императорского Величества от междоусобий в киргизской степи бываемых и барантов производящих их к гибельному разорению, укрываются за передовою стражею от наглости разбойников, переходя туда на постоянную, или временную кочевку, крайне угнетаются крестьянами, и претерпывают убыточные для них притязание за поправы табунами их хлебов и сена, равным образом и крестьян в справедливых их претензиях имеют так же на них большим удовольствием» (ҚР ОММ, 518-қ., 1-т., 1-к., 1-іс, 103-п.) дейді.

Патша үкіметі XIX ғасырдың 20-шы жылдарындағы реформаны қазақтардың хандық жүйеден қалған өзіндік басқару құрылымын күйретуден, яғни саяси тәуелсіздігіне соққы беруден бастады. Соның ең бастысы қазақ жерінде әкімшілік басқару жүйесін Ресейдің империялық отарлау мүддесіне сай келетіндей етіп құру болды.

1822 жылы Сібір өңірі Шығыс Сібір, Батыс Сібір деген екі үлкен аймаққа бөлінді. Батыс Сібірдің орталығы алғашында Тобольскіде, содан кейін Омбыда (1839 ж.) орналасты. Орта жүз рулары қоныстанған қазақ даласы осы Батыс Сібірге қарап, «Сібір қырғыздары облысы» аталды. Қазақ же-

ріне бекіністер салу, оларда округ орталықтары дуандарды (приказдарды) орналастыру сияқты саяси шараларымен қатар, қазақ жерін қазынаға алу, салық жүйесін енгізу, табиғи ресурстарға (балық аулау, ағаш кесу және т.б.) мемлекеттік монополия жариялау сияқты экономикалық шаралар да қатар жүргізілді. Аталған шаралардың барлығы тұтас бір мақсатқа қызмет етті. Осыны қазақ жерін отарлау саясатының нақты мәні деуге болады.

«Жарғы» бойынша Батыс-Сібір генерал-губернаторлығына қараған қазақтар, Россия империясының негізгі ұлты дәрежесіндегі тең құқылы азаматтары болмаса да, оларға да көңіл бөлінді. Сибирские киргизы принадлежат к сословию кочевых инородцев и имеют с ними равные права» (Зиманов, 1958: 148). Зерттеушілердің пікірінше, көшпелі бұратаналардың (қазақтар да осыған кіреді) әлеуметтік мәртебесі мемлекеттік крестьяндарға жақын еді. Қазақтар мүлктік меншік иеленуге құқылы болды.

Орта жүз қазақтарын патша билігі екіге бөліп қарастырды. Олардың бекіністер мен шептерге жақын орналасқандары «ішкі» (внутренний), ал шалғайда көшіп жүргендер «сыртқы» (внешний) қазақтар атанды.

Округтар ашылғанға дейін-ақ «ішкі» қазақтар Омбы, Семей, Өскемен қалаларындағы сауда істеріне араласып, енді ғана дамып келе жатқан өнеркәсіп орындарында жалдамалы жұмыстар істеп, Сібірдің орыстарымен недәуір шаруашылық-тұрмыстық байланысқа түсті. Сол себепті де олар орыс әкімшілік тәртібіне біршама бейімдеу болды.

Ал, далалық өңірдегі «сыртқы» қазақтарға «Жарғы» талаптары біртіндеп, көшпелі халықтың ерекшелігін ескере отырып енгізілді. Мұндағы реформа «Округ-болыс-ауыл» болып келетін үш сатылы әкімшілік басқару құрылымын қалыптастыру бағытында жүргізілді. Әрбір округтың өз территориясы болды, жарғының 77-81 параграфтарына сәйкес бір округтен екіншісіне ауысып жүре беруге рұқсат етілмеді. Саудамен немесе басқадай шаруамен басқа округке шығатын адамдар аға сұлтаннан арнайы рұқсат алуы керек болды. Округ аумағының неғұрлым орта тұсынан тұрақты орталық басқару органы – дуандар (приказдар) ашылды.

Далалық округтерден салық (ясак) жинау патша үкіметінің жаңадан құрған әкімшілік орындарының басты міндеттерінің біріне айналды. Кең ауқымды қамтитын территорияны басқарып, бақылауда ұстау үшін қыруар қаржы керек. Осы шығындардың орнын жабу үшін ясак жинауды жолға қою үлкен маңызға ие болды.

Алдымен болыстардың орналасуы, оларда қанша шаңырақ бар екендігі, халықтың қолындағы малдың саны орыс шенеуніктерінің қатысуымен анықталды. Мұндай санақты патша әкімшілігі үш жыл сайын жүргізді және жергілікті халықтан сайланған адамдарға сенбей, орыс шенеуніктеріне жүктеді. Бірақ, қазақтың иен даласына шыққан орыс шенеуніктерінің ішінде елден пара алып, өз қамдарын ойлағандары аз болмады: «...каждый из этих проконсулов считал порученное ему дело только средством приобретения состояния» (Янушкевич, 1966: 211).

Хандық биліктің жойылуын қазақ халқы тәуелсіздікті жоғалту деп қарады. Сондықтан да, округтердің құрылуы қарсы наразылықтарға әкелгені және оның белгілі бір өңірлерде қарулы көтеріліске ұласқандығы белгілі. Ясак жинауда патша әкімшілігі біршама жеңілдіктерді де қарастырды. Қазақтар округ

құрылғаннан кейінгі 5 жылға салықтан босатылды. Дегенмен жиналатын салықтың мөлшері аз емес еді. Мысалы, 1834 жылы Қарқаралы округінен жиналған ясак 65 мың рубльден асқан.

1-кесте. Қарқаралы округінен жиналған мал туралы мәлімет. 1834 жыл.

Болыс-тар	Мал саны			Ақшадай түсім				Жиналмаған салық		
	жыл-қы	сыйр	қой	жыл-қы	сыйр	қой	жылғы руб.	жыл-қы	сыйр	қой
1.Дүйсенбай-шақ-шақ	20490	5736	77960							
2.Қырғыз	7993	4416	55649							
6.Құсшы Тоғай	5214	1316	39469							
9.Дархан Тобықты	6557	4564	54325							
10.Төлеңгіт	5049	2622	47961							
11.Көрей	14378	2300	64342							
12.Тарақты	3214	2367	23888							
18.Тобықты	23088	9020	193845							
Жиыны	252175	80078	1406837	1073	501	8958	65866 р. 25 т.	53	17	370
Бұдан басқа Қарқаралыдан Баянауыл округіне ауысқан Бура-найман болысынан түсім							5897			

Ескерту: Қарқаралы округінің 18 болысының қазіргі Шығыс Қазақстан аумағына қарайтын болыстары ғана алынды (-Авт.) (ООТМ, 3-қ., 1-т., 1449-іс, I-том, 56-57 п.).

Кестеде көрсетілгендей салық (ясак) толық дерлік жиналған. Аға сұлтандар патшаның жарлығын тап-тұйнақтай орындағандай көрінеді, жиналған сома да аз емес. Бір көңіл аударатын нәрсе, ақша қазақ арасына әлі тарала қоймағандықтан, салық негізінен малдай салынса да, өкіметке барлығы ақшадай және уақытында төленген. Салықтың осындай жақсы жиналуының да, оның ақшадай төленуінің де сыры ел басқарған болыстар мен аға сұлтандардың елден жиналған малды сатып, өкіметпен ақшалай есеп жасасуында жатты. Ал мұның негізінде, патша шенеуніктері мен қазақ басқарушыларының өздеріне пайда түсіру мүдделері де жатты. Өйткені, елден жиналған малды сатқанда қалған айырым ақша сұлтандардың қалтасында қалатыны рас та еді. Мұндай жағдайлардың орын алғандығы туралы деректерде көптеп кездеседі. Мысалы, Сүйінғали деген сұлтан шаңырақ басына салынатын 1 рубль 50 тиынның орнына бір қой, бір өгізден алған (Бекмаханов, 1992: 122).

XIX ғасырдың 30-шы жылдарында 1822 жылғы «Жарғының» қазақ жерін тереңдете отарлауға тежеу жасайтын кейбір кемшіліктері байқалды. Далалық аймақты экономикалық жағынан игеру, халқын саяси бағындыру үрдісі отаршыл үкіметті қанағаттандырмады. Отарлау ісін одан әрі тиімді жалғастыру үшін Батыс Сібір генерал-губернаторы Горчаковтың ұсыныстарын ескере отырып «Сібір қырғыздарын шекаралық басқару» туралы 1838 жылы

патшаның жарлығы шықты. «Сібір қырғыздарын жеке басқару туралы ереже» осы жарлықпен бірге қабылданды. Бұл негізінен патша әкімшілігінің облыстық құрылымы деңгейіндегі өзгерістеріне әкелді. Ал, қазақтарды басқаруға құрылған «округ – болыс – ауыл» жүйесі сол қалпында қалды. Сырт қарағанда бұның қазақтарға қатысы аз болып көрінгенмен, билік облыстық, қалалық әкімшіліктердің әлеуетін күшейте отырып, отарлау үрдісін қатайта түсті.

Россия Қазақ даласын толық бағындырғаннан кейін бұл өлкеде жүргізіп отырған саясатына тағы да үлкен өзгерістер енгізді. Әскери-отарлаушылық әдістермен Қазақстанды өзіне қаратқан патшалық Россия, бұл өлкедегі ағылшын ықпалын ығыстырып, ортаазиялық плацдармды, аса маңызды қымбатқа тауар шығаратын, арзанға шикізат әклетін және арзан жұмысшы күші бар рынокты алуға қол жеткізген еді. Халықаралық қолайлы жағдайды тиімді пайдалана білген Россия, өзінің империялық мүддесі үшін Қазақстанда қатаң отарлық тәртіпті орнатты.

Патша үкіметі империяның басқа да аймақтарындағыдай оңтүстік Сібір аймағына кіретін қазақ жерлерінде де сауда-экономикалық қатынастардың дамуына мүдделі болды. Олар бұл саясатын үнемі жалғастырып отырды. Бірте-бірте дами бастаған нарық қатынастарының қазақтардың натуралды шаруашылығына да үлкен әсерін тигізгені белгілі. Сол себептен, кәсіпкерліктің тарихи алғышарттарын қарастырғанда, оның түрлі кезеңдердегі заңнамалық негізінің де қалай қалыптасқанына және өзгеріп отырғанына үңілу қажеттілік.

Сауда-кәсіптік заңнаманы және оның эволюциясын зерттеу отандық кәсіпкерлік ісі және оның мемлекетпен байланысы тарихының аса қызықты, сонымен бірге күрделі мәселелерінің қатарына жатады.

Заңнамалық құжаттар патша самодержавиесінің бағындырылған халықтарға байланысты бағытты түрде жүргізілген қызметінің нәтижесі де болып табылады. Олардың жасалуы Ресей және қазақ қоғамының дамуының белгілі бір тарихи жағдайларымен байланысты болды. Заңнамалық деректердің себептерін анықтау, олардың тарихи қалыптасқан жағдайлармен тікелей байланыстарын көрсетіп, пайда болуыларының және қызмет жасауларының түрлі себептерін білдіреді (Отеева, Ильясова, 2015: 344).

«Сібір қырғыздары туралы Жарғының» IV – «Сауда» деп аталатын бөлімінде «Жалпы тәртіп», «Айналымдағы монеталар», «Кеден» деген пункттер бар. Жарғының ережесі сауданы дамытуға бағытталды. Сонымен бірге мұнда, қазақтарға өздерінің үй кәсіпшілігі бұйымдарын, малдарын округтар аумағында және кедендер мен заставалар арқылы да өткізуге рұқсат берілген. «Ерекше құқы және дәстүр» деп аталатын IX тарауда жергілікті халықтың өкілдерінің (яғни қазақтардың) жалпыға бірдей негізде басқа сословиелерге өтулеріне, қызметке кірулеріне, гильдияларға жазуларына және жылжымайтын меншікке ие болуларына рұқсат берілетіні атап көрсетілді.

Н.Г.Аполлова сол кезеңдерде сауда ісіне қазақ байларының белсенді түрде араласа бастағандығын айтады. Орыс үкіметі 1835 жылы қабылдаған өкімдері арқылы өсіп отырған экономиканың талаптарына сәйкес, көпестер құрамын қазақ ауылының ауқатты тобы – байларды осы іске бейімдеу есебінен көбейтуге тырысты. Апполованың пікірінше, қазақ байларымен жасалатын мал саудасында делдалдықты мақлактар немесе прасолдар атқарған. (Орыс тіліндегі «маклак және прасол» атауларын қазақ тіліне аударғанда, көтерме сатып алушы, қайта сатумен айналысатын

адам). Олар базардағы елге сатып алушы сияқты көрініп, мен сатып алам деп, қызылкенірдек боп, әдейі шу туғызатын. Осылай бәсекелестікті қоздырып, бағаны көтеріп жіберетін. Қазақ даласындағы сауданың дамуына мүдделі болған орыс үкіметі XIX ғасырдың басынан бастап орыс саудагерлеріне баж салығынсыз сауда жүргізуге рұқсат етті (Аполлова, 1976: 347).

Зерттеуші Г. Чулановтың атап өткеніндей, өлкенің Ресейге қосылуы, онымен және Қазақстан арасындағы сауда байланыстарын күшейте түсті. Қазақ ауылына тауар-ақша қатынастары ене бастады, ол өз тарапынан феодалдық томағатұйықтықты жоюға және натуралдық шаруашылықтың бірте-бірте ыдырауына әкелді. Қазақстан ауылшаруашылық шикізатын шығарушыға маманданып, бүкілресейлік және әлемдік нарықтың шеңберіне тартылып, Ресейдің орталық өнеркәсіпті аудандарын жүнмен, шикі терімен, мақтамен, етпен, тірі малмен, шикізаттың басқа да түрлерімен және азық-түлікпен жабдықтап, оның орнына орыс кәсіп орындарының бұйымдарын біршама тұрақты түрде алушыға айналды. Орыс өнеркәсібі өзіне қажетті және сенімді шикізат базасын осылай қалыптастыра бастады (Чуланов, 1960: 4).

Жарғының «Сауда» деген бөлімінің ерекше маңызы болды. Онда сауда жасайтындарға арналған жалпы тәртіп, белгілі бір операцияның өзіндік ерекшеліктері, коммерциядағы қызметкерлердің категориялары нақты көрсетілді. Екінші бап бойынша, жынысына және ұлтына қарамай-ақ, саудагерлерге, компания қызметкерлеріне империядағы енгізілген заңдардың негізінде келісімшарттарға отыруларына, міндеткерлікті алуларына құқық берілді. Мұнда бірінші және екінші класс приказчиктердің құқысы және міндеттері, жалақыларының мөлшері, келісімдегі міндеттері, қожайынмен қарымқатынастары және жас мөлшерлері де атап айтылды.

Сонымен қатар мұнда кәсіпке салынатын салыққа біршама көңіл бөлінген. Бұл Ресей империясындағы сауда және өнеркәсіптегі қызметтің барлық жақтарын реттеуді толық қамтыған құжат. Заңда сауда үрдісінің дифференциалануына, сатып алу және сату операцияларының түрлеріне және дәрежелеріне де көңіл бөлінген. Сол сияқты үкімет жаңа салық салу жүйесін кіргізіп ғана қоймай, сонымен бірге әлеуметтік-меншік мәселесі бойынша біркелкі емес (ішінде қазақтары да бар) сауда жасаушылардың қалың тобын да бақылауда ұстауға тырысты (Ахметова, 2012: 19).

Қорытынды. Кәсіпкерлік қызметін реттеуші заң актілерін қарастыру барысында байқайтынымыз, олар елдің саяси және экономикалық жағдайларына байланысты үнемі даму өзгерістеріне түсіп отырғаны. Түйіндей айтқанда, XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Орта жүз қазақтары мекендеген өңірлердің бүкіл шаруашылығының Ресей экономикасына интеграциялануының басталғанын көреміз. Бұл үрдіс нарық қатынастарына қазақ қоғамының да тартылуын барынша жеделдетті.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Аполлова Н.Г. Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI - I половине XIX века. - Москва.: Наука, 1976. - 371 с.

Ахметова Г.М. История торговли и предпринимательства Казахстана в конце XIX-начале XX веков. -Усть-Каменогорск, 2012. - 176 с.

Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 гг. XIX века. - Алма-Ата, 1992. - 400 с.

Отепова Г.Е., Ильясова А.С. Законодательные акты Российской империи по истории Казахстана (XIX век). Сб. документов. Часть I (1800-1859 гг.). – Павлодар. ПГПИ. 2015. – 344 с.

Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX века. – Алма-Ата, 1958. – 296 с.

ҚР ОММ, 518-қ., 1-т., 1-к., 1-ис, 103-п.

ООТМ, 3-қ., 1-т., 1449-ис, I-том, 56-57 п.

Чуланов Г. Промышленность дореволюционного Казахстана. Историко-экономический очерк. – Алма-Ата, 1960. – 177 с.

Янушкевич А. Дневники и письма из путешествий по казахским степям. – Алма-Ата, 1966. – 268 с.

REFERENCES

Apollova N.G. Hozyajstvennoe osvoenie Priirtysh'ya v konce XVI - I polovine XIX veka. - Moskva.: Nauka, 1976. - 371 s.[Economic development of the Irtysh region at the end of the XVI-I half of the XIX century]. - Moscow.: Nauka, 1976. - 371 p. [in Russian].

Ahmetova G.M. Istoriya torgovli i predprinimatel'stva Kazakhstana v konce XIX-nachale XX vekov. -Ust'-Kamenogorsk, 2012. - 176 s.[History of trade and entrepreneurship in Kazakhstan in the late XIX-early XX centuries]. - Ust'-Kamenogorsk, 2012. - 176 p. [in Russian].

Bekmahanov E. Kazakhstan v 20-40 gg. XIX veka. - Alma-Ata, 1992. - 400 s.[Kazakhstan in 20-40 years of the XIX century]. - Alma-Ata, 1992. - 400 p. [in Russian].

Otepova G.E., Il'yasova A.S.Zakonodatel'nye акты Rossijskoj imperii po istorii Kazakhstana (XIX vek). Sb. dokumentov. Chast' I (1800-1859 gg.). - Pavlodar. PGPI. 2015. - 344 s.[Legislative acts of the Russian Empire on the history of Kazakhstan (XIX century).Collection of documents. Part I (1800-1859)]. - Pavlodar. PSPI. 2015. - 344 p. [in Russian].

Zimanov S.Z. Politicheskij stroj Kazakhstana konca XVIII i pervoj poloviny XIX veka. - Alma-Ata, 1958. - 296 s.[Political system of Kazakhstan at the end of the XVIII and first half of the XIX century]. - Alma-Ata, 1958. - 296 p. [in Russian].

KR OMM, 518-k., 1-t., 1-k., 1-is, 103-p.

ООТМ, 3-қ., 1-т., 1449-ис, I-том, 56-57 п.

Chulanov G. Promyshlennost' dorevolucionnogo Kazakhstana. Istoriiko-ekonomicheskij ocherk. - Alma-Ata, 1960. - 177 s.[Industry of pre-revolutionary Kazakhstan. Historical and economic essay]. - Alma-Ata, 1960. - 177 p. [in Russian].

Yanushkevich A. Dnevnik i pis'ma iz putesthestvij po kazahskim stepyam. - Alma-Ata, 1966. - 268 s.[Diaries and letters from travels in the Kazakh steppes]. - Alma-Ata, 1966. - 268 p. [in Russian].

FTAXP/IRSTI/ МРНТИ: 03.41.01

Г.КАЙЫРҒАЛИЕВА¹, А.ЗАЙНОВ², К.ЖҰМАБАЕВА,³

¹ т.ғ.к., қауымдас. проф., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

² Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің докторанты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті. Қазақстан. E-mail: amang84@mail.ru

³ п.ғ.маг., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. Қазақстан, Алматы қ. E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ БАРЛАУ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ (Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктері және құм шағылдар бойынша)

Мақалада 2020 жылы Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктерін археологиялық барлау мақсатында Атырау облысы, Исатай ауданына жүргізілген экспедиция жұмыстарының нәтижесінде табылған ескерткіштердің және археологиялық артефактілердің сипаттамасы берілген. Экспедицияның негізгі мақсаты – жаңа ескерткіштерді анықтау және одан әрі зерттеу. Экспедиция барысында әртүрлі дәуірлерге жататын жаңа археологиялық ескерткіштер және артефактілер табылды. Зерттеу жұмыстары Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттің университетінің университетішілік «Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктерін археологиялық зерттеу (Қызыл үй, Жасқайрат құм шағылдары негізінде)» жобасы шеңберінде жүргізілді.

Кілт сөздер: Солтүстік Каспий маңы, Атырау облысы, Исатай ауданы, бэр төбешіктері, археологиялық барлау, ескерткіштер, археологиялық артефактілер.

Г.Кайргалиева¹, А.Зайнов², К.Жұмабаева,³

¹ к.и.н., ассоц. проф., Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова. Казахстан. E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

² докторант ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Атырауский университет им. Х.Досмұхамедова. Казахстан. E-mail: amang84@mail.ru

³ маг. пед.наук. КазНУ им. Аль-Фараби. Казахстан, г. Алматы. E-mail: zhumabaeva1995@list.ru

РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗВЕДОЧНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ (По бэровском буграм и песчаным барханам Северного Прикаспия)

В статье представлено описание памятников и археологических артефактов, обнаруженных в результате экспедиции, предпринятой в 2020 году в Исатайский район Атырауской области с целью археологической разведки бэровских бугров в Северном Прикаспии. Основная цель экспедиции – выявление и дальнейшее изучение новых памятников. В ходе экспедиции были обнаружены новые археологические памятники и артефакты, относящиеся к разным эпохам. Исследования проводились

в рамках внутриуниверситетского проекта Атырауского государственного университета им.Х. Досмухамедова «Археологическое исследование бэровских бугров Северного Прикаспия (на основе песчаных барханов Кызыл уй, Жаскайрат)».

Ключевые слова: Северный Прикаспий, Атырауская область, Исатайский район, бугры бэр, археологическая разведка, памятники, археологические артефакты.

G.Kayrgaliev¹, A.M.Zainov², K.S.Zhumabaeva,³

¹ candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Atyrau University named after Kh. Dosmukhamedov. Kazakhstan. E-mail: g.kairgalieva@asu.edu.kz

² Master of History. Doctoral student of ENU L.N.Gumilyov, Atyrau University named after H. Dosmukhamedova. Kazakhstan. E-mail: amang84@mail.ru

³ master of Science in Education. KazNU them. Al-Farabi. Kazakhstan, Almaty. E-mail:

RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION EXPEDITION

(Along the Baer hillocks and sand dunes of the Northern Caspian region)

The article is considered the monuments and archaeological artifacts description, which discovered in the result of an expedition and undertaken for the archaeological exploration purpose of the Baer hillocks in the Northern Caspian region around Isatai district of the Atyrau region in 2020. The main aim of the expedition is to identify and further study new monuments. During the expedition, new archaeological sites and artifacts dating back to different eras were discovered. The research was carried out within the framework of the university project of Kh. Dosmukhamedova Atyrau University "Archaeological research of the Baer hills in the Northern Caspian region (based on the sand dunes of Kyzyl uy, Zhaskairat)".

Key words: Northern Caspian Sea region, Atyrau region, Isataisky district, Baer hills, archaeological exploration, monuments, archaeological artifacts.

Кіріспе. Жоспарлы және мақсатты негіздері археологиялық зерттеу жұмыстары Қазақстан археологиясында кенжелеу дамып жатқан Солтүстік маңы ойпаты үшін ең бір өзекті мәселе. Аталып отырған аймақтың аудандары археологиялық тұрғыда өте аз зерттелген немесе мүлдем зерттелмеген. Бұл, әсіресе, Атырау облысы, Исатай ауданы территориясындағы бэр төбешіктері мен оған іргелес орналасқан құм шағылдарға тиесілі. Анықталған объектілер мен артефактілердің өзі археология ғылымында толыққанды бағасын ала алмай отыр.

Бэр төбелерін зерттеуде академик Карл Бэр үлкен рөл атқарды, олардың пайда болуын теңіз толқындарымен байланыстыра отырып, морфологиясын, морфометриясын, өзара байланысын және геологиялық құрылысын сипаттайды.

Рельеф пішіні ретінде Бэр төбелері ұзыннан созылып жататын батон тәріздес төбелер. Бэр төбелерінің ұзындығы негізінен 1 км, ені 0.2-0.3 км, ал биіктігі 10 м-ден аспайды. Олар үшін аз ғана ерекшеліктер мен субендікті бағыт тән. Солтүстік Каспий маңында Бэр төбелері бірнеше топтарды құрайды, ең ірілері Төменгі Еділ бойындағы тобы. Одан басқа бэр төбелері, немесе соған сәйкес құрылымдар Солтүстік Каспий маңының басқа да аудандарынан анықталған: Каспийдің солтүстік жағалауы, Атырау облысындағы Исатай ауданы, Сағыз өзенінің атырауынан (Мақат, Доссор, Тентек-Сор) және Ембі. Олар Үстірт қыраттарына жақын маңда да сипатталады (Аристархова, 1999: 52-61).

Бэр төбелеріне кең ауқымды археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген көрнекті ғалым Лев Гумилев болатын. Ол XX ғ. 60-жылдарында РФ, Астрахань облысы территориясындағы бэр төбелерінен Хазар қағанатының ескерткіштерін іздеумен айналысқан болатын.

Зерттеу әдістемесі. Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктеріне және құм шағылдар бойынша археологиялық барлау экспедициясының нәтижелерін зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи материализм принциптері құрайды, бұл анықталған фактілер мен оқиғаларды олардың нақты тарихи кезеңдермен, тіркелген археологиялық ескерткіштерді зерттеу деңгейімен арақатынасында қарастыруға мүмкіндік бе-

реді. Біз тарихи процестің жалпы заңдылықтарын және олардың Қазақстанда, атап айтқанда Атырау өлкесіндегі нақты археологиялық материалда көріну ерекшеліктерін талдаудың салыстырмалы-тарихи әдісін бірінші орынға қоямыз.

Мақаланың деректік негізін Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктеріне және құм шағылдар бойынша археологиялық экспедициясының еңбектері мен есептері археологиялық зерттеулерге тікелей қатысқан археологтардың еңбектері құрайды.

Ғылыми мақалаға арқау болып отырған экспедицияның мақсаты жаңа археологиялық объектілерді, артефактілерді анықтау және бұрыннан белгілі археологиялық орындардың жағдайы туралы ақпараттар алу болып табылады. Деректер мен құжаттарды және бас штабтың топографиялық картасын, ғаламтор жүйесіндегі карталарды (SAS.Планета, Google Maps, Google Earth) алдын-ала сараптау нәтижесінде зерттеу нысанындағы аумақтың неғұрлым перспективті бөліктері белгіленді. Экспедиция жұмыстарының шеңберінде жергілікті тұрғындар мен өлкетанушылардан ақпараттар жинақталды, геоморфологиялық сараптама жүргізіліп, топырақ қабаты тексерілді және анықталған археологиялық заттарға алдын-ала интерпретация жасалды.

Бақылау және талқылау. Солтүстік Каспий маңының ойпатын зерттеулер қатарында, оны ландшафтық тұрғыдан қарастыруда Г.С. Карелиннің (Карелин Г.С., 1883: 497 с) еңбектерін атап өтуге болады. Ол алғашқылардың бірі болып, Бөкей ордасының табиғи ерекшеліктерін зерттеген.

Сонымен бірге ресейлік ғалымдардың ішінен А.И. Левшинді (Левшин А.И., 1832: 306) ерекше атаған жөн. 1832 жылы оның «Описания киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегі жарық көрген. Бұл еңбегінде А.И. Левшин қазақ даласын 7 белдеуге бөліп қарастырып оған ландшафтық сипат береді.

Қазақстанды ландшафтық тұрғысынан зерттеген ғалымдардың ішінде К.М.Бэрдің (1854, 1856), Н.А.Северцевтің (1860-1862), И.Г.Борщовтың (1865) жұмыстары бар.

Солтүстік Каспий маңының ойпатын зерттеулер қатарында қазіргі ресейлік ғалымдар Барынкин П.П., Козин Е.В. (Барынкин П.П., Козин Е.В. 1998: 66-82),

Бобринский А.А., Васильева И.Н. (Бобринский А.А., Васильева И.Н., 1998: 193-216), Кольцов П.М. (Кольцов П.М., 1988: 20) және т.б. еңбектерін атап өтуге болады.

Отандық зерттеушілердің ішінде Артюхова О.А., Мамиров Т.Б. (Артюхова О.А., Мамиров Т.Б., 2005: 89-102), Куандық С.Р. (Куандық С.Р., Мамиров Т.Б., 2019: 89-94) және т.б. Батыс Қазақстандағы құм шағылдарды зерттеген.

Дегенмен де отандық археологияда Солтүстік Каспий маңының ойпатын зерттеулерге, жергілікті жер және қоныстарды зерттеп, картаға түсіру жұмыстары кенже қалып келеді.

Сондықтан да Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктерін археологиялық барлау, орны мен рөлін анықтау жан-жақты түсіну қажеттілігінен туындап отыр.

Негізгі бөлім. 1. Археологиялық зерттеулер нәтижелері. 2020 жылдың шілде-тамыз айларында Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің археологиялық экспедициясының отряды Атырау облысы, Исатай ауданы территориясындағы бэр төбелеріне, Қызыл үй, Жасқайрат ауылдары және Көшерқара елді-мекендері маңындағы құм-шағылдарда археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Экспедиция Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің университет ішілік «Солтүстік Каспий маңы бэр төбешіктерін археологиялық зерттеу (Қызыл үй, Жасқайрат құм шағылдары негізінде)» жобасы шеңберінде жүргізілді. Экспедицияға т.ғ.к. Г.Қайырғалиева, Л.Гумилев атындағы ЕҰУ-дің археология және этнология мамандығының докторанты А.Зайнов жетекшілік етті.

1959 ж. Л.Н.Гумилев Иштван Эрдейи экспедициясының құрамында Хазар қағанатының астанасы – Итиль қаласының орнын анықтау бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізумен айналысады. Зерттеу жұмыстарының барысында ғалым Бэр төбешіктерінде қола дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі археологиялық материалдар кездесетіне назар аударды (Котеньков, 2019: 483-495).

1960 ж. қыркүйегінде Л.Н.Гумилевтің Ахтуба, Қиғаш өзендерінің бойындағы бэр төбелеріне, ҚР территориясына дағы Нарын құмы бағытына жүргізген зерттеу жұмыстары нәтижесінде әр түрлі тарихи кезеңдерге қатысты керамикалар, оғыз керамикалары анықталады (Гумилев, 1966: 188).

Экспедиция маршрутын Исатай ауданы Жанбай селосынан солтүстікке қарай 5-6 км жерде орналасқан бэр төбешіктеріне жаяу жорықтан бастай отырып, Көшерқара елді-мекені маңындағы құм-шағылдарға шолу жұмыстарын жүргізді. Исатай ауданы, Жанбай селосынан ССБ бағытында 11, 9 км жерде орналасқан бэр төбесі үстінен керамиканың фрагменті кездейсоқ табылды. Керамика фрагменттерінің өте ұсақ болуы, әрі өрнектерінің сақталмауы оның нақтырақ анықтауға мүмкіндік бермеді, дегенмен кейбір ерекшеліктерін ескере отырып орта ғасырлар деп топшылауға болады. Аталмыш бэр төбесінің стратиграфиясын және тарихи-мәдени қабатын анықтау мақсатында археологиялық әдіс негізінде тереңдігі 0, 8 м, көлемі 1, 5-1, 2 м шурф салынды. Бэр төбесінің стратиграфиясы төмендегідей қабаттан тұратыны анықталды:

1. Өсімдік қабаты – 0, 20-0, 25 м.
2. Ақшыл-сұр түсті саз – 0, 25-0, 30 м.
3. Қызыл саз – 0, 30-0, 40 м.

Керамика фрагменттері аталып отырған бэр төбешігінен 0, 5 км радиустағы бэр төбешіктерінен және Исатай ауданы, Тұщықұдық селосынан солтүстікке қарай 20, 1 км жерден анықталды. Керамика

фрагменттерін шамамен ортағасырларға жатқызуға болады (1-сурет).

1-сурет. Бэр төбелерінен табылған керамика фрагменттері

Археологиялық барлау экспедициясының кездейсоқ анықтаған керамика фрагменттері Жобаның алдына қойған мақсатын айқындады. Солтүстік Каспий маңының Қазақстан Республикасы бөлігіндегі бэр төбелерінде де орта ғасырларда мекендер болғанын дәлелдейді. Осы бағыттағы зерттеу жұмыстары жалғасын тауып жатса аталмыш аумақтың тарихи-мәдени көрінісі одан әрі айшықтала түсетіні кәміл.

Экспедиция одан әрі археологиялық барлау-зерттеу жұмыстарын Көшерқара құм шағылында жалғастырды. Құм шағылдан тас дәуіріне тән кремний қырғыштар, жебе ұштары, қола дәуірінің қыш ыдыстарының фрагменттері анықталды.

2. Қызыл үй және Жасқайрат ауылдары маңындағы жүргізілген экспедицияның қорытындылары.

Исатай ауданының орталығы Аққыстау поселкісінен СШ бағытында 28, 5 км жерде орналасқан Қызыл үй ауылы маңындағы құм шағылдарда жүргізілген барлау жұмыстары нәтижесінде бірнеше артефактілер анықталды. Айта кету керек, аталып отырған аумақ пен одан зерттеу жұмыстары жүргізілген Жасқайрат ауылының маңыдағы құм шағылдардан артефактілер бұрын жүргізілген археологиялық экспедициялар нәтижесінде де анықталған болатын (Атырау, 2008: 4-8, Атырау, 2019: 50-68). Экспедиция анықталған артефактілерді толықтыру, жаңа мағлұматтар алу және жобаның мақсатын ашу негізінде Қызыл үй құм шағылына археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Археологиялық әдістерді сақтай отырып шурф салынды. Нәтижесінде тас дәуірінде кремнийден жасалған қырғыштар мен кескіштер, қола дәуіріне жататын қыш ыдыстардың фрагменттері, темір дәуірінің керамикасының сынықтары, үш қырлы, екі қалақты қола жебе ұштары, моншақтар, сонымен қатар, орта ғасырдағы керамикалық ыдыстардың фрагменттері анықталды.

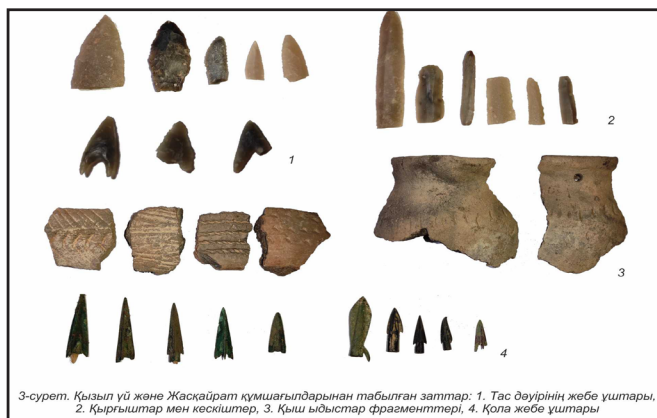
Қызыл үй елді-мекенінің тұрғыны, тарихшы-өлкетанушы Боранбайқызы Күмісханым Қырым хандығы дәуіріне тән тиындарды табыстады. Тиындар зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатқан құм шағылдан кездейсоқ анықталған (2-сурет).

2-сурет. Ортағасырлық тиындар

Жасқайрат ауылының маңындағы құм шағылдарға (бархан) жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының барысында да тас дәуіріне тән кескіштер, жебенің тастан жасалған ұштары, қола дәуіріне жататын қыш ыдыстың фрагменттері, темір дәуірінің қола жебе ұштары, керамика ыдыстарының сынықтары және ортағасырлық керамикалардың сынықтары анықталды (3-сурет).

Жасқайрат ауылынан ССБ қарай 5, 60 км жерден қорған табылды. Координаты – N47°43'833 - E51°

3-сурет. Қызыл үй және Жасқайрат құмшағылдарынан табылған заттар: 1. Тас дәуірінің жебе ұштары, 2. Қыргыштар мен кескіштер, 3. Қыш ыдыстар фрагменттері, 4. Қола жебе ұштары

03'323. Қорған диаметрі 12 м, биіктігі 0, 5м. Осы уақытқа дейінгі археологиялық барлау жұмыстары нәтижесінде аталмыш учаскіден қорған анықталмаған болатын.

Қорытынды. Солтүстік Каспий маңының бэр төбелері мен оған іргелес жатқан құм шағылдарға жүргізілген археологиялық барлау экспедициясы аймақтың археологиялық потенциалын айқындауға мүмкіндік берді. Келешекте археологиялық зерттеу жұмыстары кең ауқымда жүргізілсе, аймақтың тарихи-мәдени көрінісін тереңірек айқындауға мүмкіндік туатыны анық.

Біріншіден, бэр төбелері мен оған іргелес жатқан құм шағылдарға жүргізілген археологиялық ескерткіштерді зерттеу процесін кешенді тарихнамалық талдаудың алғашқы әрекеті болып табылады, олардың археологиялық аспектіде зерттелу дәрежесін анықтау ғана емес, сонымен қатар қазақ халқы тарихының ежелгі, ерте ортағасырлық және ортағасырлық кезеңдерінің проблемаларын көрсетудегі археологиялық материалдардың маңыздылық деңгейін анықтау.

Екіншіден, Атырау облысының Исатай ауданындағы Қызыл үй, Жасқайрат құм шағылдары шеңберінде жүргізілген археологиялық барлау экспедициясының материалдары ғылыми айналымға енгізу жоспарлары анықталды;

Үшіншіден, қазіргі отандық тарих ғылымының дамуындағы археологиялық зерттеулердің өсіп келе жатқан маңызын негізге ала отырып, Атырау өңірінің археологиясын дамыту жөніндегі нақты бағдарлама әзірленуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Аристархова Л.Б. О происхождении и тектонической приуроченности бэровских бугров. Вестник МГУ. Сер.5. Геогр. №4. 1999. С. 52-61.

Артохова О.А., Мамиров Т.Б. Исследования палеолитического памятника Ешкитай в 2005 году. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2005. – Вып. 4. – С. 89-102.

Атырау облысы аймағындағы жаңа сәулет және археология ескерткіштерін анықтау және қорғау тізіміне енгізілген ескерткіштердің жай-күйін тексеру мақсатындағы экспедицияның І-ші кезеңінің ғылыми есебі. Атырау, 2008. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі. 12 б.

Атырау облысы Исатай және Құрманғазы аудандары территориясынан тарихи-мәдени ескерткіштерді анықтау мақсатындағы экспедицияның ғылыми есебі. Атырау, 2019. Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейі. 152 б.

Барынкин П.П., Козин Е.В. Природно-климатические и культурно-демографические процессы в Северном Прикаспии в раннем и среднем голоцене (краткие итоги исследования). Проблемы древней истории Северного Прикаспия. Самара, 1998. – С. 66-82.

Бобринский А.А., Васильева И.Н., 1998. О некоторых особен-

ностях пластического сырья в истории гончарства. Проблемы древней истории Северного Прикаспия. Самара, с. 193-216.

Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии (Историко-географический этюд). Москва. Наука, 1966. 188 с.

Карелин Г.С. Путешествия Г.С. Карелина по Каспийскому морю. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, Санкт-Петербург. 1883. – VI, 497 с. ; 6 л. карт. – (Записки имп. рус. геогр. о-ва по общей географии; т. 10).

Кольцов П.М., 19886. Неолит Северо-Западного Прикаспия. Автореф. дисс. канд. ист. наук. М. 20 с.

Котеньков С.А. Бэровские бугры – потенциальные археологические памятники Северного Прикаспия. Маргулановские чтения – 2019. Нур-Султан, 2019. С. 483-495.

Куандык С.Р., Мамиров Т.Б., История изучения дюнных памятников в Рын-песках Западного Казахстана. Вестник КазНУ. Сер. историч. – Т. 94. – № 3 (2019). – С. 89-94.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Петербург, 1832 год. 306 с.

REFERENCES

Aristarhova L.B. O proiskhozhdenii i tektonicheskoy priurochenosti beorvskih bugrov [About the origin and tectonic confinement of the Bair hillocks]. Vestnik MGU. Ser.5. Geogr. №4. 1999. S. 52-61. [in Russian].

Artyuhova O.A., Mamirov T.B. Issledovaniya paleoliticheskogo pamyatnika Eshkitau v 2005 godu [Research of the Paleolithic site Eshkitau in 2005]. Voprosy istorii i arheologii Zapadnogo Kazakhstana. – 2005. – Vyp. 4. – S. 89-102. [in Russian].

Atyrau oblysy ajmaryndary zhanā sәulet zhәne arheologiya eskerkishterin anyқтау zhәne qorau tizimine engizilgen eskerkishterdі zhaj-kүйin tekseru maqsatyndary ekspediciyanуң І-shi kezenіnің ғыlymı esebі [Scientific report of the first stage of the expedition in order to identify and check the state of the monuments included in the list of protection of new monuments of architecture and archeology in the territory of Atyrau region]. Atyrau, 2008. Atyrau oblystyk tarihi-өлketanu muzeji. 12 b. [in Qazaq].

Atyrau oblysy Isataj zhәne Qұrmanғazy audandary territoriyanyn tarihi-mәdeni eskerkishterdі anyқтау maqsatyndary ekspediciyanуң ғыlymı esebі [Scientific report of the expedition to identify historical and cultural monuments from the territory of the Isatai and Kurmangazin districts of the Atyrau region]. Atyrau, 2019. Atyrau oblystyk tarihi-өлketanu muzeji. 152 b. [in Qazaq].

Barynkin P.P., Kozin E.V. Prirodno-klimaticheskie i kul'turnodemograficheskie processy v Severnom Prikaspii v rannem i srednem golocene (kratkіe itogi issledovaniya) [Natural-climatic and cultural-demographic processes in the Northern Caspian region in the early and middle Holocene (brief results of the study)]. Problemy drevnej istorii Severnogo Prikaspiya. Samara, 1998. – S. 66-82. [in Russian].

Bobrin'skij A.A., Vasil'eva I.N., 1998. O nekotoryh osobennostyah plasticheskogo syr'ya v istorii goncharstva [Some features of plastic raw materials in the history of pottery]. Problemy drevnej istorii Severnogo Prikaspiya. Samara, s. 193-216. [in Russian].

Gumilev L.N. Otkrytie Hazarii (Istoriko-geograficheskij etjud) [Discovery of Khazaria (Historical and geographical sketch)]. – Moskva. Nauka, 1966. 188 s. [in Russian].

Karelin G. S. Puteshestviya G. S. Karelina po Kaspijskomu moryu [G. S. Karelin's Travels in the Caspian Sea]. SPb. : Tip. Imp. Akad. nauk, Sankt -Peterburg. 1883. – VI, 497 c. ; 6 l. kart. - (Zapiski imp. rus. geogr. o-va po obshchej geografii; t. 10). [in Russian].

Kol'cov P.M., 19886. Neolit Severo-Zapadnogo Prikaspiya [Neolithic of the Northwest Caspian]. Avtoref. diss. kand. ist. nauk. M. 20 s. [in Russian].

Koten'kov S.A. Berovskie bugry – potencial'nye arheologiyacheskіe pamyatniki Severnogo Prikaspiya [Baer Hills - Potential Archaeological Sites of the Northern Caspian Region]. Margulanovskie chteniya – 2019. Nur-Sultan, 2019. S. 483-495. [in Russian].

Kuandyk S.R., Mamirov T.B., Istoriya izucheniya dyunnyh pamyatnikov v Ryn-pesках Zapadnogo Kazakhstana [History of the study of dune monuments in Ryn-sands of Western Kazakhstan]. Vestnik KazNU. Ser. istorich. – Т. 94. – № 3 (2019). – С. 89-94. [in Russian].

Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepей [Description of the Kyrgyz-Cossack or Kyrgyz-Kaysack hordes and steppes]. Peterburg, 1832 god. 306 s. [in Russian].

Қ.СӘРСЕМБИНА¹, З.СҰРАҒАНОВА²,
¹Т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ.
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ. E-mail: kuralai_sk@mail.ru
²Т.ғ.к., «Бозок» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы.
Нұр-Сұлтан қ. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫН ЖАЗАЛАУ ЖӘНЕ ҚАМАУ ОРЫНДАРЫ *(Қасиеттендіру және меммеморациялау шеңбері аясында)*

Мақалада 1930-1950 жылдары Қазақстанда құрылған саяси қуғын-сүргін құрбандарын қамау және жаппай жазалау орындары қарастырылады. Мұрағат құжаттары сол кезеңде ГУЛАГ жүйесіне кіріккен республикадағы саяси қуғын-сүргін ауқымын айқындауға мүмкіндік береді. Жазықсыз жазаланған тұтқын әйелдер саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың қатарында ерекше орынды иеленеді. Мақалада қамаудағы әйелдердің ауыр жағдайы, олардың түрлі ауыр жұмыстарға тартылғандығы талданады. Қазіргі Қазақстан кеңістігінде тұтқындағы әйелдерді өнеркәсіп құрылыстарына пайдалану және оларды қамау орындары гендерлік мәнге, сонымен қатар жаңа түсінік пен тәпсірлеуге ие.

Қазіргі таңда зобалаңға куә болған жерлер саяси, ғылыми және мәдени кеңістікте мемморативті (еске алу) тәжірибеге қарқынды тартылуда. Қазақстанның ресми мемлекеттік саясаты шеңберінде және адамдардың жадында саяси қуғын-сүргінге қатысты жерлер мемморация мен қасиеттендіру процесіне кіріккен.

Кілт сөздер: Қазақстан, қасиетті кеңістік, саяси қуғын-сүргін, қуғын-сүргін құрбандары, тұтқындар, Карлаг, АЛЖИР, әйелдер, мемморация.

К.К. Сарсембина¹, З.К. Сураганова²,
¹к.и.н., ЕНУ им. Л.Н.Гумилева.
Қазақстан, Нұр-Сұлтан. E-mail: kuralai_sk@mail.ru
²к.и.н., Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок».
Қазақстан, Нұр-Сұлтан. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

МЕСТА КАЗНЕЙ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ В ОРБИТЕ ПРАКТИК КОММЕМОРАЦИИ И САКРАЛИЗАЦИИ

В работе рассматриваются места содержания и массовых казней жертв политических репрессий, возникшие в Казахстане в 1930-1950 годы. Архивные источники дают возможность представить масштабы репрессий в республике, которая в этот период была интегрирована в систему ГУЛАГ. Женщины-заклученные в числе репрессированных занимают особое место. В статье анализируются условия заключения женщин, их использование на самых разных работах. В публичном пространстве современного Казахстана места содержания и использования женщин-заклученных в промышленном строительстве обретают гендерную окраску и получают новое понимание и интерпретации.

В настоящее время места содержания и массовых казней вовлечены в активные мемморативные (поминальные) практики в политическом, научном и культурном пространствах Казахстана. В рамках официальной государственной политики страны и памяти людей места, связанные с политическими репрессиями интегрированы в процесс мемморации (поминовения) и сакрализации.

Ключевые слова: Казахстан, сакральные пространства, политические репрессии, жертвы, узники, Карлаг, АЛЖИР, женщины, мемморация.

K.K. Sarsembina,¹ Z.K. Suraganova,²
¹candidate of Historical Sciences. L.N. Gumilyov ENU.
Kazakhstan, Nur-Sultan. E-mail: kuralai_sk@mail.ru
²candidate of Historical Sciences. State Historical and
Cultural Museum-Reserve «Bozok».
Kazakhstan, Nur-Sultan. E-mail: suraganova_zk@mail.ru

PLACES OF EXECUTION AND IMPRISONMENT OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION IN THE ORBIT OF THE PRACTICE OF COMMEMORATION AND SACRALIZATION

In work are considered places of detention and mass executions of victims of political repression that arose in the Kazakhstan in 1930-1950. Archival sources make it possible to imagine the scale of repression in the republic, which at that time was part of the GULAG system. Women prisoners occupy a special place among the repressed. The article analyzes the conditions of imprisonment of women, their use in a variety of jobs.

In the public space of modern Kazakhstan, the places of detention and use of female prisoners in industrial construction acquire a gender connotation and receive new understanding and interpretation.

Currently, places of detention and mass executions are involved in active commemorative practices in the political, scientific and cultural spaces of Kazakhstan. Within the framework of the official state policy of the country and the memory of the people, places associated with political repression are integrated into the process of commemoration and sacralization.

Key words: Kazakhstan, sacred spaces, political repression, victims, prisoners, Karlag, ALZHIR, women, commemoration.

Кіріспе. Өткен ғасыр тарихының қайғылы парактары жеткілікті. Құрылған күннен бастап қуғын-сүргін шараларымен танымал болған кеңес өкіметі тұсындағы адам тағдырын ойыншыққа айналдырған заңсыздықтар әлі күнге дейін толыққанды зерттелген жоқ. М. Қойгелдиев, Т. Омарбеков, Қ. Алдажұманов және өзге де танымал тарихшы ғалымдардың қазақ тарихының сталиндік зобалаң жылдарындағы ақтаңдақ парактарын түгелдеген, ұлттық сананы биіктетуге сүбелі үлес қосқан ғылыми еңбектері оқырманға жақсы таныс. Алайда, жергілікті жерлердегі зиялылардың, қарапайым жандардың қуғындалуы, түрмелер мен ЕТП-дардағы тұтқындардың толық есебі, жазықсыз атылғандардың түгелдей ақталып, есімдері кітап жүзінде қалуы сынды толыққанды зерттелетін мәселелер де бар. Сондықтан, үстіміздегі жылы 30 мамырда ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев саяси қуғын-сүргін және ашаршылық құрбандарын еске алу күніне орай үндеу жариялап, тарихи әділдікті қалпына келтіру жұмыстарын аяқтау және қуғын-сүргін құрбандарын ақтау үшін арнайы мемлекеттік комиссия құруды тапсырды.

Сталиндік саяси қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғаларды толық ақтау, атылған жерлерін толық анықтау, түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде азап шеккен жандардың қайғылы тағдырын түгелдей тарих бетінде қалдыру сынды мәселелер толыққанды өз шешімін тапқан жоқ.

Сталиндік саяси қуғын-сүргін шараларының қарқынды әрі ауқымды болғандығы соншалықты сол бір зобалаңнан бірде бір елді мекен аман қалмады. Ер азаматтармен қатар, әйелдер де, бейкүнә сәбилер де қудаланып, адам айтқысыз азап көрді. Отбасын ыдырату саясаты текті жоюға қарсы бағытталды.

Материалдар мен әдістер. Саяси қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз жазаланып, бас бостандығынан айырылып, еңбекпен түзету лагерлеріне қамалған әйелдердің естеліктері, Алматы (ҚР Орталық мемлекеттік) мұрағаты, Астана қалалық мемлекеттік мұрағаты, Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты қойнауларындағы деректер негізінде, экспедиция барысындағы далалық зерттеулер, сонымен қатар Жезқазған тарихи-археологиялық музейі, Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі материалдары негізінде мақала әзірленді. Алайда, облыстық мұрағаттардағы деректер толыққанды ғылыми айналымға енгендігін де ескеру қажет.

Талдау. 1918 жылдан бастап құрылып, шамамен 35 жыл бойы түрліше аталған түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлері, еңбекпен түзету колониялары кеңес мемлекетінің ажыратылмас бөлігіне айналады. Олардың ішінен ГУЛАГ әлемнің барлық тіліне енеді. 1923 жылы 21 тамызда сотталған әйелдерді Ногинск әйелдер түрмесіне қамау керектігі анықталады (Росси, 1992: 8). Сталиннің өзі 1929 жылы КСРО-да еңбекпен түзету лагерлер жүйесін кеңінен дамытуды жан-жақты жоспарлап, 1930 жылы 7 сәуірде арнайы қаулы қабылдады (Ақтөбе ОММ. 13-қ., 2-т., 1-іс, 6-п.). Осылайша бас бостандығынан айырылғандар еңбегін тегін пайдалану мақсатты түрде жоспарланып, 1930 жылдың ортасына дейін, осы мәселе тұрғысында көптеген қаулылар жарық көреді. Осы жоспарға

әйелдер де ілігеді (Ақтөбе ОММ. 13-қ., 2-т., 1-іс, 11-п.).

1920-30-жылдары КСРО территориясындағы Колыма, Магадан, Воркута, Сібір, Урал, Қазақстан және өзге де өңірлерде концентрациялық лагерлер ұйымдастырылды. 1930 жылы мамырда КСРО ХКК «Қазақеңбекпен түзету лагерлерінің ұйымдастырылуы туралы» қаулысын қабылдап, Қазақстанның «аграрлық-мәдени және саяси-шарушылық жағдайын ескере» отырып, қазақ даласын «түрме мен лагерлер орталығына» айналдырды (Ақтөбе ОММ. 13-қ., 2-т., 1-іс, 28-п.). Карлаг 1930 жылы құрылды. 1930 жылдың ортасынан бастап тегін жұмыс күшін пайдалануға қатты көңіл бөлінді (Росси, 1992: 15). Кеңестік ГУЛАГ-та (Заңнан тыс құлдық) қылмыскерлер құлдардың ролін атқарған (Кравченко, 1999: 300).

1930 жылдың ортасына дейін айыпталған әйелдерге әдейі арналған лагерлер болмаған. Сол кезде бас бостандығынан айырылған әйелдерге «көнігі қылмыскерше қарап» түрмелерге қамау әдеттегі құбылысқа айнала бастайды (Астана ҚММ. 65-қ., 1-т., 5761-іс, 9-п.).

1937 жылғы 15 тамыздағы ІІХК-ның № 00486 шұғыл бұйрығынан соң «Отанын сатқандардың отбасы мүшелеріне» арналған арнайы лагерлерді құру қажеттілігі туындайды. Осындай лагерьлерді құру аймақтары болып Нарым өлкесі мен Қазақстандағы Торғай ауданы белгіленеді. Себебі, РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабымен сотталған әйелдерді өзгелерден бөлек қамау бұйырылған еді (Сборник, 1993: 86).

1930 жылдың ортасынан кейін КСРО аумағында мынадай әйелдер лагері болған: АЛЖИР (26 нүкте), Горький қаласынан 40 шақырым қашықтықтағы Темияков лагері, Фрунзе қаласынан (қазіргі Бішкек қаласы) 100 шақырым жердегі Джангир лагері және Потьмадағы Темников лагері [Шаймуханова, 2000: 66]. № 00486 бұйрықта «Отанын сатқандардың отбасы мүшелері» атанып, сотталған әйелдердің барлығын Темников лагеріне жөнелту айтылған болатын. Алайда саяси қуғын-сүргіннің кең көлемде жүргізілуінің салдарынан «Отанын сатқандардың» әйелдеріне арналған лагерлер көптеп құрыла бастайды. Өкінішке орай мұрағат құжаттары осындай лагерлерде қанша тұтқын әйелдердің болғаны және олардың немен айналысқандығы туралы жөнді мәлімет бере алмайды. Қазіргі күні «Отанын сатқандардың отбасы мүшелері» атанып, сотталған әйелдер отырған Темников, Сібір, Қарағанды, Томск, Джанги-джир, Нижний Тагил, Сегежск, Колыма, Потьма секілді арнайы лагерлер белгілі болып отыр. Олардың ең ірілері Темников, Сібір, Қарағанды еңбекпен түзету лагерлері болды (Система исправительно-трудовых лагерей, 1981).

1937-1938 жылдары ОЛЖИР, яғни Отанын сатқандардың әйелдерінің айрықша лагерлері құрылып, 1940 жылдың жазына қарай көбейе түскен (Росси, 1991: 245). Әйелдер еңбекпен түзету лагерлерінде халық шарушылығын дамытуға көп «үлес қосты».

Сотталған аналар лагерде өздеріне жұмсалған шығынды еңбегімен өтеп қана қоймай, сонымен бірге мемлекетке табыс әкелуге де міндетті болды. Айыпталғандарға ана ретінде ғана емес, адам

ретінде де қарамай, ауа-райы да ескерілмей, ауыр жұмыстарды жасатқызған (Ділманов, 1999: 41-47). РСФСР еңбекпен түзету кодексінде «Пища работающим с количественным затрачиваемой энергией», – деп жазылғанымен, іс жүзінде жағдай басқаша болды. Сондай-ақ, аталған кодексте тұтқындар еңбегінен түскен таза пайданың 12,5 проценті сотталғандардың тамағына, ал 40 проценті тұтқындау орындарындағы өндірісті кеңейтуге, ал 12,5 проценті түрме, лагерь қызметкерлерін сый-ақымен марапаттауға бөлінетіндігі ескертіледі (Собрание кодексов РСФСР, 1928: 723). Түрмелердегі әйелдер жағдайының адам төзгісіз болғандығы туралы мәліметті, біздер тек қана сотталған аналардың естеліктерінен ғана ала аламыз. Себебі, 1925-1938 жылдардағы ЕТЛ, ЕТК және түрме құжаттарында аталған мәселе төңірегінде әңгіме де қозғалмаған. Түрмелерде тұтқындар санының шектен тыс болуы және аурулардың көптігі туралы деректерді мұрағаттардан жиі көруге болады (Астана ҚММ. 65-қ., 1-т., 5781-іс; 5765-іс; ҚРОММ. 1380-қ., 1-т., 264 іс.).

2020 жылы Жезқазған тарихи-археологиялық музейіне барғанда музей қызметкері залда жүргізілген экскурсия барысында, «XX ғасырдың 30-50-жж. саяси процесстер» деп аталатын тақырыптық экспозицияда Кеңгір су қоймасын «әйелдердікі» деп атады. Экскурсоводтың айтуынша Кеңгір су қоймасы құрылысына саяси баппен сотталған әйелдердің басым көпшілігі тартылған. Музей қызметкерінің эмоцияға толы әңгімесінде су қоймасы Степлагтағы (Карлагтың бөлімі) ауыр еңбек жағдайына шыдамаған тұтқын әйелдердің мәңгілік мекеніне айналғандығы айтылды. Олардың сүйектері су қоймасының түбінде жатыр. Каторга жұмысы мен аштықтан өлген тұтқындарды болашақ су қоймасының қазан шұңқырларына көме салған. Осы айтылғандар кейін бұрынғы тұтқындар және олардың балаларымен кездесу барысында да қозғалды.

Кеңгір су қоймасының ғимараты құрылысы 1940 жылы басталып, ҰОС басталуына қатысты тоқтатылып, 1954 жылы аяқталған. Қала тұрғындарымен әңгімелесу барысында бірнеше адам Кеңгір су қоймасын «әйелдердікі» деп атады.

Т. Алланиязов, О. Наймушина, М. Сулейменова, С. Д. Шаймуханова, Т. Макалаков, М. Кравери (Marta Craveri) ғылыми еңбектерінде Степлаг тұтқындарының өмір сүру жағдайы мен ауыр жұмыстары егжей-тегжей талданып, статистикасы берілген. Алайда, су қоймасының әйелдер қолымен тұрғызылғаны туралы айтылмайды. Кеңгір су қоймасы құрылысы жұмыстарына әйелдердің тартылғаны туралы нақты мәліметтер жоқ. М. Кравери мақаласында тұтқындар мыс өндіру мен өңдеу бойынша жұмыстарға, өнеркәсіптік және азаматтық құрылыстарға, ауыл шаруашылық жұмыстарына тартылғаны туралы жазылған (Craveri, Logich, 1995: 322).

М.Ж. Сулейменова, С.Д. Шаймуханова, Т.Ж. Макалаков еңбектерінде 1930 жылы ұйымдастырылған ІІХК Қарағанды еңбекпен түзету лагері (Карлаг) ауыл шаруашылық бейінде болғандығы көрсетіледі. Сондай-ақ, оның «Степлаг» бөліміне келесідей анықтама берілген: «занимался предоставлением рабочей силы на контрагентных началах предприятиям тяжелой промышленности Центрального Казахстана» (Сулейменова және т.б., 2013: 140). Су қоймасы құрылысы «өнеркәсіптік... құрылыс» деген астарлы анықтамамен белгіленген болу керек. Т. Алланиязов пен О. Наймушина кітаптарында, сонымен қатар, А. Даулетбаева эссесінде жасанды су қоймасы

құрылысына тұтқындарды пайдалану туралы нақты нұсқаудың бар екендігі жазылған. Екі деректе де Степлаг тұтқындары Кеңгір су қоймасы құрылысы бойынша жұмыстарға тартылғандығы айтылады (Алланиязов, Наймушина, 2004; Даулетбаева, 2018).

Кеңгір су қоймасы құрылысы бойынша жұмыстарға Степлаг бөлімі (Особлаг № 4, Особый лагерь № 4, Степной ИТЛ) болып табылатын Кеңгір лагеріндегі барлық тұтқындар пайдаланылған. Степлаг «1948 жылы қыркүйекте болашақ Жезқазғанның өндірістік және тұрмыстық нысандары құрылыстарымен айналысатын №37 және 39 әскери тұтқындарға арналған лагерлердің қайта құрылуы нәтижесінде» ұйымдастырылған (Шакир а-Мил, 2017: 123).

Тұтқындардың ұлттық құрамы әр түрлі болды (34 ұлт өкілдерінен аса адам). Олардың саны – 2186 адам, оның 2052-сі ер адам мен 134-і әйел адам болды (Алланиязов, Наймушина, 2004: 18). Тұтқындардың жалпы санын алғанда, 7 мыңнан аса адам 20 жылдан жоғары мерзіммен сотталған. 3 мыңнан аса адам 20-15 жыл мерзімге сотталған, 9 мыңнан аса адам 15-10 жыл мерзіммен сотталған (Алланиязов, Наймушина, 2004: 18). Тұтқындар негізінен «саяси», «кеңестерге қарсы», «Отанды сату» баптарымен сотталған (14 785), шпионаж (1 201), терроризм (772), кеңестерге қарсы қастандыққа қатысу (1 140), бүлік пен саяси бандитизм (1 421), кеңестерге қарсы үгіт-насихат (755), шетелдік барлау тыңшылары (1301), ұлттық партиялар, ұйымдар мен топтардың бұрынғы мүшелері (11144), бұрынғы помещиктер, фабриканттар, фашист басқыншыларының сатқындары мен жақтастары (3439). Қылмыскерлер (Уголовники) аз санды болды, небәрі 228 адам (Алланиязов, Наймушина, 2004: 18-19). Түрлі деректер бойынша Степлагта алты (Craveri, Logich, 1995: 322) немесе сегіз бөлімше болды (1949 ж.) (Сулейменова және т.б., 2013: 140). Т. Алланиязов пен О. Наймушина кітабында 1950 жылдың басына таман Степлагтың құрылымына 9 лагбөлімшелері енгендігі, ал 1954 жылға таман олардың алтауы қана қалғандығы жазылған (Алланиязов, Наймушина, 2004: 17). Степлагтың үш бөлімшесін Кеңгір лагері құрады. Лагерь бөлімшелерінің бірі екі ер және бір әйел барактарынан тұрды (Craveri, Logich, 1995: 325).

Әрбір лагерь бөлімшелерінде әйелдер болды. Шакир а-Мил жазуынша: «которые привлекались на определенные работы, а также приговоренные к каторжным работам, чей труд мог граничить с особыми тяжелыми условиями» (Шакир а-Мил, 2017: 125).

Степлаг лагері бөлімшелеріндегі өмір сүру мен еңбек жағдайы ауыр қана емес адам төзгісіз қорлыққа толы болды. Карлаг жүйесінде адам өлімі жоғары көрсеткішті көрсетті. «Тұтқындар арасындағы өлімнің көп болуының негізгі себептері: тамақ құнарының жоқтығы, ауыр дене еңбегі, аурудың көптігі, дистрофия мен туберкулез» (Сулейменова және т.б., 2013: 141). Карлагтағы тұтқындар денсаулық жағдайына сәйкес 4 санатқа бөлінді. Бірінші санатқа дені сау адамдар жатқызылды. Екінші санатты жеңіл еңбекке жіберілген анықтады, үшінші және төртінші санатты ауру, уақытша жұмысқа жарамсыз және мүгедек жандар құрады. Санатқа бөлу шартты сипатты иеленді. Себебі, барлық тұтқындар жұмысқа тартылған (Сулейменова және т.б., 2013: 141).

Сондай-ақ, зерттеушілер Степлагтың еңбекпен түзету колониясы сипатындағы Карлагтан ерекшелігін де жазады. Степлаг неміс концентрациялық лагерлер үлгісімен құрылып, әрбір тұтқынға арнайы шифр-нөмір берілетін болған (Сулейменова және

т.б., 2013: 141). Зерттеушілердің айтуынша, саяси қуғын-сүргін жылдарында қылмыскерлердің, лагерь жұмыскерлерінің (персонал) әйелдерге деген қатынасы бірдей болмаған, өзгеріп отырған (Craveri, Logich, 1995: 322).16].

1951 жылғы Кеңір көтерілісі туралы зерттеу-гендердің «из сопоставления свидетельств заключенных женщин, находившихся в Кенгирском лагере, и женщин, находившихся в заключении в 30-е годы, явствует, что на протяжении 40-х годов положение женщин внутри лагерей изменилось. Такое положение было в большей степени связано с тем, что осуждение по 58-й статье пользовалось авторитетом у уголовников. Чем более организованы были политзаключенные, чем последовательнее они сопротивлялись администрации и уголовной среде, тем более уважительным было отношение к женщинам» (Craveri, Logich, 1995: 324),– деген тұжырымдары да бар.

Тұтқын әйелдерге деген қарым-қатынастың өзгергендігін Кеңірде көтерілісшілердің қойған «Әйелдерді ұрғандарды жазалау керек» деген талаптарының бірінен көруге болады (Стефановский, 2000: 147).

Осылайша, экскурсовод пен сауалнама алынған бірнеше қала тұрғындарының Кеңір су қоймасын әйелдер қолымен қана тұрғызылды деп айтқандарына ғылыми дәйек таба алмадық. Саяси қуғын-сүргінге қатысты еске алу орындары қатарында әйелдердің қайғылы тағдырларынан сыр шертетін Карлагтағы Каратобе некрополи («Аналар қабірі» – «Мамочкино кладбище»), «АЛЖИР», Кеңір су қоймасы бар.

«Отанын сатқандардың Ақмола лагері» (АЛЖИР) – сталиндік тоталитарлық жүйе кезінде «халық жаулары» атанып, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған мемлекет және қоғам қайраткерлерінің, шарушылық, партия кеңес басшыларының, сонымен қатар қарапайым адамдардың әйелдері мен қыздары жазықсыз жазаларын өтеген Ақмола облысындағы лагерь. Ол Қарағанды лагерінің 26-бөлімшесі ретінде қазіргі Астана қаласының Оңтүстік-батысында, Төңкеріс (Малиновка) елді мекеніне КСРО Ішкі Істер Халық Комиссариатының 1937-жылғы 15-тамыздағы № 00486 бұйрығы негізінде құрылған. «АЛЖИР» Карлагтың бір бөлімі ғана. «Саяси сотталғандар» (РСФСР ҚК 58 бабының бөлімдері бойынша) жабық, яғни сыртпен хат-хабар ала алмайтын лагерлерге қамалды. РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-бабының 17-тармағы бойынша бас бостандығынан айырылған аналар қамалған Ақмола лагері тікелей Карлагқа бағынды. Саяси тұтқындар ең ауыр жұмыстарды атқарып, «қайта тәрбиеленді». Түрмелер мен еңбекпен түзету лагерлерінде «тұтқындарға» жанабырлық білдіргендерге «халық жауы» атағы таңылып, алыс аймақтарға жер аудару жазасы қолданылған.

Ақмола лагері 30 мың га жерді алып жатқан. Онда 3 жылдан 8 жыл мерзіммен бас бостандығынан айырылған әйелдер жазаларын өтеді. Олар әр-ұлттың өкілдерінен еді. А. Тасымбековтың «Жан дауысы. Алжир архипелагы» атты еңбегінде жазықсыз сотталған аналардың лагердегі өмірінен көптеген мәліметтер жазылған. Айыпталған әйелдер мал бағып, фабрика салып және жер қазып, бау-бақша егіп, сиыр сауып, киім де тіккен. Олар барлық жұмыстарды атқарған (Тасымбеков, 1993: 210). «АЛЖИР»-дегі ауыр жағдай туралы Мария Даниленко: «Біздер 25, 35, 50 градус салқындық пен 50 градус ыстықта да жұмыс жасадық Бір жаз ішінде әйелдер 18 құрылыс объектілерін салды...» - (Грибанова және т.б., 2002: 82),– деп өз естелігінде жазады. Лагерлер мен

түрмелерде надзирательдердің ішетін тамақты жерге қойып, оның ішіне түкіріп, «жрите контрики» деген кездері де өте жиі кездескен (Росси, 1991: 86).

«АЛЖИР»-де жазасын өтеген Зағипа Тінәлина өз естелігінде сотталған әйелдердің өмірі туралы келесідей естеліктерін жазған: «Алматы абақтысынан бізді Қарағанды лагерінің Ақмола бөлімшесіне айдады. Бірақ ол жерге де діңкелеп жете алмай, Новосибирск мен Челябинск түрмелерінің тұтқындарды жан-жаққа бөлетін сасық қапасында біздерді айлап ұстаумен болды. Ондағы тартқан азап пен қорлықты айтып жеткізу қиын. Саяси тұтқындар ғана емес, небір баскесер ұры-қары, жезөкшелермен жан төзгісіз жағдайда, тығыз камераларда жаттық.

... «АЛЖИР» (26 нүкте) – зілкіген-зілкіген сұсты, үрейлі биік бағандар, айналдыра тікенек сымдармен қоршалған, әр мүйісте қарауыл қада, онда арсылдаған ит пен мылтығын кезенген күзетші – көз алдыға фашист қанышерлерінің концлагерін елестетпей ме? Зәрені ұшырады. Қатар-қатар барактар, адам тұратын жайдан гөрі мал немесе ит ұстайтын қораға немесе колхоздың темір-терсек сақтайтын қамбасына ұқсайды. Іші үш қатар нар (бөстекше), ертеңгісін және кешкісін сапқа тұрғызып қойып тексеру, одан айдауылмен итін өршелендіре дедектетіп қара жұмысқа апарады, алып қайтады. Ауыр жұмыстан, аштықтан әлсіреп сүйретіле түннің бір уағында бөстекшелерімізге сұлаймыз. Қыста қақап (жылытылмайтын болғандықтан), жазда монша жаққандай пысынап, керегелерінен пар тамшылап, тұншықтырып, алқымды буып, тынысты тарылтатын қапырық сасық «үйімізге» жолшыбай құлап-сүрініп, итке таланбай аман жеткенге шүкір етеміз. Бір баракта үш жүзге дейін адам тұрамыз... Құлдық дәуірдегі құлақ кесті құлдардың өмірі бізден көш ілгері шығар-ау. Бәрінен қиыны-өнебойы аш құрсақ, жадауымыз. Мен мал бақтым. Күзде қамыс орамыз, белуардан мұздай су кеше, орақпен қамыс орып баулаймыз. Норма-140 бау, күніге. Орындасаң-700 грамм нан аласың. Орындамасаң... адамда жалғыз-ақ арман болады екен: нанға тою! Күздің қара суығында үсті-басымыз суға малшына жатын орынға ораламыз. Таң сәріде қамысқа қайта дірдектеп кетеміз...

Кімдер жоқ емес арамызда: партия және мемлекет қайраткерлерінің әйелдерінен от басындағы шаруа әйелдерге дейін. Кешегі революционерлер, қатардағы партия-совет қызметкерлері, атақты артистер, жазушылар, дәрігерлер, мұғалімдер мен инженер-конструкторлар, ұшқыштар тағы, тағы дер кезінде Отанға, елге пайдасы тиетін жоғары білімді мамандар. Қылшылдаған жастан жетпіске таяп, жер таянған кемпірлерге шейін тікенек сымның ар жағында, күндіз-түні қарулы күзетпен тырып еткіз-бей, малша қара жұмысқа айдап, арқа еті арша, борбай еті борша болғанша аздырып, ақыл-естен айрылып, бір жақта қалған бала-шаға, күйеуінен жора-жолдастардан мүлдем хабарсыз, (хат-хабар жазуға да сәлем-сауқат алуға да рұқсат жоқ), тіршілік атаулыдан күдер үздіре азаптағанда, айтыңдаршы, жамағат, не жазығы бар еді бұлардың? ...Қандай қылмыс істеп қойып еді? «Тәңір-ау, тым құрыса, айтып, айыбыңды бетіңе бастыра айыптаса ғой...»,– деп жан шырқырай айқайлағың келгенімен, үнің көмейінде тұншығатынын білесің... Білесің де (жан-жағыңа үрейлене қарап жүру-әдет!), тіліңді қырши тістеп, шыдау үшін ғана тырысып бағасың. Шыдай алмай өліп кеткендер көп: осы маңайда өлгендерді апарып (арбаға өліктерді бөренеше тиеп...), мал құсатып көміп тастайтын орын бар. Жерге тапсырудың

хайуаннан айырмашылығы: өлген кісінің башпайына тақтайша байлап, оған нөмірлеп (таңбалап десе де), марқұмның анықтамасы қысқаша жазылады» (Дәуренбекова, 2002: 195-196).

1937-жылдан 1954-жылға дейін «Р-17» деп аталатын (ресми түрде) 26-шы нүктеде тұтқын әйелдер саны қанша болды деген сұраққа нақтылы жауап беру қиын. Алғашқы жылы-ақ лагерьдегі әйелдер саны 6,5 мыңға жеткен – деген пікір де бар (Тасымбеков, 1993: 41).

Шаймуханов және Шаймуханованың «Карлаг» атты еңбегінде Карлагтағы тұтқын әйелдердің саны төмендегідей көрсетіледі (Шаймуханов, Шаймуханова, 1997: 21).

1933 – 2304;

1934 – 3011;

1936 – 3260;

1938 – 7511;

1939 – 17099.

Жоғарыда келтірілген сандарға қарағанда 1938 жылдан кейін лагерьдегі тұтқын әйелдердің күрт өскендігін байқаймыз. Сонымен бірге 1935 және 1937 жылдардың көрсетілмегенін де ескеру шарт. Зерттеушілер жоғарыдағы мәліметті Қарағанды облысының ІІБ-нің мұрағатынан алған. Ал А. Р. Кукушкина Ақмола арнайы бөлімінде 1938-1946 жылдары 4.482 әйел болғандығын, олардың 2469-ы (55 процент), орыс ұлтының, ал 93-і (2 процент) қазақ ұлтының өкілдері екендігін жазады. Сонымен қатар зерттеуші 1931-1959 жылдар аралығындағы Карлагта жазасын өтеген тұтқындар туралы нақтылы мәліметтің жоқ екендігін, сондай-ақ саяси баппен сотталғандардың және лагердің түрлі бөлімдеріндегі тұтқын әйелдердің санын дәлме-дәл көрсетудің қиындығын да айтып қынжылады. Оның себебі Карлаг құжаттарының өңделмегендігімен байланысты түсіндіріледі (Кукушкина, 2001: 15). Осыған орай тұтқындар саны да түрліше көрсетіледі.

Ал, А. Тасымбековтың айтуынша АЛЖИР-де 22 мың тұтқын әйел азап шеккен (Тасымбеков, 1993: 4.). Лагердің адам айтықсыз жағдайына шыдамай өздерін мерт қылғандар мен лагерь ішіндегі заңсыздықтың салдарынан жендеттер қолынан қаза тапқан немесе ауырып өлген аналардың есімдері бүгінгі күнге толық жетті ме? Жауабы қиын сауал! Себебі, лагерлер мен түрмелердегі заңсыздықтар сол кезеңдегі құжаттарда көрсетілмейтін еді.

Түрмеде, лагерде туылған балалар «лагерь балалары» деп аталған. Ал, еңбекпен түзету колониясы мен лагерлерде туылған сәбилерге арнап арнайы балалар бөлмесін ұйымдастыру 1934 жылы айтылған еді. Аналарды балаларын тамақтандыруға конвоймен әкеліп, әкететін еді. Лагердегі 2 жасқа дейінгі нәрестелер «балалар комбинатында» ұсталған. «АЛЖИР»-дегі төрт жасқа толған балаларды Осакаров балалар үйіне жіберетін болған (Росси, 1991: 201). Лагердегі ауыр жағдай (бөлменің салқындығы, тамақтың жетіспеуі, аналардың ауыр еңбекпен айналысуы және т.б.) сәбилерге қалай әсер еткендігін айтпай-ақ түсінуге болады. Тұтқын өмірін бастан кешірген аналардың естелігінде осы жағдай жиі айтылады. Жак Россиидің айтуынша, жазасын өтеп шыққаннан кейін де аналардың балаларын іздеп, тауып алуы өте қиындықпен жүзеге асқан (Росси, 1991: 235). Лагерден 3-4 жастағы балаларды сәбилер үйіне жөнелту нағыз әскери қимыл ретінде жүргізілген. Сәбилерді анасынан тартып алу түнгі уақытта іске асырылған. Лагерде болған әйелдер өз естеліктерінде жаны күйзелген аналардың ба-

лаларынан айырылған сәттегі жан азабын (надзирательдермен төбелесу, тікенек сымдарға, қабырғаға бастарын соғу және т.б.), тіпті кейбір әйелдердің жынданып та кеткендігін қинала айтады (Тасымбеков, 1993: 49). Сондай-ақ тұтқын аналардың мерекелерді атап өтуге құқы болмаған (ҚРОММ. 1155-қ., 1-т., 340-іс. 3-п.). Себебі, олар «азаматша» деген құқықтан айырылған болатын. Түрмелер мен ЕТЛ-де аяғы ауыр әйелдердің жағдайларына ешқандай мән берілмегендігін мұрағат құжаттары да дәлелдейді (ҚРОММ. 1380-қ.; 2-т., 210-іс, 25-п.).

АЛЖИР-де КСРО-ның түпкір-түпкірінен келген (Мәскеу, Ленинград, Украина, Белоруссия, Грузия, Армения, Орта Азия) «халық жауының» әйелдері жазаларын өтеді. Сотталған әйелдер «подъем», «отбой», «развод», «обыск» деген лагерь тәртібіне де лажсыз бағынды. Оларды 1938 жылғы 25 тамыздағы заң бойынша (ІІХК лагерлері туралы) мерзімінен бұрын босатуға тыйым салынды (Орынбаева, 1999: 16). Тіпті, мерзімі аяқталған аналарды лагерде мәжбүрлеп ұстаған жағдайлар да кездескен. Лагердің азапты өмірін 1938 жылдан 1955 жылға дейін басынан өткерген Күләндәм Қожанованың естелігіне мән берсек: «...Көктемнің жанға жайлы ертеңгі шағы болатын. Лагердің қызметкерлері бізді ауланың ішіне иіріп қойып: Бүкіл жұртшылық Отанымыздың күшқуатын, хал-ахуалын арттыру жолында бір кісідей ат салысулы. Күні-түні ізденіс, талпыныс. Ал, сендер ше? Рахат! Жағаларыңыз жайлауда, жайбарақат өмір сүріп жатырсыздар. Тамақ үкіметтен! Өңшең өзір асқа тік қасықтар- деп тілдеп-тілдеп алды да, бұдан былай жағдайдың өзгеретіндігін, топ-топқа бөлініп, жұмыс істейтінімізді мәлімдеді...

Біз «АЛЖИР»-дің құзырына өткеннен кейін әрқайсысымыз жеке-жеке сандармен таңбаланғанбыз. Ол сандар таңбаланған кішкене шүберектер үстіңдегі киіміңнің жауырынына және кеудесіне анадайдан көзге шалынатындай сыйпатта ұқыпты тігілуі шарт. Номерің аталған бетте дереу: «мен» деп дауыстауға тиіссің...

Қажып, қалтырап ақыры 1948 жылға жеттік-ау! Жаз айының бірі болатын. Қаздай байпаңдап түрменің 4-5 қызметкері сау ете қалды. Сендер - деді олар-қазір дәл осы арада лагердің бастығының атына өтініш жазыңдар. Қағаз, қалам мінеки. Онда таяу арада қолға алған бір іргелі жұмыстарыңның бар екені, оның жуық арада аяқталып бітпейтіні себепті тағы бір он жыл осында қалып, еңбектеріңді әрмен жалғастыруға рұқсат сұрайтындарың, өйткені ол жұмыстың нәтижесін өз көздеріңмен көргілерің келетіні айқын да анық айтылатын болсын. Қол-аяғымыз жансызданып, мелшиіп қалыппыз. Өтініштің мәтінін өздері дайындап әкелген екен. Дірілдеп, қатшылдап, жазатайым еңіреп қоймайын деп тістеніп, көшіріп-көшіріп бердік. Кейін білдік кейбір шаруашылықтағы қарсыласқан әріптестерімізді талай күн карцерге де қамапты. Шынында да бастықтармен айтысып-тартысып ешкім ештеңе өндірген емес. Ондай жағдай байқала қалса, екі-үш төре дереу мәжіліс өткізеді де, әлгі «тәртіпсіздің» айыпталу мерзімін бір-екі жылға, кейде одан да көбірек ұзарта салады, бергісі-бірнеше күн карцерге отырғызады. Сол күні ешкім тамаққа ерін тигізген де жоқ. Солбырая-солбырая орындарымыздан көтеріліп, жұмыстарымызға кетістік. Сол жерде жылап-еңіреп, өңшең тірі өлік ілініп-салынып жүріп жаттық...» (Жұмағалиев, 1998: 3). Ал, Елизавета Тухачевская өз естелігінде: «... Дүрліккен заманда қазақ халқының аялы алақанын көрген жанмын. Менің бір байқағаным – көңіш еді-ау, қазақ ана-

лар, төзімді еді-ау! Небір ауыр жұмыстардың арасында солар жүретін»,– деп жазады (Жұмағазиев, 1997: 2).

1938 жылы «АЛЖИР»-ге келген 2103 әйелдің 655-нің аяғы ауыр немесе кішкентай сәбилері болған. Аяғы ауыр әйелдердің барлығы лагерде босанған. Осының өзі-ақ аналар үшін сұмдық азап болатын (Степанова-Ключникова, 1997: 45-101).

1937 жылдың ортасында Карлагта жаңа туған бұзаулар мен торайларды бағатын фермалар ұйымдастырылады. Фермаға түнгі бақташы болып орналасқан Құсни апай бұзаулар мен торайларға беретін күнжараны ашыққан әйелдерге тығып таситын болған. Ол кісінің жолдасы Есім Байғаскин (Алматы мал дәрігерлік институтының ректоры болған) де «халық жауы» ретінде ұсталған еді. Әзиза Рысқұлова мал дәрігері, ал Мәриям Қамбарқызы ферма меңгерушісі болғанда, лагерьдің шағын қасапханасынан сойылған малдың майын жасырып, тығып әйелдерге тасыған. Әйелдердің жағдайларының жақсара бастағанын сезіп, күдіктенген түрме қызметкерлері Мәриям апайды түрмеге қайта қамап, кейін «Долинкаға» ауыстырады (Қозыкеев, 1990: 3).

Нәтижелер. Мақалада сталиндік саяси қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз жазаланған әйелдердің еңбекпен түзету лагерлеріндегі ауыр жағдайы, зобалаңға ұшырап, жазықсыз атылған тұлғалардың жазаланған орындарын зерделеуге ұмтылды. Саяси қуғын-сүргінге қатысты еске алу орындары қатарында әйелдердің қайғылы тағдырларынан сыр шертетін Карлагтағы Каратобе некрополи («Аналар қабірі» – «Мамочкино кладбище»), «АЛЖИР», Кеңгір су қоймасы бар.

Қазақстан лагерлерінде де, ГУЛАГ-та қолданылған мәжбүрлеп еңбек еткізу әдістері кеңінен пайдаланылды. Дәлел келтірер болсақ:

күндік тапсырманы (норма) орындамағандарға берілетін нан мөлшері қысқартылған;

атқарылатын жұмыс дені сау және дімкәс, науқас әйелдерге де бірдей болды. Ал, егер де бір күндік жұмыс нормасы орындалмаса 18 сағат, тіпті одан да көп жұмыс жасатқызған. Сотталған аналар лагерде өздеріне жұмсалған шығынды еңбегімен өтеп қана қоймай, сонымен бірге мемлекетке табыс әкелуге де міндетті болды. Айыпталғандарға ана ретінде ғана емес, адам ретінде де қарамай, ауа-райы да ескерілмей, ауыр жұмыстарды жасатқызған

Сол бір тағдыр тауқыметін арқалаған мыңдаған әйелдердің бәрін тізіп көрсету мүмкін емес. Лагерде КСРО мемлекет басшыларының, әскери қолбасшыларының әйелдері мен жақын туыстары, Қазақстан басшы қызметкерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жазаларын өтеді.

Жазасын өтеп болғаннан кейін де сотталған әйелдерге астаналық ірі қалаларда өмір сүруге тыйым салынды. Оларға сондай қалалардан 101 шақырым қашықтықта ғана қоныстануға рұқсат етілді (Шаймуханова, 2000: 131).

Лагердегі тұтқындардың жағдайы адам төзгісіз болды. Мәселен, олар «халық жаулары» деп атанған тұлғалардың әйелдері болғандықтан, туған-туыстарына хат жазуға, яғни сыртпен байланыс жасауға хұқылы болмады. «Алжирде» адам өлімі жиі кездескен, әйелдердің кейбірі аурудан немесе қайғы қасіретке шыдамай да қайтыс болған. Әсіресе, КСРО-дағы түрмелер мен ЕТК, ЕТЛ-дарда тамақ жетіспегендіктен аштан өлгендер көп болған. 1930-жылдың ортасында ГУЛАГ әкімшілігі «аштан өлді» дегенді жасыру мақсатында дистрофия немесе алиментарная (ішкі органдар

қызметінің бұзылуы салдарынан болатын ауру) деп аталатын ауруды ойлап табады. Сондай-ақ аталмыш орындардағы тұтқындардың шамадан тыс екендігін халықтан жасыру мақсатында, сотталғандардың адресін «почта жәшігі» деп те көрсеткен (Росси, 1991: 13). Лагерь күзетшілерінің заңсыздықпен аналарды қорқытып, атқан жағдайлары да жиі кездескен. Мәселен, Кира Нұрмағанбетова деген әйелді «АЛЖИР» күзетшісі атып өлтірген (Тасымбеков, 1993: 49). Ал, Мария Захаровна Михайлова деген азаматшаны (Қылмыстық Кодекстің 58, 169, 192 баптарымен айыпталған) лагерде аяқ киімі мен сырт киімдерін ұрлап кеткенінен қарамастан қысты күні жұмысқа күштеп шығарады. Ол кісінің жазған арызына лагерь соты тағы да он жыл түрмеге қамау мен бес жыл жер аудару жазасын қосып берген. Ал, Пелагея Абрамовна Привозко деген әйелді белгіленген жұмыс мөлшерін орындаудан бас тартқаны үшін атып тастаған. Шын мәнісінде ол кісінің жұмыс нормасын орындауға күші жетпеген. Алайда, бұл жағдай «конрреволюциялық бүлік» ретінде бағаланған. Сондай-ақ, Ольга Дмитриевна Русова деген азаматшаны «құдайға сиынғаны үшін» атса, ал Зоя Андреевна Кэоск деген әйелге лагерь бөлімінің басшысымен «дос болудан бас тартқаны үшін» тағы да он жыл мерзім берілген (Николаев, 1997: 4). Лагерде ағаш көшеттерін отырғызу науқан кезінде аналар жерге дұрыс көмілмей, шашылып жатқан әйелдер мен балалардың сүйектерін көргендіктерін де жиі жазады.

Әйелдерді жазықсыздан жазықсыз қудалау арқылы тексіздікке жол ашылды. Отбасының ұйытқысы болған әйел-ананы бостандықтан айырып, ауыр жұмыстарды жасатқызып, балаларынан күштеп ажырату кеңестер билігінің қылмысын айғақтайды. Кеңестік тоталитарлық қоғам бұрын-соңды қазақ даласында болып көрмеген адамдыққа жат оқиғаларға жол ашты. Ананы баласынан тірідей айырып, түрмеге қамап, ауыр жұмысқа салып, қорлық көрсету қызылдар билігі тұсында орын алды. Қызын терге отырғызып, анаға жол беріп құрметтеген халқымыздам айтқысыз рухани күйзеліске тап болды. Зерттеушілердің жазуынша: «Несвобода женщины в годы репрессий – это полное отсутствие разумных пределов и поэтому не может быть оправдана» (Сураганова, 2018: 62-72).

Қорытынды. Ашаршылықпен саяси қуғын-сүргінге қатысты еске алатын орындардың қасиетті екендігі даусыз. 2017 жылы құрастырылған жалпыұлттық деңгейдегі қасиетті нысандардың тізіміне 600 аса нысандардың енгізілгені белгілі. Олардың арасында XX ғасырдың соңында қана қасиетті деп белгілі болған нысандар да бар. Олардың қатарында ашаршылық пен саяси қуғын-сүргінге қатысты сегіз орындар бар. Осы нысандардың көпшілік бөлігі Ақтөбе, Қызылорда, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Шымкент қалаларындағы, сонымен қатар Долинка (Қарағанды облысы) мен Ақмол (Ақмола облысы) ауылдарындағы ескерткіштер мен мемориалдар екендігі белгілі. Екі мемориал Карлаг пен оның бөлімшелерінің бірі – АЛЖИР территорияларында құрылған.

Осы айтылған жерлермен қатар қызыл террор жылдарындағы жаппай жазалау орындарының да қасиетті екендігі айқын. Оның нақты мысалы саяси қуғын-сүргін жылдарында жазықсыз жандардың атылған жерлеріне қойылған «Қасірет», «Түйетөбе» мемориалдары. Оралда Қызыл түрме, Хан тоғайы секілді жазалау орындары халық жадында сақталған (Экспедиция барысындағы далалық зерттеулер. 2020).

Орал қаласындағы Батыс Қазақстанның облыстық тарихи-өлкетану музейіндегі музей экспозициясы мен қор материалдары Орал қаласына таяу Козинск саяжайы саяси қуғын-сүргін жылдарында жаппай ату орны болғандығын айғақтайды (Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі. Коллекциялық тізбе ИК № 38 №№ 212296 в-212248 в.). Козинск саяжайындағы ату орнында табылған 68 заттардың ішінде «пластмассадан жасалған қара түсті мундуштук; 3, 10 және 20 тиындық монеталар; құлып кілті; көзілдірік; қалам ұштайтын пышақ; жасанды жоғарғы және төменгі жақ; тіс щеткасы, сабын салғыш, сақина, тарақ, түймелер, белдік; киімнің металл қапсырмалары; атылған оқтар мен гильзалар» болған (Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі. 1992 ж., 12 қарашадағы № 45-в қабылдау-тапсыру актісі).

Орал қаласының музей қызметкерлері мен өлкетанушылары: табылған заттар тұтқындалған адамдардың өздерін атуға апара жатқандығын білмегендігінен хабардар етеді, тұтқындалған адамдарға тұтқындау орнына апара жатырмыз деп айтқан болу керек, – деген пікірлерін білдірді.

Қарағанды облысының мәдениет, мұрағат және құжаттама басқармасы Долинка кентіндегі саяси қуғын-сүргін құрбандарын есте сақтау музейі экспозициясында (№ 4 залда) лагерь тұтқындары мен олардың балаларына «Әйелдер мен балалар» – тақырыптық стационарлық көрме арналған.

31 мамыр – саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні жыл сайын ресми түрде барлық өңірде жазықсыз жазаланған тұлғаларды еске алу митингісі өткізіледі. Қазақстан музейлерінде саяси қуғын-сүргін тақырыбы өзекті болып стационарлық және уақытша көрме жобаларында көрініс беруде.

Қазақстанның қасиетті белдігінің рухани орбасына еліміздің тарихы мен адамдардың тағдырын бейнелейтін жаңа нысандар тартылуда. Далалық зерттеулер көрсеткендей, қазіргі заман тарихының қайғылы оқиғаларын түсіну мен зерделеу барысында қасиетті нысандар қатары артуда.

Мақала 2020 жылы ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша жүзеге асырылып отырған «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» (BR 06449588, жетекшісі Б. Әбдығалиұлы) ғылыми бағдарламасы аясында ұйымдастырылған далалық экспедиция материалдары (2017-2020 жж. жүргізілген) негізінде даярланды.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Алғашқы қарлығаштар / Құраст. Д. Дәуренбекова. – Алматы: Қазақстан, 1993. – 208 б.

Алланиязов, Наймушина О., 2004 – Алланиязов Т., Наймушина О. «... Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая – 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения. Алматы: «Фонд XXI век», 2004. – 158 с.

Батыс Қазақстан облыстық әкімшілігі мәдениет басқармасының Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі мемлекеттік коммуналды қазыналық кәсіпорны. Коллекциялық тізбе ИК № 38 №№ 212296 в - 212248 в.

Батыс Қазақстан облыстық әкімшілігі мәдениет басқармасының Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі мемлекеттік коммуналды қазыналық кәсіпорны. (1992 ж., 12 қарашадағы № 45-в қабылдау-тапсыру актісі).

Даулетбаева А. История исправительных лагерей Казахстана. 29 мая 2018 г. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show>

/4230/?sphrase_id=20463 © e-history.kz (қаралған мерзімі: 12.09. 2020 ж.).

Ділманов С. Қарағанды лагеріндегі тұтқындар // Ақиқат. – 1999. – № 12. – 41-47 бб.

Жұмағалиев З. Сыр сандық // Орталық Қазақстан. – 1998. – 12 ақпан. 3 б.

Жұмағалиев С. Үрейлі күндер // Қазақ әдебиеті. – 1997. – 27 мамыр. 3 б.

Кравченко А. И. Социология. – Екатеринбург: Деловая книга, 1999. – 368 с.

Кукушкина А. Р. История создания и функционирования Акмолинского лагеря жен «изменников Родины» (30-40 годы XX века): Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Караганда, 2001. – 30 с.

Қозыкеев О. Карлаг қаласындағы қос қызғалдақ // Ақ жол. – 1990. – 11 шілде. – 3 б.

Отчеты и сведения о наличии и состоянии движения заключенных за 1932 г. // Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағат. 1380-қ.; 1-т., 264-іс.

Николаев В. Женщины ГУЛАГа // Казахстанская правда. – 1997. – 31 мая., с. 4.

Орынбаева Д. Ш. Политические репрессии в Казахстане 1937-1938 гг.: сравнительно-исторический анализ проблемы: Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Алматы, 1999. – 30 с.

Отчеты и отчетные доклады о работе ИТК за 1929-1930 гг. // Ақтөбе ОММ. – 13-қ.; 2-т., 1-іс.

Отчеты и сведения о наличии и состоянии движения заключенных за 1932 г. // Астана ҚММ. 65-қ.; 1-т., 5781-іс; 5765-іс
Росси Ж. Справочник по ГУЛАГУ. – Москва: Просвет, 1991. – Ч. 1. – 269 с.

Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессии. – М.: Республика, 1993. – 223 с.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР 1923-1960: Справочник. – Москва, 1981. – 479 с.

Собрание кодексов РСФСР редакции 1926 г. – М.: Юр. изд. НКЮ РСФСР, 1928. – 1183 с.

Статические отчеты НКЮ СССР за 1934 г. // Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағат. – 1380-қ.; 2-т., 210-іс.

Степанова-Ключникова Г. Казахстанский АЛЖИР // Простор. – 1997.-№ 9. – С. 45-101.

Стефановский П.П. Развороты судьбы: Автобиограф. повесть: в 2 т. – М.: Изд-во РУДН, 2002-2003., Кн. 2: КГБ – ГУЛАГ. – 2003. – 256 с.

Страницы трагических судеб. Сборник воспоминаний жертв политических репрессии в 1920-1950 гг. / Сост. Е.М.Грибанова, А.С.Зулкашева и др. – Алматы: Жеті Жарғы, 2002. – 448 с.

Сулейменова М. Ж., Шаймуханова С. Д., Макалаков Т. Ж. Использование труда заключенных филиалов ГУЛАГа для развития народного хозяйства Центрального Казахстана в 30-40-е годы XX века // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 4. – С. 139-145; URL: <https://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=31764> (қаралған мерзімі: 17.09.2020 ж.).

Сураганова З. К. АЛЖИР как феномен «женской» несвободы в репрессированной памяти казахского народа // Северо-восточный гуманитарный вестник. – 1 (22). – 2018. – С.64-72. doi: 10.25693/IGI2218-1644.2018.01.22.008

Тасымбеков А. Жан дауысы. АЛЖИР архипелагы. – Алматы: Жазушы, 1993. – 223 б.

Управление ИТЛ и колоний НКВД КАССР // Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағат. – 1155-қ.; 1-т., 340-іс.

Циркуляры сводные ведомости и акты. 31.01.1929-7.05.1931 г. // Астана ҚММ. – 65-қ.; 1-т., 5761-іс.

Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане 1930-40-е и начало 50-х гг. – Караганда, 2000. – 160 с.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 175 с.

Шакир а-Мил. Степлаг. Восстание, которого не было. Б. и., 2017. – 470 с.

Экспедиция барысындағы далалық зерттеулер. 2020.

Craveri M. Кризис ГУЛага: Кенгирское восстание 1954 года в документах МВД. In: Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants, vol. 36, n 3, Juillet-septembre 1995. pp. 319-343; URL: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-576_1995_num_36_3_2433 (қаралған мерзімі: 23 тамыз 2020 ж.).

REFERENCES

- Algashqy karlygashtar [The First swallows]. Comp. by D. Daurenbekova. – Almaty: Kazakhstan, 1993. 208 p.
- Allaniyazov T., Naymushina O. «... Nepovinoventiye nado presech'». K istorii vosstaniya zaklyuchennykh 3-go otdeleniya Stepnogo lagerya MVD SSSR (16 maya – 26 iyunya 1954 goda). Dokumenty. Fakty. Suzhdeniya [“... Disobedience must be stopped”. On the history of the uprising of the prisoners of the 3rd department of the Steppe camp of the Ministry of Internal Affairs of the USSR (May 16 - June 26, 1954). Documents. Facts. Judgments.]. Almaty: «Fond XXI century», 2004. 158 p. [in Russian].
- Batys Kazakhstan oblystyky akimshiligi madeniet basgarmasynyng Batys Kazakhstan oblystyky tarikhii-ulketanu museuy memleketik kommunaldy kazynalyk kasiporny [West Kazakhstan regional museum of local lore of the West Kazakhstan regional administration of culture. state municipal state enterprise]. Collection list IK № 38 №№ 212296 b-212248 b. [in Qazaq].
- Batys Kazakhstan oblystyky akimshiligi madeniet basgarmasynyng Batys Kazakhstan oblystyky tarikhii-ulketanu museuy memleketik kommunaldy kazynalyk kasiporny [West Kazakhstan regional museum of local lore of the Department of Culture of the West Kazakhstan regional administration is a state municipal enterprise.] (1992 year, 12 November No. 45-b act of transfer acceptance). [in Qazaq].
- Dauletbayeva A. Istoriya ispravitel'nykh lagerey Kazakhstana [History of correctional camps in Kazakhstan]. May 29, 2018 [Electronic resource]. Available at: https://e-history.kz/ru/news/show/4230/?phrase_id=20463 e-history.kz (accessed 09.12.2020). [in Russian].
- Dilmanov S. Qaragandy lagerindegi tutqyndar [Prisoners in the Karaganda camp]. – Truth. 1999. № 12. pp. 41-47. [in Qazaq].
- Zhumagaliyev Z. Syr sandyq [Cheese digital]. – Central Kazakhstan. 1998. February 12. p. 3. [in Qazaq].
- Zhumagaziev S. Ureyli kunder [Frightening days]. – Kazakh literature. 1997. 27 May. p. 3. [in Qazaq].
- Kravchenko A. I. Sotsiologiya [Sociology]. – Ekaterinburg: Business book, 1999. 368 p. [in Russian].
- Kukushkina A. R. Istoriya sozdaniya i funktsionirovaniya Akmolinskogo lageryazhen «izmennikov Rodiny» (30-40 gody XX veka) [History of the creation and functioning of the Akmol camp for the wives of «traitors to the Motherland» (30-40 years of the twentieth century)] [CandSci. Dissertation Abstract, History]. – Karaganda, 2001. 30 p. [in Russian].
- Kozykeev O. Karlag qalasyndagy qos qizgaldag [Two tulips in the city of Karlag]. White Road. 1990. July 11. p. 3.
- Otchety i svedeniya o nalichii i sostoyanii dvizheniya zaklyuchennykh za 1932 g. [Reports and information about the presence and state of the movement of prisoners for 1932 y.]. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund. 1380. Inventory 1. File 264. [in Qazaq].
- Nikolaev V. Zhenshchiny GULAGA [Women of the GULAG]. The Truth of the Kazakhstan. 1997. May 31, p. 4. [in Russian].
- Orynbayeva D. Sh. Politicheskoye repressii v Kazakhstane 1937-1938 gg: sravnitel'no-istoricheskii analiz problem [Political repressions in Kazakhstan in 1937-1938: a comparative historical analysis of the problem] [CandSci. Dissertation Abstract, History]. Almaty, 1999. 30 p. [in Russian].
- Otchety i otchetnyye doklady o rabote ITK za 1929-1930 gg. [Reports and reports on the work of the ITC for 1929-1930. Aktobe Regional State Archives]. Fund 13. Inventory 2. File 1. [in Russian].
- Otchety i svedeniya o nalichii i sostoyanii dvizheniya zaklyuchennykh za 1932 g. [Reports and information on the presence and state of the movement of prisoners for 1932]. Astana City State Archive. Fund 65. Inventory. 1. File 5781; File 5765. [in Russian].
- Rossi J. Spravochnik po GULAGU [The Gulag handbook: an encyclopedia dictionary of Soviet penitentiary institutions and terms related to the forced labor camps]. Translated from the Russian by William A. Burhans. Moscow: Prosvet, 1991. Part 1. 269 p. [in Russian].
- Sbornik zakonodatel'nykh i normativnykh aktov o repressiyakh i reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii [Collection of legislative and normative acts on repression and rehabilitation of victims of political repression]. Moscow: Republic, 1993. 223 p. [in Russian].
- Sistemaispravitel'no-trudovokh lagerey v SSSR 1923-1960: Spravochnik [The System of Forced Labor Camps in the USSR 1923-1960: A Handbook]. Moscow, 1981. 479 p. [in Russian].
- Sobraniye kodeksov RSFSR redaktsii 1926 g. [Collection of codes of the RSFSR edition of 1926 year]. Moscow: PCJRSFSR, 1928. 1183 p. [in Russian].
- Staticheskoye otchetye Narodnogo komissariatayustitsii SSSR za 1934 god. [Static reports of the USSR People's Commissariat of Justice for 1934 y.]. Fund. 1380. Inventory 2. File 210. [in Russian].
- Stepanova-Klyuchnikova G. Kazakhstanskiy ALZHIR [Kazakhstan ALZHIR]. Prostor. 1997. № 9. Pp. 45-101 [in Russian].
- Stefanovskiy P. P. Razvorot sud'by: Avtobiogr. povest' [Reversals of fate: Autobiogr. Story]: in 2 vol. Moscow: Publishing house of RUDN, 2002-2003., Book. 2: KGB – GULAG. 2003. 256 p. [in Russian].
- Stranitsy tragicheskikh sudeb. Sbornik vospominaniy zhertv politicheskikh repressii v 1920-1950 gg. [Pages of tragic destinies. Collection of memoirs of victims of political repression in 1920-1950]. Comp. E. M. Gribanova, A. S. Zulkasheva and et al. Almaty: ZhetiZhargy, 2002. 448 p. [in Russian].
- Suleimenova M. Zh., Shaimukhanova S. D., Makalakov T. Zh. Ispolzovaniye truda zaklyuchennykh filialov GULAG dlya razvitiya narodnogo khozyaystva Tsentral'nogo Kazakhstana v 30-40-ye gody KHKH veka [Using the labor of the prisoners of the GULAG branches for the development of the national economy of the Central Kazakhstan in the 30-40s of the XX century]. Successes of modern natural science. 2013. No. 4. pp. 139-145 [Electronic resource]. Available at: <https://www.natural-sciences.ru/ru/article/view?id=31764> (accessed: 17.09.2020). [in Russian].
- Suraganova Z. K. ALZHIR kak fenomen «zhenskoy» nesvobody v repressirovannoy pamyati kazakhskogo naroda [ALZHIR as a phenomenon of «female» lack of freedom in the repressed memory of the Kazakh people // North-Eastern humanitarian bulletin]. 1 (22). 2018. pp. 64-72. doi: 10.25693/IGI2218-1644.2018.01.22.008 [in Russian].
- Tasymbekov A. Zhan dauysy. ALZHIR archipelagos [The voice of the soul. ALGERIA archipelago]. Almaty: Writer, 1993. 223 p. [in Qazaq].
- Upravlenie ITL i kolonii NKVD KASSR [Directorate of ITL and colonies of the NKVD KASSR]. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 1155. inventory 1. File 340. [in Russian].
- Tsirkulyary vodnyye vedomosti i akty. 31.01.1929-7.05.1931 g. [Circulars summary statements and acts. 01.31.1929 – 05.07.1931]. Astana City State Archives. Fund 65. Inventory 1. File 5761.
- Shaymukhanova S. D. Politicheskoye repressii v Kazakhstane 1930-40-ye i nachalo 50-kh gg [Political repressions in Kazakhstan 1930-40 s and early 50 s]. Karaganda, 2000. 160 p. [in Russian].
- Shaymukhanov D. A., Shaymukhanova S. D. Karlag [Karlag]. Karaganda, 1997. 175 p. [in Russian].
- Shakir a-Mil. Steplag. Vosstaniye, kotorogo ne bylo [Steplag. An uprising that never happened]. Without publish. house, 2017. 470 p. [in Russian].
- Ekspeditsiya barysyndagy dalalyq zertteyler [Field research during the expedition]. – 2020 [in Qazaq].
- Craveri M. Krisis GULAGA: Kengirskoye vosstaniye 1954 goda v dokumentakh MVD [The Gulag Crisis: The Kengir Uprising of 1954 in MIA Documents]. Traducteur: S. Logich. In: Cahiers du monde russe: Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants, vol. 36, n 3, Juillet-septembre 1995. pp. 319-343; Available at: https://www.persee.fr/doc/cmr_1252-576_1995_num_36_3_2433 (accessed: 23.08.2020). [in Russian].

FTAXP/IRSTI/MPHTI: 03.20

Б.САЙЛАН¹, Н.САНАБАЙ²,¹т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., e-mail: b_sailan1967@mail.ru²магистрант, 2-курс, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., e-mail: mr.sanabay@mail.ru

ТҰТҚЫНДАР ТАРИХЫ: ҚОРЛЫҚ ПЕН ЗОРЛЫҚ

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында фашистік Германияның тұтқынында болған КСРО және Қазақстан азаматы аз болған жоқ. Тұтқынға түскен кеңестік офицерлер мен солдаттар қорлық пен зорлықтың ең ауыр азаптарын тартты. Фашистердің Кеңес әскери тұтқындарына қарсы жасаған қылмыстары алғашқы жаппай геноцид болды. Кеңес әскери тұтқындары бірнеше ай бойы ашық аспан астында, жалаңаш және киімсіз ұсталды. Жаппай аштықтан азап тартты, әлсіреп құлағанша ауыр жұмыстарға жегіліп жәбірленді, жұмысқа жарамсыз деп табылғандары лезде атылды. Кез-келген неміс офицері Германияға дұшпандық жасады деп күдіктелген адамдарға қатысты сотсыз өлім жазасын жүзеге асыруға құқылы болды. Кеңес әскери тұтқындарына арналған лагерлер жаппай геноцид сипатындағы қылмыстардың орнына айналды. Мақаланың басты мақсаты да осы кеңестік тұтқындар тартқан қорлық пен зорлықтың ақиқатын ашуға арналады.

Түйін сөздер: КСРО, Германия, фашизм, тұтқын, соғыс, лагерь, өлім, азап, ауру, қорлық, зорлық, қан.

B.S. Sailan¹, N.B. Sanabay,²¹д.н.с., профессор, ал-Фараби Kazakh national university,
Almaty, e-mail: b_sailan1967@mail.ru²2 nd year master's al-Farabi Kazakh national university,
Almaty, e-mail: mr.sanabay@mail.ru

A STORY OF POWERS: ABUSE AND VIOLENCE

During the Great Patriotic War of 1941-1945, many citizens of the USSR and Kazakhstan were held captive by Nazi Germany. The captured Soviet officers and soldiers endured the most humiliation and violence. The Nazis' crimes against Soviet prisoners of war were the first mass genocide. For several months Soviet prisoners of war were kept in the open air, naked and without clothes. They suffered from massive hunger, were forced to work in heavy industries, until they fainted, and those who were declared disabled were immediately shot. Any German officer had the right, without trial, to carry out the death penalty against suspected hostility to Germany. The camps for Soviet prisoners of war became the site of genocide. The main purpose of the article is to reveal the truth about the humiliation and violence that these Soviet prisoners were subjected to.

Key words: USSR, Germany, fascism, prisoner, war, camp, death, suffering, illness, humiliation, violence, blood.

Б.С. Сайлан¹, Н.Б. Санабай²,¹д.и.н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: b_sailan1967@mail.ru²магистр 2-курса Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, e-mail: mr.sanabay@mail.ru

ИСТОРИЯ ВОЕННОПЛЕННЫХ: ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ И НАСИЛИЕ

Во время Великой Отечественной войны 1941-1945 годов многие граждане СССР и Казахстана находились в плену у нацистской Германии. Пленные советские офицеры и солдаты терпели самые унижения и насилие. Преступления нацистов против советских военнопленных стали первым массовым геноцидом. Советских военнопленных несколько месяцев держали под открытым небом, обнаженными и без одежды. Они страдали от массового голода, были вынуждены работать тяжелых отраслях, пока не упал в обморок, а признанных нетрудоспособными немедленно расстреливали. Любой немецкий офицер имел право без суда привести в исполнение смертную казнь против подозреваемых во враждебности к Германии. Лагерь для советских военнопленных стали местом геноцида. Основная цель статьи - раскрыть правду об унижениях и насилии, которым подверглись эти советские заключенные.

Ключевые слова: СССР, Германия, фашизм, пленник, война, лагерь, смерть, страдания, болезнь, унижение, насилие, кровь.

Кіріспе. Кеңес Одағының тұсында 1941-1945 жылдардағы соғыс қан-құйлы соғыс болды. Ұлы Отан соғысында КСРО фашистік Германияны жеңгенімен, 5,7 миллион адамы жау тұтқынында болды. Қаншама қан төгілген шайқастардың қаталдығынан басқа, жау қолына тұтқынға түскендер

қарсыластың көрсеткен ашы азабын тартты. Тұтқынға түсіп қорлық пен зорлықтың зорын көргендердің қатарында Қазақстандықтар аз болған жоқ. XX ғасырда адамзаттың басынан екі орасан зор соғыс өтті. Екінші дүниежүзілік соғыс миллиондаған кеңестік әскери тұтқындардың тәніне де, жанына

да жазылмас жара салған аса қатаң психологиялық әрі адам шошырлық сынақ болды, кейбіреулер үшін тіпті өмірін қиған қатыгез жағдайлар орын алды. Кеңестік кезеңде тұтқындар мәселесі ұзақ жылдар бойы кең ауқымда зерттеліп, қарастырылмады. Соғыстан кейінгі жылдары, атап айтқанда, 1949 жылға дейін кеңестік баспасөз әскери тұтқындар туралы мәселені көтермеуге тырысты. Тек 1950-ші жылдардың басында, ашығын айтқанда И.В.Сталин қайтыс болғаннан кейін бұл тақырып төңірегінде жазу үшін бірен-саран қолына қалам алғандар қатары байқалды.

Тұтқындар көрген қорлық пен зорлық түгіл, олар жайлы жазуға кез келгеннің батылы бармады. Тек 1990-жылдарға қарай бұл тақырып төңірегінде жарияланымдар саны артып, зерттеушілер қатары бой көтере бастады. Соғыстағы кеңестік тұтқындар тарихы және олар болған лагерлер мен ондағы көрген қорлықтар толық ашылып бітпеді. Сондықтанда бұл тақырып өзекті тақырыптың бірі болып саналады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасын мұрағат базасындағы әскери қорлар, Қазақстан Республикасы Қорғаныс министрлігі мен Армия үйіндегі мұрағат қорлары және Қазақстан Республикасы Президенті мұрағатының ашқан сайттарындағы деректер, соғыс тұтқынында болған адамдардың естеліктері, сонымен қатар осы соғыс тұтқындары жайында жарияланған құжаттар мен материалдар, әдебиеттер мен деректер құрайды. Соғысқа қатысып тұтқынға түскендердің мәселесін тарихи құжаттар арқылы қарастыру – соғыс алдындағы КСРО мен Германия арасындағы әскери-саяси жағдайдың ахуалын анықтауға негіз болды. Соғыс тұтқындары туралы 47 ел қол қойған 1929 жылғы қабылданған Женева конвенциясының ара-жігін жан-жақты талдауда салыстырмалы және шынайы баға беретін концепция қарастырылды. Сонымен қатар кейінгі жылдары соғыс тұтқындарының саяси бағасын анықтау жолында жарияланған құжатық материалдар молынан пайдаланылды.

Талдау. Екінші дүниежүзілік соғыс тұтқындарын зерттеу мәселесін 3 топқа бөліп қарастыруға болады. Шетелдік, ресейлік және отандық зерттеушілер тобы. Соғыс тұтқындары туралы проблемаларға шетелдік ғалымдардың да аса назар аударғаны рас. Соғыс аяқталған соң және ХХІ ғасырға аяқ басқан уақытта соғыс тұтқындары тақырыбын жете зерттеу мен оның беймәлім ақиқаттарын ашу шетелдік зерттеушілерді де қызықтырды. Шетелдік зерттеушілер қатарына Ш.Датнер, Ж.Деларю, Р.Оверманс, Б.Мюллер-Гиллебранд, Р.Назаревич, И.Гофман, К.Штрайт жатқызуға болады. Олар тұтқындар тарихын дәлірек зерттеуге тырысты.

Ресейлік зерттеушілерге тоқталар болсақ, олардың қатарына В.И. Бондарец, С.А. Голубков, И.М. Чистяков, В.П. Галицкий, Г.Ф. Кривошеев, М.И. Семиряга, О.Дворниченко және т.б. авторларды атауға болады. Бұл авторлар кеңестік кезеңнен бастап тұтқындар тағдыры туралы еңбектер жазумен айналысты.

Отандық тарихшыларымызда соғыс тұтқындарының тарихын тақырыптан тыс қалдырмады. Бұл тақырып төңірегінде М.Қ. Қозыбаев, Г. Абишев, П.С. Белан, К.Р. Аманжолов, Қ.С. Алдажұманов, Г.Көкебаева, Б.С. Сайлан және т.б. тарихшы ғалымдар қалам тартты және өз еңбектерін ұсына отырып, біздің еліміз үшін бұл тақырыптың әлі де маңызды екенін атап өтті.

Зерттеу нәтижелері. Тұтқынсыз соғыс болмайды. Бұл ақиқат. Кез келген жауынгер үшін тұтқынға түсу

– қайғылы қасірет. Ұлы Отан соғысы кеңестік әскери тұтқындардың тәніне де, жанына да жазылмас жара салған аса қатаң психологиялық сынақ болды, кейбіреулері қорлыққа шыдамай өз өмірін қиды. Ұлы Отан соғысы түгілі 1979-1989 жылдары өзім (автор) 2 жыл қатысқан Ауған соғысында да мұндай сорақылықтың сұмдықтарын көзбен көрдік, керек болса ол туралы тізбектеп айтып беруге болады.

Фашистік тұтқында болған кеңес жауынгерлерінің қиын жағдайына гитлерлік басшылық КСРО-ны айыптады. Өйткені КСРО әскери тұтқындардың құқықтық мәртебесін анықтайтын 47 ел қол қойған 1929 жылғы Женева конвенциясына қосылмады. Екінші дүниежүзілік соғыста әскери тұтқындар құқығын реттейтін бірден-бір құжат – «Женева келісімі» болды (Данилов, 2009). Женева конвенциясында соғыс тұтқындары туралы заңдық талаптар көрсетілді. Онда соғыс тұтқынының беталды азапталуына жол берілмеуі, тұтқындарды қорғаудың белгілі бір халықаралық-құқықтық міндеттерінің сақталуы, соғысушы елдердің үкіметтеріне соғыс тұтқындарын қорғау ережелерін бұзғандығы туралы бір-біріне айып тағуға мүмкіншілік берілуі, Қызыл Крест қоғамы арқылы арыздануға, дәрі-дәрмек алуға және т.б. қарастырылды. Ал КСРО-ның конвенцияға қол қоюдан бас тартуы кеңес тұтқындарын Халықаралық Қызыл Крест ұйымының көмегінсіз қалуына және фашистердің шамадан тыс азаптауына мүмкіндік берді (Золотарев, 2004).

Кеңес Одағы соғыс тұтқындары мәселесінде Женева келісімін қолданғысы келмеді. Оның орнына КСРО мемлекеттік қорғаныс комитетінің төрағасы И.В. Сталин және тағы алты жоғары лауазымды тұлға 1941 жылы 16 тамызда №270-бұйрыққа қол қойды. Бұл бұйрық бойынша кеңес әскерлеріне қасық қаны қалғанша арпалысуға, тұтқынға түсуіне тиым салынды. «Тұтқынға түсіп қалу жағдайы туындағанда ондайларды командирлер мен комиссарлар сол жерде атып тастауы қажет» деген тапсырма берілді (Приказ №270, 1998).

Алайда Кеңес өкіметінің Женева конвенциясынан мүлде бас тартуы фашистер үшін өте қолайлы сылтау болды. 1941 жылдың 8 қыркүйегінде кеңестік тұтқындарға өте қатал түрде қарау, оларға ешқандай аяушылықтың болмауы туралы фашистер әскеріне де бұйрық келді. Әсіресе, тұтқынға түскен алғашқы күндер мен айлар тұтқындар үшін аса қиын болды. Бастапқыда олар дивизиялық жинақтау бекеттеріне, содан соң «дулагтарға» (айдауға жөнелтетін жол-жөнекей лагерлер) жөнелтіліп, сол жерлерде ұлты, кәсібі, мінез-құлқы мен тәртібіне қарай жіктеліп отырды. Содан соң қатардағы жауынгерлер мен кіші командирлер «шталагтарға», ал офицерлер «офлаг» деп аталатын арнайы лагерлерге жөнелтілді. Ал «шталагтар» мен «офлагтардағы» әскери тұтқындар концентрациялық және жұмыс лагерлеріне айдалды. Әскери тұтқындардың саны аса көп болған кезеңде Остланд, Украина, Польша генерал-губернаторлығы, Австрия, Чехословакия, Германия, Норвегия, Финляндия және Румыниядағы рейхскомиссариаттардың аумағында әскери тұтқындарға арналған лагерлердің саны 2670-ке жуық болды. Кейінірек тұтқындар топтастырылып, неміс әскері басып алған бүкіл Еуропа аумағына таратылды (Семиряга, 1995:24).

Тұтқынға түскен кеңестік әскери қызметкерлерді эвакуациялау, әсіресе, соғыстың алғашқы және соңғы жылдары қиын болды. Оларды бір жерден екінші жерге көшіру үшін техника көп қолданылмағандық-

тан, олар көбінесе ондаған километрден жүздеген километрге дейін жол жүрді. Сөйтіп олар 4 аптаға дейін жаяу, кейбір кездерде тұтқындар легі бір тәулікте 40 км-ге дейін жаяу жол жүрген, ал сол лектің ішінде жаралылар, сырқаттанғандар және қарны ашып қалжырағандар көп болды. Сондықтан ол көші-қондар көбінесе «өлім маршы» деген атауға ие болды (Голубков, 1963:241).

Кеңес әскерлері лагерьлер жүйесіне 1941 жылдың маусым айының аяғында әкеліне бастады. Тұтқындардың жағдайы адам төзгісіз жағдайда болды. Мысалы, 1941 жылдың қазан айында Освенцимге (Оңтүстік Польшада) 10 мың шамасында кеңес тұтқынын алып келген. Лагерьлердегі аштық пен санаға сыймайтын санитарлық ахуалға байланысты олардың арасында өлім деңгейі өте жоғары болды. Нәтижесінде, бес айдан соң тұтқындардан небәрі бірнеше жүздеген адам тірі қалды. Польшадағы ең үлкен лагерьлер қатарына: 90 мыңға жуық кеңестік әскери тұтқындар өлтірілген Хелм қаласындағы 319-шталаг, Демблиндегі 307-шталаг (80 мың), Острів-Мазовецкийдегі 324-шталаг (67 мың), Ламбиновицедегі 344- шталаг (57 мың), Сувакидегі 68-шталаг (46 мың), Просткидегі 56-шталаг (23 мың), Свентошовтағы 308-шталаг (20 мың), Замостедегі 325-шталаг (28 мың), Ченстоховедегі 367-шталаг (17 мың), Жаганьдағы □-шталаг (10 мыңнан астам) және басқаларын жатқызып, бұл лагерьлерде адам төзгісіз жағдайлар орын алғаны анықталып отыр. Оның дәлелі – Польшаның қазіргі Ополе аймағындағы Ламбиновице елді мекені маңында жалпы саны 42 000 кеңес тұтқынының аты-жөндері бауырластар зиратында жерленуі. Оларға қатысты мәліметтер тұтқындарға қатынастың өте дөрекі әрі азапты болғанын көрсетеді. Әсіресе, Смоленск, Каунас лагерьлерінде, сондай-ақ Бяла-Подляска, Бобруйск, Иван-город, Кельце және басқа да елді мекендердің түбінде орналасқан лагерьлерде жағдай аса қиын болды. Острів-Мазовецки қаласы маңындағы бір лагерьде ғана 1941 жылы күзде ажал құшқан әскери тұтқындардың саны тәулігіне 1000 адамға дейін жетті. Ал немістердің құжаттарындағы деректер соғыс басталған күннен 1942 жылы жазға дейін күн сайын 6 мыңға жуық кеңестік әскери тұтқынның қаза тапқанын көрсетеді (Назаревич, 1989:36).

1941 жылдың 17 шілдесінде Гестапо Ұлттық социализм үшін қауіпті болуы мүмкін барлық Кеңес әскери тұтқындарының жойылуын көздейтін бұйрық шығарды. Олар лагерьлерге бара жатып, аштықпен өлтірілді. 1941 жылы 14 желтоқсанда оккупацияға түскен шығыс аумақтарының рейхсминистрі А.Розенберг Гитлерге: Украинадағы лагерьлерде «аштық нәтижесінде күнделікті 2500-ге жуық әскери тұтқын қайтыс болады» – деп мәлімдеді. Тұтқындар туралы деректер Украинада 1 миллионға жуық, Беларусьыда – 800 мыңнан астам, Литва, Латвия және Эстонияда – 400 мыңнан астам, Польшадағы 1 миллион құрбандармен қосқанда барлығы 3,7 миллион тұтқынның көзі жойылғанын айтады (Назаревич, 1989:37).

Немістердің әскери тұтқындарға арналған лагерьлері белгіленген халықаралық нормалар мен конвенцияларға сай келмеді. Соғыстың алғашқы жылдары тұтқындар жай ғана далада, тікенді сымнан жасалған қоршауда орналасты. Кейбірде олар мал қораларға, қоймаларға, фермаларға, стадиондарға, жарылыстан бұзылған казармаларға және тіпті шіркеулерге қамалды. Күн суыған кезде олар жерге ін қазып, сол індерге жататын болды. Кейіннен, 1942 жылы Германия жұмыс күшіне мұқтаж болғаннан

бастап тірі қалған тұтқындардың жағдайы жақсара бастады, яғни олар от жағылмайтын болса да, жатын орындары бар жабық жайларға (барактарға) орналастырылып, олардың күндік тамақтану мөлшері 2540 калорияға дейін артты. Фашистік лагерьлердегі кеңестік әскери тұтқындарды жою ауқымы өте үлкен болды, неміс деректері бойынша олардың өлімі 57,8% жетті. Британдық және американдық әскери тұтқындар шығыны тек 4% -ды құрады (Дембицкий, 2017:9).

Тұтқындарға жасалған зорлық пен қорлық адам айтқысыз айуандықпен, жан баласы шыдамайтын азаптаумен жүзеге асты. Немістің әскери қызметкерлері ызаланған кезде немесе жай көңіл көтеру үшін, не жинақтау бекетіне апаруға ерігендіктен ғана әрбір тұтқынды ешбір заңды жауапкершіліксіз ата салды. Соғыстың алғашқы күндері ғана емес, кейіннен де тұтқынға түсіп қалған жауынгерлерді негізсіз, себепсіз өлтіру жағдайлары зерттеулерде көп кездеседі. Ал неміс генералдары мен офицерлерінің бұл жағдайға деген көзқарастары түрлі болған. Біреулері тұтқындарға қатыгездік танытудың бастамашылары болса, кейбіреулері үнсіз куәсі болған, тағы біреулері адамгершілікке шақырған.

Тұтқындарды эвакуациялау кезінде озбырлық, зорлық пен қорлық, тіпті хайуандық жиі кездескен. Мысалы, 1942 жылы қырым трагедиясының бір куәгері: «Тұтқындар өткен жердің үсті толған қан, өлген және өлтірілген мәйіттерге толы болған» – деп, толық әрі айқын суреттеме берген (Голубков, 1963:242).

Әскери тұтқындар терең тылға платформасы ашық теміржол вагондарымен және жабық тауар вагондарымен тасымалданған. Оларды малға ұқсатып, 40-50 адам сиятын бір вагонға 80-100 адамнан кіргізген. Ол вагондарда не жатын орын (төсек), не пеш, не су құйылған ыдыстар, не қол жуғыш, тіпті дәретханалар да болмаған. Жол бойы адамдарға тамақты өте сирек берген, адамдар көбінесе 3-5 тәулік бойы аш болған. Жазда тұтқындар ыстық пен оттегінің жетіспеушілігінен қысылса, қыста суықтан тоңып, қатып жатқан. Бағытстанцияларына барып жеткен эшелондарда ондаған, тіпті жүздеген мәйіттер болған, ал бір жағдайда, яғни Латвиядағы Мост (Көпір) станциясына барып тоқтаған эшелонда 1500 кеңестік әскери тұтқыннан бір де бір тірісі қалмаған. Бірқатар жағдайларда неміс қолбасшылары әскери тұтқындар тиелген эшелондарды аса маңызды жүктерді қорғау үшін «тірі қалқан» ретінде пайдаланған. Неміс қолбасшылығының 1941 жылы 8 желтоқсандағы бұйрығы мен «Жаңа түскен әскери тұтқындарды эвакуациялау» туралы нұсқаулық шыққаннан кейін ғана әскери тұтқындарды тасымалдау жағдайлары жақсарған. Дегенмен, неміс тарапы әскери тұтқындарды жұмысқа тарту үшін сақтай бастады. Соғыстың соңғы кезеңінде де Германияның түпкі аймақтарына эвакуациялау кезінде көптеген әскери тұтқындар неміс жауынгерлерінің жауыздығынан қаза тапты. Поляк тарихшысы Ш.Датнердің пікірінше, «тасымалдау кезіндегі шығынның» жалпы саны 200-250 мың кеңестік әскери тұтқындарын құраған (Датнер, 1963:412).

Тұтқындар лагерьден тыс жерлердегі жұмысқа тартылған жағдайда 10 адамға бір күзетші бөлінді. Күзетшілер іс жүзінде неміс қолбасшылары шығарған жарғыларды, бұйрықтарды, нұсқауларды пайдаланды. Ол құжаттар бойынша кеңестік тұтқындар солдат құқығынан айрылды, тұтқындар кез-келген

тапсырмадан бас тартса олардың қарсылығын басу үшін оқ ату тапсырылды. Көптеген жағдайларда әскери тұтқындардың арасында болып жатқан жағдайды ұғып-түсініп жатпай-ақ, автоматты қарудан оқ атты, топтасқан адамдар арасына гранат лақтырды, кейде тіпті көңіл көтеру үшін оларды негізсіз өлтірді. Жүздеген мың кеңестік тұтқындар ең ауыр азапты – аштықты басынан кешірді. «Орталық» армиялар тобы «дулағтарының» нұсқаушысы, неміс полковнигі Маршалл өзінің баяндамаларында тұтқындарға тәулігіне бір адамға бар-жоғы 150 г нан және 50 г құрғақ тары беріледі деп мәлімдеген. Бұл азық мөлшерінің тағамдық құндылығы 200-700 калориядан аспаған, ал бұл мөлшер өмір сүру үшін қажетті мөлшердің жартысынан да кем. Басқа армиялар топтарындағы жағдай да дәл сондай болған. Әскери тұтқындарға арналған неміс лагерьлерінде 1941 жылдың соңы мен 1942 ж. басында орын алған аштықтан адамдар шөп, құрғақ жапырақ, ағаштардың қабығын, өлген жануарлардың етін жеп, түрлі қорлықтарға көнген, тіпті адамдардың бірін-бірі жеуі де кездескен.

Тұтқындарды жазалаудың түр-түрі орын алды. Тұтқындар арасынан, әсіресе қолға түскен жоғары шенді офицерлерді фашистер жағына өтуге үгіттеді. Көнбегендерін қыстың қақаған аязында лагерь алдындағы ағаш бағаналарға байлап, үстінен мұздай су құйды. Есінен танғанша қорлық көрсетіп, оған жасаған аяусыздық әрекеттерді концлагерьдегі басқа тұтқындарға көрсетті. Басқа тұтқындар секем алсын деп азаптаудың неше түрлі айуандық қылықтарын жасады. Мысалы, тұтқында болған генерал-лейтенант Д.М. Карбышевті 1945 жылы 18 ақпанда аязды күні Маутхаузен концлагерінің алаңына алып барды, бағанға байлап, суық су құйып мұзға айналдырды. Ол әскери антын бұзбай, батырлар сияқты қаса тапты. Мұндай азаптаулар басқа жерлерде де орын алды. Ондай батырлардың қайсарлығы кеңестік әскери тұтқындарға рух пен күш берді.

Тұтқындар өте ауыр, әрі азапты жұмыстардың түр-түріне жегілді. Тұтқындар батпақты кешіп жүріп ағаш кесті. Фашистер суықтан, аурудан әлсірегендерді атып тастап отырды. Жұмыс істейтін жерде арнайы тас болды. Оны фашисттер «сынақ тасы» деп атап, тасты көтере алмаған тұтқындарды атып тастады (Даркенов, 2005:37).

Гитлер үкіметі кеңестік тұтқындарды түрлі медициналық тәжірибелерге арналған материал ретінде де пайдаланды. 1941 ж. екінші жартысында СС әскер гигиенасы (тазалығы) ғылыми-зерттеу институтында өткен мәжілісте соғыс қажеттілігі үшін медициналық эксперименттер жүргізу туралы шешім қабылданды. Ал сол зерттеулерді жүргізу үшін концлагерьлерде орналасқан арнайы зертханалар белгіленді. Атап айтсақ, 1941 ж. соңында Дахауда неміс дәрігерлері әскери-теңіз және әскери әуе флоттарының мұқтаждығы үшін әскери тұтқындармен түрлі эксперименттер жүргізді. Тұтқындарды мұздатқан, тоңазытқышқа салған және аса жоғары биіктіктің адам ағзасына әсерін бақылауда қолданған (Нюрнбергский процесс, 1959: 448). Освенцим концлагерінде 500 тұтқынға «Циклон Б» газының әсерін сынаған (Концентрационный лагерь Освенцим, 1961:89). Сондай-ақ әскери тұтқындарға жаңа дәрі-дәрмектерді беріп, әсерін байқаған, адамның сусыз және тамақсыз қанша уақыт өмір сүре алатыны зерттелген, адамның сүйегіне, жүйкесіне және бұлшық еті тініне қатысты хирургиялық эксперименттер жүзеге асырылған, фосфордан болған күйікті емдеуге арналған майдың, фенол егудің, акотинмен уландырылған оқ-дәрінің,

иприт пен фосгеннің әсері зерттелген (Деларю, 1993:372). Сондай-ақ адамның терісі мен ішкі ағза органдарын ауыстырып салу іске асырылған және тағы басқа зерттеулер жүргізілген. Түрлі медициналық эксперименттерге қатыстырылған адамдар әдетте қайтыс болған немесе қажетсіз куәгерлер ретінде жойылып отырған.

Ұлы Отан соғысында фашистік тұтқынның тозағына 200 мыңдай қазақстандық түскен деген деректер бар. Соғыс аяқталған соң елге қайтқан соғыс тұтқындарының қатарында 23 143 қазақ болғандығы айтылады. Солардың қатарында Берекет Кенжебаев, Амандос Есенов, Ғайпен Бейісов, Бөтеш Байсұлтанов (Коми АССР-інде тұрды), Тұқпатолла Қалымов, Айғали Көпжанов (Ресейдің Қорған облысында тұрды) және т.б. айтуға болады. Құрайыш Таңатаров соғыстың алғашқы жылында-ақ тұтқынға түскен, фашистердің концлагерінде екі жылдай болып, жан азабын шеккен боздақтардың бірі. 15 жылға сотталып, Магадан облысында алтын өндіретін лагерьде ауыр жұмыстарға жегілген (Ахмет, 2016).

Тұтқында болып, концлагерьлердегі ауыр азапты тікелей көзімен көрген өз әкем (автор) Сайланов Санабайдың айтқан естеліктерімен мақаламды аяқтағым келеді. Әкем Сайланов Санабай 1939 жылы қызыл әскер қатарына шақырылып, екі жыл Польша маңайында қызмет еткен. Елге қайтар кезде, 1941 жылы соғыс басталып, Белосток-Минск майданында фашист басқыншыларының қолына тұтқынға түседі. Төбеден төніп, қарғаша қаптаған неміс ұшақтарының атқылауы бұларға соғысуға мұрша бермейді. Артынша бақайшағына дейін қаруланған немістің моторлы-жаяу әскері бұларды тырп етуге мұрша бермей қолға түсіреді. Белосток облысының территориясында алдарындағы екі полктен кейін үшінші полк құрамында тұтқынға алынады.

Кеңестік тұтқындардың көпшілігі соншалықты немістер алғашқы кезде оларды қайда сыйғызарын білмеген. Майдан шебінің сыртында ашық далада сымнан қоршау жасап, соған қамаған. Алғашында темір сыммен қоршалған ашық алаңда мыңдаған кеңестік тұтқындардың арасында өзінің болғанын, иін тіресетін жер болмай қысылып-қымтырылып жатқандарын, орнынан тұрған адамның қайта өз орнын таппай қалатынын еске алатын. Тұтқындар қара суға қайнатылған кебектің өзіне ұзын-сора кезекке тұратынын, екі жақтан неміс солдаттарының кезекті тоқтатпай қамшылып сабалайтынын, кебекті құйып алуға ыдысы жоқтар етегіне құйып алып талғажау жасайтынын әкем марқұм әссерлеп тап кинодан көргендей етіп айтатын. Бірнеше күндерден кейін-ақ аштықтан тұтқындағылардың құры сүлдесі мен сүйегі қалғанның тілге тиек ететін. Сол жерде одан кейінгі лагерьлерде тұтқындар аштықтан, шөлден, аурудан және азаптан мыңдап қырылған. Кейіннен оларды Германиядағы лагерьлердің біріне әкелген. Аяқтарына ағаш бөтікке кигізген. Тұтқындағыларға бірнеше жыл сақталған қатып қалған нандар берген.

Түркістан легионына жазылу осы жерде жүрген. Мұстафа Шоқайдың әскери тұтқындарды аралап, олардың алдында сөз сөйлегені рас болғанымен, әкем оны тікелей көрмеген. М.Шоқаймен қатар тұтқындар арасында Уәли Каюмхан есімі жақсы жайылған. Тұтқынға түскен алғашқы айлар бұлар үшін өте азапқа толы болғанын әкем күрсініп есіне алатын. Түркістан легионына тізімдеу сауаты аз тұтқындар арасында еркінен тыс жүргізілгеніне рас. Тұтқындағылардың мақсаты жан сақтау болып, егер майдан даласына шығып жатсақ, жан пидә етіп кеңес

жағына өтіп кетеміз деген ой еді. Бұл жерде өмір мен өлімнің қатар қақтығысқа түскен кезі болды.

Әкемнің айтуынша, олар 1943 жылдың басындағы ұрыстың бірінде аман қалғандары кеңестер жағына түгел батальон болып өтіп кеткен. Бұлардың арасында сауатты кіші офицер шеніндегі қазақ жігіті болған. Сол офицер қазақ жігітінің жол бастауы арқасында Қызыл армия жағына қашып өткендерін, кейін ол офицерді көрмегенін, кеңестік тарап оны атып тастады-ау деп есінде қалғанын айтатын. Ұлы Отан соғысы тарихын қарап отырсақ, бұл Қызыл армияның Сталинград түбіндегі жеңісінен кейінгі уақытпен тұспа-тұс келеді. Осы соғыста Түркістан легионының бірнеше батальоны қатты шығынға ұшырап, кеңес жағына қашып өткені рас.

Қазіргі мұрағат құжаттарындағы мәліметтерге қарасам әкемді кеңес өкіметі 1943 жылы 2 сәуірде тұтқындағаны жазылып тұр. ІІХК-ның сол жылғы 11 желтоқсандағы айрықша мәжілісінің шешіміне сәйкес КСРО заңының 58-бабымен соттаған (Сайлан, 2020). Бұл заң – отанына опасыздық жасағандарға қолданылатын заң. Сонда қолына қару ұстап, отан қорғауға барған әкем және оның қаруластары тұтқынға түскені үшін осы баппен сотталып кете барды. Фашистер тұтқынының көрген азабы бір болса, кеңес өкіметінің көрсеткен қорлығы екінші болып жазықсыз жапа шекті. Сотталып МордОВОДАғы еңбекпен түзеу лагеріне айдалды. Әйтеуір елге аман оралды. Жалғыз ол емес, осы қатарда болған қаншама аталарымыз осы заң бойынша сотталды, жер аударылды немесе ату жазасына кесілді. Ол кейіннен 1963 жылы 22 маусымда Еділ әскери округінің әскери трибуналы шешімімен ақталды. Ақталғанға дейін жергілікті әскери комиссариатқа жиі шақырылып, сұрау берді. Соғыстың жойқын отынан, оқтың өтінен, тұтқынның тозағынан, лагердің азабынан өткен әкем Сайланов Санабай соғыс ардагері куәлігін ала алмай 1997 жылы 30 маусымда дүниеден өтті. Олар арыз айтып шағымданбады, қайта өздерін мазаламағанын қалады.

Қорытынды. Қорытындылай айтқанда, шайқаста тұтқынға түскен жауынгерлерінен бас тартып, теріс айналып кеткен, онымен қоймай, оларды сатқын деп кемсітіп, жазаға тартқан бірден-бір ел – Кеңес Одағы. Ал шындығына келгенде қан майданда қолды болып, бас еркіндігінен айрылған, қорлық пен зорлықтың зорын көрсе де Отанын сатпаған, қандай аяусыздық болса да төтеп берген тұтқындардың қаза болғаны да және тірі қалғаны да нағыз қаһармандар еді. Соғыста миллиондаған тұтқын тағдырының тамырына балта шабылып үзілсе, одан кейін мыңдаған тірі қалған тұтқынның тағдыры тәлкекке ұшырады. Екі үлкен империяның көсеген отына күйген мұндай қаһармандардың рухына тағзым етіп, олардың есімдерін түгендеу және ұмытпау біздің міндет пен парыз деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Ахмет А. Соғыс тұтқындары... олар ұмытылып барады // abai.kz. – 2016. – 16 сәуір.

Голубков С.А. В фашистском лагере смерти. – Смоленск, 1963. – С. 253.

Данилов И. Повлияло ли неподписание СССР Женевской конвенции на участь советских военнопленных? // statehistory.ru. – 2009. – 21 октябрь.

Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных / Пер. с польск. – Москва, 1963. – С. 412.

Даркенов Қ. Қазақстандықтардың Европа елдерінде антифашистік қарсыласу қозғалысына қатысуы // Фашистік Германиямен болған Ұлы Жеңістің қорытындылары мен

тағылымдары: Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Семей, 2005. – 31-38-бб.

Деларю Ж. История гестапо / Пер. с француз. – Смоленск, 1993. – С. 372.

Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Skepsis. – 2017. – 1-18 стр. Золотарев В. Пленных войн XX века разыскивают в веке XXI // nvo.ng.ru. – 2004. – 8 октябрь.

Концентрационный лагерь Освенцим - Бжезинка / Пер. с польск. – Варшава, 1961. – С. 89-96.

Назаревич Р. Советские военнопленные в Польше в годы Второй мировой войны и помощь им со стороны польского населения // Вопросы истории. – 1989. – № 3. – С. 35-42.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. – Москва, 1959. Т. 4. – С. 448-449.

Приказ №270 Ставки Верховного Главного командования Красной Армии «О случаях трусости и сдачи в плен и мерах по пресечению таких действий», 16 августа 1941 г. – Кн. 2. М., 1998. С. 476-479.

Сайлан Б.С. Тұтқындар тарихы // Түркістан. – 2020. – 23 сәуір. Семиряга М.И. Судьбы советских военнопленных // Вопросы истории. – 1995. – № 4. – С. 18-34.

REFERENCES

Ahmet A. Sogys tutqyndary... olar umytylyp barady [Prisoners of war...they are being forgotten].– Abai.kz. 2016. 16 april [in Kazakh].

Golubkov S.A. V fashistском lagere smerti. [Fascist death in his own].–Smolensciae, 1963. - S.253 [in Russian].

Danilov I. Povliialo li nepodpisanie SSSR Jenevskoi konvetsii na ychast sovetских voennoplennyh? [Did the USSR's non-signing of the Geneva Convention affect the fate of Soviet prisoners of war?].– statehistory.ru. 2009.21 october [in Russian].

Datner S.Prestypeniia nemetsko-fashistского vermahta v otnosheni voennoplennyh [Crimes of the Nazi Wehrmacht against prisoners of war]. Per. ex Poloniae – Moscow. – 1963. - S. 412. [in Russian].

Darkenov C. Qazaqstandyqtardyń Evropa elderinde antifa-shistik qarsylasý qozgalysyna qatysýy // Fashistik Germaniamen bolgan Uly Jenistiń qorytyndylary men tagylymdary: Halyqaralyq gylymi-tájirbelik konferentsiia materialdary [Participation of Kazakhstanis in the anti-fascist resistance movement in European countries].– 2005. - S. 31-38. [in Kazakh].

Delariy J. Istoriia gestapo [History of the Gestapo/Per. cum a quodam Capite Gallo].– Smolensciae, 1993.- S. 372. [in Russian].

Dembitskii N.P. Sydba plennyh // Skepsis Skepsis [The fate of the prisoners// Skepsis].–2017. - 1-18 p. [in Russian].

Zolotarev V. Plennyh voyn XX veka razyskivaiyt v veke XXI // nvo.ng.ru [Prisoners of XX century wars are wanted in XXI century// nvo.ng.ru.] – 2004. – 8 october [in Russian].

Kontsentratsionnyi lager Osventsim - Bjezinka / Per. s polsk [Concentration camp Auschwitz - Brzezinka / Per. ex Poloniae].– Warsaw, 1961. S. 89-96 [in Russian].

Nazarevich R. Sovetskie voennoplennye v Pol'she v gody Vtoroj mirovoj vojny i pomoshch' im so storony pol'skogo naselenija // Voprosy istorii. [Soviet prisoners of war in Poland during World War II and assistance to them from the Polish population//Quaestiones historiae].– 1989. - No. 3. - S. 35-42. [in Russian].

Niurnbergskii protsess nad glavnymi nemetskimi voennymi prestupnikami [Nuremberg trials of the main German war criminals].–Moscow, 1959. - T.4. - S. 448-449 [in Russian].

Prikaz №270 Stavki Verkhovnego Glavnogo komandovaniia Krasnoi Armii «O sluchaiakh trusosti i sdachi v plen i merakh po presecheniiu takikh deistvii», 16 avgusta 1941 g. [Order No. 270 of the Headquarters of the Supreme High Command of the Red Army "On cases of cowardice and surrender and measures to suppress such actions", August 16, 1941].– Book. 2.M., 1998.S. 476-479 [in Russian].

Sailan B.S. Tutqyndartarihy // Túrkiстан[POW history//Turkes-tan].–2020. – 23 april. [in Kazakh].

Semiriaga M.I. Sudby sovetских voennoplennykh // Voprosy istorii [The fate of Soviet prisoners of war// Quaestiones historiae].– 1995. - № 4. - S. 18-34 [in Russian].

Гүлбакыт ШАШАЕВА¹, Назия ТӘСІЛОВА²,

¹Халықаралық бизнес университетінің доценті, (PhD) доктор.

Қазақстан, Алматы қ. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

² т.ғ.к., доцент. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Қазақстан, Алматы қ. E-mail: tasnaz@mail.ru

МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ЗЕРТТЕУДЕГІ МӘДЕНИ-ӘЛЕУМЕТТІК АЛҒЫШАРТТАР

Мақалада еліміздің мәдени-өркеніеттік даму аясындағы жетістіктерін, сол жетістіктерге жетудегі өзекті мәселелер сарапталады. Қазіргі жаһандану заманында ақпараттық күрес ашық та пәрменді күш алуда. Ұлттық мәдени құндылықтарын жоғалтпаған елдер ғана әлемде өзінің ұлттық болмысын, төл бағыт-бағдарын, өз мүддесін, ұлттық мемлекеттілігін сақтап қалуға барын салып бағып, осы жолда бұрыннан бар әдіс-тәсілдерін барынша жетілдіруде. Ал қазіргі қазақ қоғамы үшін мәдени мұраны ұлттық құндылықтар тұрғысында қарастыру, оларды жаңғырту, сақтау, дәріптеу, насихаттау үлкен өзектілікке ие болып отырған күрделі саяси-әлеуметтік мәселе. Бұл мәселе арнаулы мәдениеттанулық талдауды қажет етеді.

Түйін сөздер: мәдениет, ақпараттық күрес, құндылықтар, әлеуметтік, ұлттықболмыс, мүдде, ұлттық мемлекеттілік, рухани мәдениет.

Г.К. Шашаева¹, Н.А. Тасилова²,

¹ доктор (PhD), доцент. Университет международного бизнеса.

Казахстан, г. Алматы. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

² к.и.н., доцент. КазНУ имени аль-Фараби.

Казахстан, г. Алматы. E-mail: tasnaz@mail.ru

СОЦИО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ В ИССЛЕДОВАНИИ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

В статье анализируются достижения страны в области культурно-цивилизационного развития, конкретные вопросы этих достижений. В современном глобализованном мире информационная борьба набирает обороты. Только страна, не утратившая своих национальных культурных ценностей, развивается в мире возможностей для сохранения закономерностей, характеризующих ее национальную идентичность, национальную государственность. А для современной казахской культуры рассмотрение культурного наследия с точки зрения национальных ценностей, их модернизация, сохранение, продвижение - сложный политический и социальный вопрос, который очень актуален. Этот вопрос требует специального культурологического анализа.

Ключевые слова: культура, ценности, социальная, национальная идентичность, интересы, национальная государственность, духовная культура.

G.K. Shashayeva¹, N.A. Tasylova²

¹ PhD. Associate Professor. University of International Business.

Kazakhstan, Almaty. E-mail: t_gulbakhit@mail.ru

² Candidate of Historical Sciences, Associate Professor.

Al-Farabi Kazakh National University.

Kazakhstan, Almaty. E-mail: tasnaz@mail.ru

SOCIO-CULTURAL BACKGROUND IN THE STUDY OF CULTURAL VALUES

The article analyzes the country's achievements in the field of cultural and civilizational development, specific issues of achieving these achievements. In today's globalized world, the information struggle is gaining momentum. Only a country that has not lost its national cultural values develops in a world of opportunities to preserve the laws that characterize its national identity and national statehood. And for modern Kazakh culture, consideration of cultural heritage from the point of view of national values, their modernization, preservation, promotion is a complex political and social issue that is very relevant. This issue requires special cultural analysis.

Keywords: Culture, values, social, national identity, interests, national statehood, spiritual culture.

Кіріспе. Мәдениет адамзат өміріндегі мәдени ықпалдасудың, қоғамдық тұтастықтың ең негізгі және ең қауіпті күші деп айтуға болады. Қоғамның біртұтас күш ретінде ұйысуына, ұлттың үлкен әлеуметтік топ ретінде топтасуына мәдениеттің тигізген ықпалы өте зор. Кез-келген ұлттық мемлекеттің қалыптасу үрдісін ұлттық мәдениетсіз елестете алмаймыз. Өйткені әр қоғам ортақ рәміздер, ортақ мәдени құндылықтар, ортақ тәрбие мен білім беру нәтижесін дұрыс

пайдалану барысында өзінің жасампаздығын тұтас жүзеге асыра алады.

Қазақ қоғамының қалыптасуы, оның түрлі әлеуметтік топтарының ұлттық деңгейге жету тарихы ерте кезден басталғаны енді дәлелденуде. Әр тарихи дәуірдің өзіне тән мәдени даму деңгейі қалыптасты. Қазақстан тарихына жүгінсек, қазақ ұлтының қалыптасу этногенезінде мәдениеттің дамығанын дәлелдейтін материалдық және рухани деректер

баршылық, олар әлі де іздестіріліп зерттелуде. Қазіргі қазақ қоғамы өзінің полиэтностық сипатымен, мәдениеттердің сан алуандығымен ерекшеленеді. Қазіргі таңда көптеген мемлекеттер алуан сипатқа ие. Бірақ қазақ қоғамының олардан ерекшелігі ұзақ жылдар бойы алдымен патшалық Ресейдің, кейіннен Кеңестік биліктің тұсында өзінің төл мәдениетінен күштеп қол үздірілді. Қазақтар туған тарихынан, тілінен, дінінен, ділінен, шаруашылығынан жартылай айырылды. Үстемдік саясатта мәдениеттің ұлт өміріндегі біріктіруші күш екендігі білінбеді, өз мәдениетіне ие бола алмады.

Қазіргі қазақ әлемі мен мәдениетін ұлттық дәстүрді таза жалғастырушы тұтас сарын деп айта алмаймыз. Бүгінгі ақпараттық заманда, ақпараттық құралдар мен заманауи технологиялар ғасырында қоғамның мәдени дамуы сырттан келген мәдени-рухани ықпалдарға ұшырап отыр. Қазір жаһандану дәуірінде қай ұлттың рухани мәдениеті күшті болса, сол ұлт жаңа тарихи, саяси-мәдени жағдайларда өмір сүруге бейім екенін танытуда. Рухани мәдениеті әлсіз елдер ассимиляцияға ұшырап, өз-өзінен жойылуда. Бұл адамзат қоғамының дамуындағы заңды құбылыс. Оған ешкім де қарсы тұра алмайды.

Материалдар мен әдістер. Бұл мақалада сипаттау, тарихи-салыстырмалы, деректанулық талдау, жинақтау, жүйелеу, тарихи-мәдени, әлеуметтік, т.б. әдістер қолданылды. Мақаланы жазу барысында Ө. Нысанбаев, А. Сейдімбек, Д. Кішібеков, Т. Ғабитов, А. Айталы, Ө. Ғали, Ж. Молдабеков, А. Шәріп тәрізді белгілі ғалымдарымыздың қаламынан туындаған еңбектер пайдаланылды.

Талдау. Қазіргі жаһандану қарқынында ақпараттық күрес ашық та пәрменді күш алууда. Енді негізгі байқаудамыз, нені ескереміз? Ұлттық мәдени құндылықтарын жоғалтпаған елдер ғана әлемде өзінің ұлттық болмысын, төл бағыт-бағдарын, өз мүддесін, ұлттық мемлекеттілігін сақтап қалуға барын салып бағып, осы жолда бұрыннан бар әдіс-тәсілдерін барынша жетілдіруде. Ал қазіргі қазақ қоғамы үшін мәдени мұраны ұлттық құндылықтар тұрғысында қарастыру, оларды жаңғырту, сақтау, дәріптеу, насихаттау үлкен өзектілікке ие болып отырған күрделі саяси-әлеуметтік мәселе. Бұл мәселе арнаулы мәдениеттанулық талдауды қажет етеді.

Ұлттық идея қазақ халқы қоғамда топтастырушы фактор, елдің мемлекеттік тіліне жұмылдырушы қуат, мемлекетті құруға лайық құқық. Өтпелі кезеңде және одан кейінгі кездердегі даму барысында, Қазақстанда бірнеше үлгілер ұсынылды және ұлттық идея төңірегінде қызу пікірталастар жүруде.

Елбасының «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобасын ұсынғандығы мақсаты – жан-жақты дамыған білімді, мәдениетті, отаншыл, ұлтжанды ұрпақ қалыптастыру – жоғарыда аталған идеяларда жалғасын табу еді.

Елбасы Н. Назарбаев үш негізгі нысанды – қоғамды саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан жаңғырту, интеллектуалды ұлтты қалыптастыру, болашақта қазақ мемлекетінің негізін нығайту мәселелерін стратегиялық бағыт-бағдар ретінде ұсынды. Тарихи және әлемдік тәжірибе көріністерінен байқағанымыз ұлттық рухани-мәдени мұраларын сақтап-дәріптегендер ғана еліне, туған жеріне адал және жұмыла қызмет етеді. Қазақстанның ел болып жаңаруына, өзіндік даму жолын қалыптастыруға ерекше ықпал ететін халықтық дәстүрге, рухани факторға, интеллектуалды мәдениетке сұраныс артуда (Назарбаев 2014).

Қазіргі заман талаптарына сай бәсекеге қабілетті елу елдің қатарына кіреміз деп жатқан кезде, өркениетке аяқ басқан елімізде әрқашанда өзіндік бірегейлік пен ерекшелік жойылмауы керек, сондықтан да қазақ халқының қоғамдық-саяси, мәдени мұралары мен рухани қазынасын зерттеу бүгінгі күн тәртібіндегі өзекті мәселеге айналууда.

Қазақстандық қоғамның жаһандану жағдайындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер барысында ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, жаңа қоғамдық қатынастарды, оған жауап беретін ұлттық идеяны қалыптастырудың ғылыми алғышарттарын орнықтыруға өзіндік үлесін қосады. Әрбір қазақтың өзін-өзі тануы адамдардың өмірінің негізі мен бағдары қоғамдағы әлеуметтік және мәдени саладан көрініс табады.

Зерттеу нәтижелері. Ғалымдар ұлттық идеяны ақыл таразысынан өтіп халықтың басым бөлігі қабылдаған ұлттық құндылықтар жүйесі деп түсінеді. Ұлттық идея Қазақстанда жүріп жатқан мәдени мұраларды жаңғырту үрдісі мен әлемдік өркениет ықпалымен туындаған жаһандану процесінің арақатынасында қарастырылуы тиіс.

«Ұлттық идея негізгі 4 тіректен құралады», – дейді Р. С. Арын. Ғалымның пайымдауынша, олар: 1) идеологиялық негізі: ұлттық идеяның бұл негіздегі құраушылары дәстүрлі құндылықтар, моральдық – өнегелі дәстүрлер, салауатты жоғарғы деңгейдегі ақыл-ес және де саяси жоспардағы саяси центризм; 2) мәдени-әлеуметтік негіздегі Ұлттық идеяның – ментелитеттің жалпылығы, бірлігі, әлеуметтік экономикалық бағыты, мәдени дәстүрі т. б.; 3) әлеуметтік-экономикалық негіздегі Ұлттық идея – шаруашылықтану типі жинақталынған (бүтінделген) ұлттық экономикалық комплексте негізделген, жалпы және жеке тең құқықтыққа қызығушылық, әлеуметтік бағытталған рыноктық қатынасты реттеу; 4) геосаяси негізіндегі ұлттық идея – мүдде және қауіп-қатердің жалпылама жүйесі, ұлттық қауіпсіздіктің жеке приоритетін жасау (Назарбаев 2004) Ұлттық идеяны қалыптастыруда қазіргі кезде көптеген зиялылар мен қоғам қайраткерлері оны жан-жақты қарастыра отырып өз пікірлерін ұсынуда.

Ө. Нысанбаев, А. Сейдімбек, Д. Кішібеков, Т. Ғабитов, А. Айталы, Ө. Ғали, Ж. Молдабеков, А. Шәріп тәрізді белгілі ғалымдарымыздың қаламынан туындаған еңбектері қоғамдық санаға игі әсер еткені сөзсіз (Нысанбаев және т.б., 2007: 246).

Ұлттық тәрбие бастауы – ұлттық құндылықтар дейтін болсақ, біз өркениеттік құндылықтарға жету үшін ұлттық құндылықтарымызды өз деңгейінде зерттеп, келер ұрпаққа аманат етуіміз керек.

XIX–XX ғғ. құндылық туралы ғылыми көзқарастар мен қызығушылық басылған емес, қайта мәдени құндылық мәселелерін ғылыми ізденістің объектісі ретінде зерттеу дәстүрлері қарқындауда. Сонымен «құндылық» ұғымына түрлі мән-мағына енгізілді, оның түрлі ерекшеліктері тізіліп берілді, әрқалай анықталды. Кең мағынада, құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі, себебі, адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Құндылықтар әлемі – мәдениет әлемі; адамның ішкі дүниесінен тыс, мәңгі, идеалды әлем; «тірілген нәрселер әлемі». Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті. Құндылық – адамдандырылған дүниенің бастаулары: нәрселердің, заттардың, құбылыстардың тұлғалық-әлеуметтік өлшемдері, бағалану деңгейлері (Дюркгейм 1991: 23)

Мәдениет арқылы құндылық адамдық болмыстың бір тірегіне айналады. Өзімен-өзі бейтарап нәрселер мәдениет өрісіне енгеннен кейін, пайдалы, әдемі, қажет, ұнамды т. б. бола бастайды. Құндылықтар – материалдық және рухани қажеттіліктерді өтеу үдерісіндегі қалыпты, қайырымдылық, сұлулық, әділеттілік идеалдарын басалқы демейтін бастаулар және нәрселер. Әр заманның, адами болмыстың осындай өлшемдері құндылық пен дүниетанымға деген көзқарасты қалыптастырды, өмір мен өнерге деген түсініктерді іріктеуге ұйытқылық етті. Ғалымдардың ой-тоқтамдары осындай тұжырымға тіреледі (Артановский 1967: 56) Сонымен қатар кез-келген өркениет пен этностар арасында «Басқа мәдениет»

Құндылық дегеніміз – адамдар арасындағы қарым-қатынасының сипаты, адам еңбегінің жемісі, өмір сүруінің құралы мен жағдайы, шынайы өмірдің мәні мен құбылысы болып табылады. Жеке тұлғаның тұлға ретінде дүниетанымының қалыптасуына құндылық дүниесінің ықпалы зор. Өмірдің әр саласындағы адамдардың рухани, әлеуметтік дамуына қатысын айқындайтын, олардың білімдерінің, көзқарастарының, сенімдерінің және идеяларының жүйесін қамтитын сананың бір түрі деп қарауға болады.

Құндылық бағдары – әлеуметтік тәжірибені, эстетикалық, этикалық және субъект үшін маңызы зор жеке құндылықтар мен бағдарлар болып табылатын басқа да айналадағы болмыстың маңызына қарай бағалай білудің негіздерін игеру үдерісі. Адамның құндылық бағдарлауының дамуы әлеуметтік дамудың барлық заңдарымен тығыз байланысты. Ол жеке тұлғаның маңызды сапасын және қоғамдық құрылымдағы алатын орнын, әлеуметтік қасиетін сипаттайды.

Құндылық – адамдардың қабілеті мен мүмкіндіктерінен шыққан әрекеттердің қажеттілігі. «Құндылықтар – қасиеттер. ... бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығады. Қасиеттер адам бойына моральдық жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындайды» (Алтаев және т.б., 1998: 22)

Сол себепті адамдардың әлеуметтік әрекеттерінің сыртқы, қоғам үшін керекті жақтарын қамтиды. Жеке тұлғаның құндылығының бір саласы – адамгершілік, иманжүзділік нормасы. Иманжүзділік нормасы қоғамның өзгеріп отыруына байланысты, сондай-ақ әр адамның идеялы мен ұстанымымен айқындалып отырады. Сонымен иманжүзділік құндылық күнделікті тұрмыстағы тәртіп ережесі немесе өзін-өзі ұстау ережесі – ата-ана мен балалар арасындағы бір-біріне деген қамқорлық сезімі, «үлкенге – құрмет, кішіге – ізет», адалдық, шыншылдық, сөзде тұраушылық, сыпайыгершілік, ешкімнің «ала жібін аттамау», азаматтық борыш, әділдік, ар-ождан, намыс, т. б. ұстанымдармен бағаланады. Ал азаматтық борыш имандылықтың толысуының нәтижесінде туындайды. Имандылық борыш – қоғамдық борыш, сондай-ақ оны ерлік, тұрақтылық, дұрыс пікірін қорғай алушылық, қиын сәттерде іс-әрекеттерді оңтайлы шешуге деген талпынысы, кездескен қиыншылықтарды жеңу жолындағы ұстанымы, жауапкершілік міндеті деп атауға болады (Хасенов 1988:11)

Қорытынды. Құндылық бірлестіктерінің арасында ұлттық мәдениет ерекше орын алады. Құндылық деңгейінде ұлт пен этносты теңестіре қарастырып отырғанымыз, осы бірлестіктердің мәдени және табиғи негіздерінің жақындығын да байқауға болады.

Халқымыздың өзіне тән қайталанбас тарихы, ешкімге ұқсамайтын мәдени құндылықтары бар. Ал

Қазақстанның тәуелсіздігі нығая берген сайын осындай «Қазақстанның мәдени мұра құндылықтары» жаңа мазмұнмен кеңінен айшықталуда. Әлеуметтік-саяси қоғамдық құндылықтар жүйесінің ең динамикалық және өзгермелі элементтері жатады. Қазақ әлемінде мұндай құндылықтарға отбасы, ұлттық салт-дәстүр, ел-жұртаралық қарым-қатынастар, мемлекет, адам құқығы жатады (Сейдімбек 1997: 11)

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Артановский С.Н. Историческое единство человечества и взаимовлияние культур: философско-методологический анализ современных зарубежных концепции. – Ленинград, 1967 – С. 256.

Дюркгейм Э. О разделении труда. Метод социологии – Москва, 1991. - 423с.

Қазақ мәдениетіндегі дәстүрлер мен инновациялар: ғылыми мақалаларының жинағы. – Алматы, 2007. – Бөлім 2. – 246 б.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2004 жылғы 11 қазандағы № 1459 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459>

Назарбаевтың Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы // 14.12.2012. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>

Сейдімбек А. Қазақ әлемі: Этномәдени пайымдау: оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – Т. 3 – 11 б.

Философия және мәдениеттану: оқу құралы / құрастыр. Алтаев Ж., Қасабеков А., Ғабитов Т. – Алматы: Жеті жарғы, 1998. – 272 б.

Хасенов Ә. Қазақстан мәдениеті мен өнерінің тарихы (XVI-XVIII ғ.). - Алматы, 1988 – 11 б.

REFERENCES

Artanovskiy S.N. Istoricheskoye yedinstvo chelovechestva i vzaimovliyaniye kul'tur: Filosofvsko-metodologichskiy analiz sovremennykh zarubezhnykh kontseptsii. [Artanovsky S.N. Historical unity of mankind and mutual influence of cultures: Philosophical and methodological analysis of modern foreign concepts].– Leningrad, 1967 – P. 256. [in Russian].

Dyurkgeym E. O razdelenii truda. Metod sotsiologii – [Durkheim E. On the division of labor. Method of sociology – Moscow, 1991. - 423p. [in Russian].

Qazaq mädeniëtindegi дәstürler men innovaciýalar: ğilimî maqalalarınıñ jınaǵı. [Traditions and innovations in Kazakh culture: a collection of scientific articles.]– Almaty, 2007. - Section 2. - 246 p.

Qazaqstan Respwblıkası Prezidentiniń 2004 jılıǵı 11 qazandaǵı № 1459 Jarlıǵımen bekitilgen Qazaqstan Respwblıkasında bilim berwdi damıtwdıń 2005-2010 jıldarǵa arnalǵan Memlekettik baǵdarlaması. [State Program for the Development of Education in the Republic of Kazakhstan for 2005-2010, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated October 11, 2004 № 1459]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U040001459>

Nazarbaevtiń N.Ä. «Qazaqstan-2050» strategiyası qalıptasqan memlekettiń jańa sayası baǵtı» attı Qazaqstan xalıqına joldawı. [Nazarbayev's N.A. Address to the people of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan-2050 «- a new political course of the established state»//14.12.2012]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050>.

Seydimbek A. Qazaq әlemi: Étnomädeni payımdaw: oqw quralı. [Seidimbek A. Kazakh world: Ethnocultural thinking: textbook]. Almaty: Sanat, 1997. - T. 3 - 11 p.

Filosofiya және мәдениеттану: oqw quralı / qurastır. Altaev J., Qasabekov A., Ğabıtoǵ T. [Philosophy and Cultural Studies: Textbook / Compiler. Altaev Zh., Kasabekov A., Gabitov T.]. - Almaty: Seven Charters, 1998. - 272 p.

Xasenov Ä. Qazaqstan mädeniëti men öneriniń tarıxı (XVI-XVIII ǵ.). [Khasenov A. History of culture and art of Kazakhstan (XVI-XVIII centuries)] – Almaty, 1988 - 11 p.

Нұржан ЖЕТПІСБАЙ¹,

¹тарих магистрі, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы қ. E-mail: nurzhan976@mail.ru

ЖОЛАМАН ТІЛЕНШІҰЛЫ БАСТАҒАН КӨТЕРІЛІСТІҢ ЖАЛПЫ СИПАТЫ

Мақалада Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс қысқаша сипатталады. Патша үкіметі Елек тұз кәсіпшілігін қорғау желеуімен әскери шеп тұрғызбақ ниетімен Елек өзенінің екі жағалауын да қазақ қауымдарынан босатуды талап етті. Бұл жерлер жергілікті қазақ ауыл-аймақтарының бұрыннан қыстап-жайлап келген қолайлы мекендері болатын. Жердің тартып алынуы қазақтың заңды ашу-ызасын туғызды. Оған дейін орыс шебіне жасалып келген ұсақ жортуылдар бір күшке біріктіріліп, Жоламанның ұйымдастыруымен алдын ала жоспарланған ірі көтеріліске ұласты. Аталған азаттық күрес үзілістерімен 1822-1840 жж. аралығында болып өтті. Ол 1837 ж. Кенесарының күрес майданымен қосылды. Жоламан көтерілісі – Отан тарихындағы аса ірі оқиғалардың бірі. Тарихтағы өз орны мен маңызына қарамастан бұл ұлт-азаттық көтеріліс толық зерттелмеген.

Кілт сөздер: Жоламан Тіленшіұлы, көтеріліс, шабуыл, шеп, Елек, бекініс, форпост, Ресей империясы.

Нуржан Жетписбай¹,

¹магистр истории, Институт истории и этнологии имени Ч.Ч.Валиханова, Казахстан, г. Алматы. E-mail: nurzhan976@mail.ru

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ВОССТАНИЯ ЖОЛАМАНА ТЛЕНШИУЛЫ

В статье кратко излагаются восстание под руководством Жоламана Тленшиулы. Царское правительство потребовало освободить оба берега реки Элек от казахской общины, чтобы построить военный рубеж для защиты Элекского соляного поля. Захват земли возмутил казахскую общину. До этого небольшие набеги на российскую границу объединялись в запланированное Жоламаном масштабное восстание. Данная освободительная борьба с перерывами происходила в 1822-1840 гг. Она была направлена против колониальной политики Российской империи. В 1837 г. объединилась с фронтом борьбы Кенесары. Восстание Жоламана является одним из крупнейших событий в истории Отечества. Несмотря на свое место и важность в истории данная национально-освободительное восстание полностью не исследована.

Ключевые слова: Жоламан Тленшиулы, восстание, нападение, линия, Илек, крепость, форпост, Российская империя.

Nurzhan Zhetpisbay,¹

¹master of history, Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov, E-mail: nurzhan976@mail.ru

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ZHOLAMAN TLENSHI UPRISING

The article summarizes the uprising under the leadership of Zholaman Tlenshyuly. This liberation struggle took place intermittently in 1822-1840. It was directed against the colonial policy of the Russian Empire. In 1837, it united with the Kenesary struggle front. The Zholaman uprising is one of the largest events in the history of the Kazakhstan. Despite its place and importance in history, this national liberation uprising has not been fully investigated.

Keywords: Zholaman Tlenshyuly, uprising, attack, line, Ilek river, fortress, outpost.

Кіріспе. Қазақ даласында сырт ықпалдарға қарсы бағытталған күрестер мен қарсылықтар жеке бір тарихи кезеңді құрайды. 1822 ж. Батыс Қазақстанда басталған Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс – Ресей отарлауына қарсы ұйымдастырылған алғашқы ірі науқандардың бірі. Ол патша үкіметінің әскери шеп жасақтау мақсатында қазақ жерлерін тартып алуына қарсы тұтанғанымен түпкі себептері отарлау мен сыртқы ықпалдың күшеюіне қарсы аса ірі наразылықты құраған еді. Ел қалаған тұлғалардың билікке жіберілмеуі, хан болуға негізгі үміткер Арынғазының елге қайтарылмауы орыс үкіметіне деген наразылықтарды күшейте түсті. Мұның үстіне XIX ғ. алғашқы онжылдықтарында Батыс Қазақстанда аса күрделі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар қалыптасты. Мықты биліктің болмауынан, кейбір сұлтандардың хандық үшін жүргізген қарулы

күрестерінен, басқа да себептерден Кіші жүз рулары арасында өзара алауыздықтар мен қақтығыстар өршіп тұрды. Толассыз талас-тартыстар мен жұттардың әсерінен жергілікті халық зор күйзелістерге ұшырады. Көптеген адамдар күнкөріс қамымен орыс шебіне өтіп жалдануға, казак қатарына өтуге мәжбүр болды. Осындай қысылтаяң кездерде Жоламан бастаған көтеріліс бұқаралық сипат алды. Көтеріліс пен оның күрделі кезеңін зерттеу, деректер негізінде көптеген ақтандақ тұстарын бүгінде аса өзекті болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Жоламан көтерілісінің басты материалдары – архивтік деректер. Басым бөлігі бұрын жарық көрмеген, ғылыми айналымға енгізілмеген дереккөздер Қазақстан мен Ресейдің орталық архивтерінде сақталған. Бұл деректер кейбір басқа көтеріліс материалдары тәрізді дербес істерге топтаспаған. Құжаттар арнайы осы көтеріліс

атауымен кездеспейді. Оның бүкіл сипатымен, барысымен танысу сол кезеңдегі әрқилы деректерді толықтай шолып шығуды талап етеді. Олардың өзі көп жағдайда үзік-үзік болып келеді. Дереккөздерді толыққанды шолу, талдау жасау әрі игеру, өзара байланыстарын анықтау ұзақ уақыттар мен еңбектерді талап етеді. Жоламан көтерілісіне байланысты кейбір қосымша және жанама материалдар көрсетілген екі елдің орталық кітапханаларында, төңкеріске дейін жарық көрген біршама еңбектерде ұшырасады.

Мақала тікелей архивтік құжаттарға және бірқатар еңбектерге сүйеніп жазылды. Әр алуан архив құжаттарынан көтеріліс қимылдарының жалпы сипатын байқауға болады. Бұл мәліметтерді Жоламан бастаған дала билері мен батырларының патшалық билік орындарына жазған хаттары, әртүрлі дәрежедегі ресейлік басқарушы және әскери шенеуніктердің әр түрлі мазмұндағы іс қағаздары мен жазбалары, басқа да қазақ өкілдерінің, хан мен сұлтандардың жолдаған хаттары, шеп командирлері мен бекініс басшыларының рапорттары, жазалаушы әскер басшыларының жазбалары мен есептері, басқа да көптеген сан түрлі іс қағаздары мен құжаттар құрайды. Мақала объективтілік пен тарихилық принциптерді негізге алып, жүйелі талдау, сипаттап баяндау, салыстырмалы-тарихи талдау және басқа да әдістерді қолдана отырып даярланды.

Талдау. Жоламан бастаған көтеріліс тақырыбы арнайы зерттелмеген. Бұл оның жоғарыда аталғандай архивтік құжаттарының шашыраңқы болып келуінен де болуы мүмкін. XIX ғасырдағы патшалық дәуірде де бұл оқиғалар көбіне шағын сипаттамалар деңгейінде ғана кездеседі. Сол замандағы ресейлік әскери зерттеушілер Л.Мейер, И.Бларамберг, М.Терентьев, т.б. еңбектерінде архивтік мәліметтерді толықтыра түсетін жанама материалдар ұшырасады. Осы авторлар Жоламан күресінің әр кезеңдерін суреттеп, кейбір сәттерін қысқаша атап өтті. Ресей Бас штабының офицері, полковник Бларамберг өзінің 1848 ж. шыққан әскери-статистикалық кітабында қазақ сарбаздарының Жаңа Елек шебіне жасаған шабуылдарын сипаттады. Жалпы көтеріліс жөнінде аталмаса да автор бұл шабуылдарды ерліктерге толы, асқан жанқиярлықпен жасалған әрекеттер ретінде әділетті атайды. Келесі Бас штаб офицері Мейер де өз еңбегінде қазақтардың шепке шабуылдары мен оларға қарсы шығарылған жазалаушы әскердің кейбір қимылдарын атап өтті. Белгілі әскери зерттеуші Терентьев 1823-1825 жж. көтерілісті жазалауға шығарылған үкімет әскеріне біршама толығырақ тоқталды. Одан бөлек Жоламанның күрес алаңынан кеткен ғұмырының соңғы жылдарына қатысты маңызды бір оқиғаны да толық суреттеп өтеді.

Жоламанның азаттық күресі кеңестік дәуірде де, одан кейінгі тәуелсіздік жылдарында да арнайы зерттеу тақырыбына айналған жоқ. Дегенмен кеңестік кезеңнің алғашқы онжылдықтарында (1926-1941) көтеріліске тарихшы-ғалымдар А.Ф.Рязанов пен М.П.Вяткин біршама тоқталды, мұрағаттарға негізделген басты оқиғаларын сипаттады. 1943 ж. жарық көрген «Қазақ ССР тарихының» алғашқы басылымына енгізілді. Белгілі тарихшы Е. Бекмаханов өзінің 1947 ж. жарық көрген монографиясында атап өтті. Алайда бұл еңбектердің бәрі көтерілістің барысын шолумен шектелді. Тәуелсіздік жылдарында жекелеген зерттеушілердің Жоламан көтерілісіне арналған бірқатар мақалалары жарық көрді. Қорыта айтқанда бұл тақырып іргелі мұқият зерттеулерді қажет етеді.

Нәтижелері. Ж.Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс – қазақ жеріндегі аса ірі және ұзаққа созылған қарсылықтардың бірі. Ол 1822 жылы басталып, үзілістермен 1840 ж. дейін жалғасты. Ресей империясының отарлау саясатына қарсы бағытталды. Негізгі жетекшісі – атақты батыр әрі би, тархан Жоламан Тіленшіұлы. Көтеріліс қимылдары 1822-1826 жж. Батыс Қазақстанда Елек, Ұлы Қобда, Шыңғырлау бойларынан оңтүстікте – Жем, Сағыз, Ойыл, Темір, Солтүстік Үстірт өңірлеріне дейін тарайды. 1837-1840 жж. Кенесары Қасымұлы бастаған күрес ошағымен бірігіп, Торғай, Ырғыз далаларына және Сырдарияның төменгі тұстарына дейін ойысты.

Көтерілістің басталуының негізгі себептері – XIX ғ. алғашқы ширегінде Батыс Қазақстандағы бірқатар әлеуметтік-саяси жағдайлар, өңірдегі қазақ қауымдарының ауыр қысымдарға ұшырауы. Бұған бірінші кезекте сыртқы факторлар да әсер еткен еді, аталған кезеңде Ресей империясының қазақ даласына қатысты отарлау шаралары жедел қарқынға ие болды. Империя онсыз да саяси бытыраңқы Кіші жүздегі хандық басқаруға белсенді араласып, мықты билеушілерді билікке жібермеді. Хандыққа әлсіз әрі жігерсіз өкілдерді бекітіп, мүдделі әрі жоспарлы түрде хандық биліктің әлсіреуіне итермеледі. Қуыршақ хандардың басқаруларынан Кіші жүзде аса ауқымды саяси дағдарыстар орын алып, жергілікті билік құлдырауға ұшырады, ел ішінде өзара алауыздықтар, барымталар мен қақтығыстар көбейді. Отарлық қысымның күшеюі мен орыс үкіметіне ғана арқа сүйеген қуыршақ хандардың билігіне қазақ қауымдары арасында наразылық күшейді (Жетпісбай, 2017:120).

Көтеріліс қарсаңында XIX ғасырдың басына қарай қазақ даласы солтүстік-батыс, солтүстік және солтүстік-шығыс жақтарынан түгелдей дерлік ресейлік әскери шептермен қоршалып, құрсалды. Солтүстік шекаралар батыстан шығысқа дейін созылған әртүрлі бекіністерден, форпосттардан, редуттардан тұратын үздіксіз шептермен шектесіп жатты. XVIII ғ. ортасына таман құрылған Орынбор шекаралық шебі ең мықты шептердің бірінен саналып, жалпы ұзындығы 2000 шақырымға дейін созылды. Бұл шеп бірнеше тармақтан тұрды; төменгі Жайық шебінде 6 бекініс, 14 форпост, бір қалашық болса, жоғарғы Жайық шебі – 9 бекініс, 16 форпост, Үй шебі – 8 бекініс пен 9 редуттан құралды. Алдыңғы екі шеп жеке Жайық шебі деп те аталды. Белгілі әскери зерттеуші М. Терентьевтің жазуына қарағанда, Орынбор шебінде барлығы 23 бекініс пен 27 редут болған (Терентьев, 1906: 74). Орынбор өлкесінің тарихы бойынша белгілі авторлардың бірі В.Н. Витевский 700 верст (750 км жуық) қашықтықтан аса созылатын Төменгі Жайық шебі – Гурьев, Кулагин, Калмыков, Елек және Жайық (Орал) қалашықтарынан бөлек төрт бекініс пен 19 казак форпостынан тұратындығын, 561 верст (598,5 км) созылған Жоғарғы Жайық шебінде 9 бекініс, 16 редут; ал осы соңғы шептен басталатын Үй шебінде (753 верст – 803 км) 9 бекініс, 9 редут болғанын көрсетеді (Витевский, 1897: 276-277). Жоғарғы Жайық шебінің өзі Красногорская және Орская дистанцияларына бөлінсе, Үй шебі де төменгі және жоғарғы дистанцияларға бөлінді.

Көтерілістің шығуына патша үкіметінің Жайық пен Елек өзендерінің аралығындағы қазақ жерін Елек тұз басқармасына беріп, оны қорғау желеуімен Ново-Илецкая атты жаңа әскери бекіністер шебін салуы тікелей себеп болды. 1811 жылдан құрыла бастаған бұл шеп 1822ж. қарай алты форпосттан, бір редут және бір бекіністен тұрды. Елек өзенінің оң жағынан әскери

бекіністер тұрғызылып, Елек пен Жайық аралығына қазақтардың қоныстануына мүлдем тыйым салынды, осы аралықты мекендеген Табын руының ең қолайлы жайылым жерлері күшпен тартылып алынды. Бұған қоса қазаққа жалпы Елек өзенінің бойына 15 верст (16 км) жерге дейін жақын келуге тыйым салынды. Аталған өңірлерді бұрыннан мекендеп келген қазақ өзен-көлдерге, орман-тоғайларға, жайылымдарға бай төл қоныстарынан ығысуға мәжбүр болды. Бұл патша үкіметінің қазақ даласын отарлаудағы, соның ішінде қазақ жерін тартып алудағы ең үлкен шараларының бірі саналды. Көрсетілген кезеңде Жайық казак әскері Нарын құмдарын, Үлкен Өзен, Кіші Өзен бойларын да басып алды. Көтерілістің келесі бір үлкен себептерінің бірі – бүкіл Кіші жүз бен Орта жүздің бір бөлігінің сүйікті билеушісіне айналған, дала өңірлерінде алауыздықтарды тыйып, әділдік пен тәртіп орнатқан Арынғазы Әбілғазыұлы сұлтанның себепсіз Ресейде ұсталуы еді. Ел басқаруға бірден-бір қабілетті халық қалаулысының билікке жіберілмеуі, оның елге қайтарылмауы халықтың заңды наразылығын туғызды. 1822-1826 жж. Жоламанмен бірге бұл көтеріліске тең дәрежеде Кіші жүздің белгілі тұлғалары, атақты батырлар (билер) – Асау Барақұлы, Жаналы Игібайұлы, Құттыбас Төлепұлы, Сүйінқара Үргенішбайұлы, Дербісәлі Қиғылықұлы жетекшілік етті. Бұлардан бөлек шабуылдарды басқарған жекелеген сардарлар да өте көп болды.

Көтеріліс 1822 ж. көктем-жаз айларында ұйымдасқан түрде басталды. Архив деректеріне қарағанда ол 1821 ж. соңынан бастап мұқият жоспарланған. Жоламан мен оның серіктері көптеген кеңестер өткізіп, әр қадамдарын ақылдасып шешіп отырды. Олар мәселенің бейбіт шешілуіне үлкен назар аударды, өтініш-талаптарын алдымен хаттар арқылы білдірді. Орынбор өлкесінің губернаторы П. Эссенге, Жайық казак әскерінің атаманы М. Бородинге Жайық пен Елек аралығындағы жерлерді, Нарын құмдарын қайтаруды, салынған форпосттарды алып тастауды, Арынғазы сұлтанды елге қайтаруды талап еткен хаттарын жолдады. Өз өтініштері жауапсыз қалған соң ғана көтерілісшілер орыс шептеріне жасалатын шабуылдарды жоспарлады. Бородинге жазылған хатпен танысқан Орынбор Шекара комиссиясы оған *«әртүрлі әдепсіз талаптармен толтырылған»* деп баға берген болатын (ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 1856-іс, 155-п.). Азаттық күреске даярланған ру бөлімдері сол тұста 2000-ға жуық шаңырақтан тұрды және Қалдығайты, Бұлдырты, Ойыл, Қиыл өзендерінің аралығын, Ұлы Қобданың салаларын мекендеді.

Талапқа құлақ аспаған соң көтерілістің алғашқы кезеңінде (1822-1826) орыс шептеріне жүздеген шабуылдар ұйымдастырылды. 1822 ж. Жаңа Елек шебінде құрылған алты форпосттың барлығы бірдей Жоламан әскерінің шабуылына ұшырады. 1822 ж. 31 шілдеде көтерілісшілер Изобильный мен Линевский форпосттарына бірдей шабуыл жасады. Бұларды Жаналы мен Құттыбас батырлар ұйымдастырды. Тамыз айының басында Жоламанның өзі мен сардарлары бастаған жасақ бірнеше казакты тұтқынға түсіріп, Буранный форпосттарына шабуыл жасауды жоспарлады. 29 тамыз күні 500 сарбаз қарауыл бекеттерінен өтіп, Ветлянский форпостына шабуыл жасады. Архив құжаттарына қарағанда, сарбаздар бес бірдей ту ұстаған, түгел қаруланған және бекіністі қатты айқаймен, шыңғыра ұрандатып оқ ата шабуылдаған. Форпост казактары көрші Мертвецкий және Изобильный форпостынан шұғыл

көмек шақыруға мәжбүр болған. Шабуыл кезінде сарбаздар Ветлянский форпостының командирі хорунжий Печенкинге орыстарды *«өз Електерінен кетіретіндерін, ал форпостты өртейтіндерін»* айтып қорқытқан. Бұлар жөнінде Ново-Илецкая шебінің командирі есаул Аржанухиннің Орынбор Шекара Комиссиясына жолдаған рапортында баяндалды (ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 4700-іс, 1-п.). 4 қыркүйекте қазақ сарбаздары Ново-Илецкая шебінің келесі форпосты Сухореченскийге шабуыл жасап, бірнеше казакты тұтқындады. 1822 ж. 9 қазанда 250 адамдық жасақ Буранный форпостына шабуыл жасап, казактар жүздігінің тойтарысына тап болды. Көтерілісшілерге Елек бойынан қосымша тағы 250 сарбаз қосылып, шабуыл қайта жалғасты. Шайқас кезінде сарбаздар бес казакты өлтіріп, бірнешеуін жаралады, көп мөлшердегі астық пен шөп қорларын өртеп кетті (РМТА. 1291-қ., 81-т., 90-іс, 129-п.). Осы шабуыл туралы форпост командирі сотник Свиридов император Александрдың өзіне өтініш жазып, шабуылды ұйымдастырушыларды қолға түсіру жөнінде жарлық беруін сұрады.

1822 ж. тамыз айының соңында орыс шептеріне шабуыл жасаумен тұрақты айналысқан сарбаздар саны 1 мың адамнан асты, қазан айының басында 2 мыңға жетті. Жалпы көтерілісшілер ордасының бірнеше мың адам шығара алатын әлеуеті болды. Бірақ көптеген шабуылдар мен жортуылдар таңдаулы аз адамдық топтармен жасалды. Аржанухиннің мәліметі бойынша, қазақ сарбаздары мылтықтармен, найза-қылыштармен қаруланған, сауыт-саймандар киген және жорықтарға үнемі 2-3 қосарлы жарау аттармен шығып отырған. Шабуылдар легі басталған тұста көтерілісшілер өз ауыл-аймақтарын шептен қашығырақ Ойыл, Қиыл, Сағыз өзендерінің бойларына жіберді. Бірқатар ауылдар Шыңғырлау, Қобда бойларында да қалды, дегенмен көтерілістің алғашқы кезеңінде оның негізгі ордасы әрі тылы Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз өңірлері болып табылды.

Кіші жүз ханы Шерғазы Жоламан бастаған көтерілісшілерден қатты қауіптенген. Сарбаздар орыс үкіметінің ықпалынан шыға алмайтын Шерғазы хан ауылдарын да шаппақ болды, олар ханға үкіметтің саясатын жүргізгені үшін өшіккен. 1822 ж. қазан айында ғана Шерғазы хан Орынбор губернаторы Эссенге үш хат жолдап, өз ауылдарымен Жайықтың арғы бетіне өтіп қыстауға рұқсат сұрады. Көтеріліс ауқымынан биліктің қуыршақ ханы Шерғазы ғана емес, Петербургтегі үкімет орындары да қауіптеніп, 1822 ж. қарашаның басында Сыртқы Істер министрлігінде ол арнайы мәжілісте талқыланды.

Көтерілісшілердің орыс шебіне шабуылдары келесі 1823 ж. да жалғасты. Сол жылдың ақпан-наурыз айларында Жоламан, Асау, Сүйінқара батырлар даладағы қазақ ауылдарын өздеріне қосылуға шақырып жаушылар жіберді. Мұндай үндеулердің нәтижесінде көтерілісшілер ордасына қосымша 2000-ға жуық адам келіп қосылды. Бұлардың барлығы орыс шептеріне шабуыл жасауға дайын болған. 1823 ж. мамыр айында көтерілісті басуға үлкен жазалау әскері шығарылды. Оны 1812 ж. орыс-француз соғысына қатысқан полковник Ф. Берг басқарды. Жеке үш жасаққа бөлінген жазалаушы әскер барлығы 2382 адамнан, 8 зеңбіректен тұрды. Бұл – қазақ даласына шығарылған ең үлкен әскери командалардың бірі. Осындай мұздай қаруланған қаһарлы әскерге көтерілісшілер тайсалмай қарсы тұрып, жасақтардың үшеуі де сарбаздардың шабуылдарына ұшырады. Бергтің өзі басқарған жасақ жан-жағынан қаумалаған

қазақ сарбаздары арасынан асқан қиындықтармен жылжыса, полковник Циолковский жасағы да осындай күй кешіп, қазақтардың басқа тобымен шайқасқа түсті. Бұл шайқаста қазақ жасағы жан аямай соғысып, бірде-бірі тірілей берілмеді. Бергің өзі жорық күн-делігінде осы шайқастан соң 79 сарбаздың денесі санап алынғанын, олардың ешқайсысын қолға түсіруге мүмкін болмағанын, себебі олардың тірілей қолға түсуден сақтанып, соңғы демдері біткенше өлермендікпен соғысқанын жазған (РМӨТА. 846-қ., 16-т., 769-іс, 30-п.). Полковник Милорадович басқарған 408 адамнан тұратын үшінші жасақты Жоламанның өзі Домалақ, Рабай, Әбіт, Әжібай есімді бауырларымен, Жаналы, Құттыбас, Қитар, Дербісәлі т.б. қолбасшылар бастаған 1 мың сарбаз Шыңғырлау бойында қоршап алып, жан-жағынан өрт жіберіп жүргізбей қойды, 24 адамын тұтқындап, 2-ін өлтірді. 13-14 маусымда қазақ жасағы ашық шабуыл жасады. Күшті қарсылықтан бұл команда өте баяу жылжып, көп ұзамай Елек бойына кері оралды. Милорадович жасағы қалған екі жасақтан шегінген көтерілісшілерді шеп бойынан күтіп алуы қажет болатын. Қазақ даласына шығарылған үкімет әскерінің көтерілісшілерден жойқын соққылар алып, көздеген мақсатына толық жете алмай шығындармен кері қайтуы – қазақ тарихында бұрын-соңды кездеспеген оқиға. Берг экспедициясы қазақ даласын қанға бөктіріп, үлкен дүрбелең туғызды. Тек көтерілісші ауылдар ғана емес, әскерден үрейленген жүздеген бейбіт ауылдар басқа өңірлерге кетуге мәжбүр болды. 100-ге жуық сарбаз қаза тапса, жазалаушылар сапынан да 31 адам шығын болып, 17-і жараланды, экспедиция үкімет қазынасына 26 650 рубльге түсті. Оның қорытындылары император І Александрге баяндалды.

Жазалау шараларына қарамастан көтеріліс қимылдары тоқтамады. Шепке шабуылдар қайта жанданып, көптеген тұтқын, соның ішінде 1823 ж. шілде айында есаул Подуров пен прапорщик Медведев көтерілісшілердің қолына түсті. Көтерілісті басу үшін тағы да үлкен жазалау экспедициясын шығару қажеттілігі туындады. Жайық казак әскерінің атаманы, полковник Назаров Орынбор губернаторы Эссенге көтерілісшілерге қарсы далаға тағы жазалаушы команда шығару қажеттілігін жеткізсе, губернатордың өзі Ресей Сыртқы Істер министрі граф К.В.Нессельродеге құпия мәлімдемесінде Жоламан бастаған қазақтардың Ресейге қарсы соғысып жүрміз деп жариялауының өзі жазалауға тұрарлық екенін атады. 1824 ж. ақпан айында Жоламан бастаған көтерілісті басуға екінші ірі экспедиция шығарылды. Оны орыс-түрік және орыс-француз соғыстарынан өткен тәжірибелі қолбасшы, полковник Назаров басқарды. Оның құрамында үш штаб-офицер, 29 обер-офицер, 1000 казак, басқа да шендермен бірге барлығы 1076 адам, 4 жеңіл зеңбірек болды. Бұл жасақ Ойыл өзенінің бойына дейін жетіп көптеген ауылдарды талқандады, көтерілісшілердің шағын топтарымен соғысты, бірақ Сағыз бен Жем өзендерінің бойына қоныс аударған көтерілісші ауылдарды қолға түсіре алмады (ОрОМА. 6-қ., 10-т., 3040а-іс, 124-130 пп.; РМТА.1291-қ., 81-т., 96-іс, 40-54 пп.).

1822-1824 жж. орыс шебіне үлкенді-кішілі жүздеген шабуылдар ұйымдастырылды. Алайда аталған кезеңдегі күрес нәтижелері көңіл көншітерлік болмады. Көтерілісшілер қанша тырысқанымен көздеген негізгі мақсаттарына жете алған жоқ, жерлері қайтарылмады, тек өздері уәде еткендей шептерге дүрбелең салды, жүздеген тұтқындар алды. Бірақ бұл жеңіс емес еді, керісінше үкімет тарапынан екі рет ірі

жазалауға ұшырап, ауыл-аймақтары қатты күйзелді. Жоламан мен оның қарулас серіктері орыс шептеріне шабуылдар жасап, тұтқындар мен олжалар алудың уақытша ғана шаралар екенін жақсы түсінді. Күрестің басқа жолдарын да қарастырды. Хиуаға елшілік жіберілді. 1824 ж. көктемінде Жоламан билермен кеңестен соң әр ру бөліміне адамдар жіберіп, Ресей шептеріне шабуылдарды тоқтатуға шақырды. Ол шабуылдардан бас тартып, оның орнына «сауапты істермен» айналысуды сұрады. Оның бұл әрекеті барлық рубасы билер тарапынан оң қабылданды. Бұл кезеңде көтерілісшілер ордасы аса дағдарысты, жабырқау күйде болды. Жайылымнан таршылық көрген, Хиуа ханынан көшіп-қонуға жерлер сұраған еді, бірақ ол Жоламанның өтінішінен бас тартты.

Жоламанның көтерілісі Кіші жүздегі хандық билік жойылған соң Орынбор қазақтары Батыс бөлігінің сұлтаны Қаратай Нұралыұлының 1825 жылғы ғаламат жазалау шараларынан ірі тоқырауларға ұшырады. Осы жылы Қаратай сұлтан казак әскерімен көтерілісші ауылдарға тұтқиылдан екі рет жойқын шабуыл жасап, аз уақытта 250-ге жуық адамды өлтіріп, арасында кішкене сәбилері мен әйел адамдарымен қоса 162 адамды қамауға алды (ОрОМА. 6-қ., 10-т., 3188-іс, 47-51 пп.). Кей мәліметтерге қарағанда қаза тапқандар саны әлдеқайда көп болды. Арасында Жоламанның туыстары бар 20-ға жуық адам Иркутск губерниясына жер аударылды. Көптеген сәбилер Орал түрмесінде қайтыс болды. Бұл – көтерілісті басу желеуімен Қаратай сұлтанның кезінде өзін қолдамаған ру бөлімдерін жазалауы еді. Екі айға жуық созылған Берг экспедициясының өзі осынша адамның көзін жоя алмаған.

Көтеріліс үлкен аумақты қамтыды, негізгі ұйытқысы бірнеше ру өкілдері болғанына қарамастан, өте ауқымды болды. 1822-1826 жж. оның шеңберінде Ресей шептеріне ірілі-ұсақты сандаған шабуылдар ұйымдастырылды, шеп бойындағы орыс елді-мекендері қазақтардың үздіксіз шапқындарынан көз аспады. Шеп бойынан жүздеген тұтқындар алынды. Бір құжаттарда 1822-1824 жж. 150-ге тарта адамның қолға түсірілгені аталса, кейбір мәліметтер бойынша 1818-1829 жж. аралығында барлығы 443 адам тұтқынға алынған (ҚР ОМА. 4-қ., 1-т., 1351-іс, 2-7-пп.). Қазақ даласындағы ешбір көтерілісте мұндай мөлшерде тұтқын алынбаған болатын. Тұтқындар көп жағдайда Хиуа хандығына сатылды. Күрестің аса ірі жетістіктерінің бірі – оның Қазақстанның үлкен бөлігін қамтыған Қасым мен Кенесары сұлтандар бастаған көтеріліске қосылуы. Қазақ даласында екі үлкен күрес ошағы тек сол жолы, яғни төл тарихта тұңғыш рет бірікті. Жоламан бастаған күрес ел мен жердің азаттығы үшін, қазақ халқының тұтастығы үшін, қазақ елінде орталықтандырылған мықты билік орнату үшін ұйымдастырылды. Жоламанның алдымен Арынғазы сұлтанды, ол өлген соң Кенесары сұлтанды қолдауы осыны анық көрсетті. Бұл сипаты жағынан ұлт-азаттық күрес болып табылды, шабуылдар нақты мақсаттармен, жоспармен ұйымдастырылды. Шабуылдардың бәрінде дерлік сарбаздардың бір емес, бірнеше ту ұстап шығулары да сол шабуылдардың жай жортуылдардан мақсаттары әлдеқайда биік азаттық сипатын анық көрсетті. Көтеріліс жетекшілері өздерінің нақты талаптарын Ресей үкіметіне қоя білді. Шепке зиян жасау, бекіністерді өртеу арқылы көтерілісшілер отарлаушы үкіметті Елек бойларынан кетіруге тырысты. Бұл орындалуы қиын мақсат болатын. Зеңбіректермен қаруланған жазалаушы әскермен көтерілісшілер бетпе-бет шайқасып та

көрдi. Көтерiлiстi басуға мындаған адамнан тұратын үлкен командалардың шығарылуы, оларды орыс-түрік, орыс-француз соғыстарынан өткен тәжірибелі командирлердің басқаруы, Ресей үкіметінің Жоламан бастаған күресті мұқият зерттеу, тарихтағы өз орнын анықтап баға беру бүгінде аса өзекті болып отыр.

Қорытынды. Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс – патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы ұйымдастырылған ірі қарсылықтардың бірі. Қазақ сарбаздары өз әрекеттерін «Ресейге қарсы соғыс» деп те жариялады. Жаңа Елек шебіне көптеген шабуылдар ұйымдастырылды. Шеп бойындағы елді-мекендердің шөп-астық қорлары өртеліп, көптеген адамдары қолға түсірілді. Казак форпосттары ашық шабуылдарға ұшыраса, көптеген күзет бекеттері талқандалды. Осыған қарамастан көтерілісшілер тек өз жеріне түскен бекіністер мен хуторларды ғана шабатынын, одан тыс жатқан орыс елді-мекендеріне тиіспейтіндіктерін жариялады. Бұл олардың күресінің әділетті түрде өрбігенін, өз жерлерін қайтаруға бағытталғанын байқатады. Көтерілісті Кіші жүздегі атақты деген батырлар мен билер қолдады. Күрес қимылдарын Жоламанмен бірдей тең дәрежеде алты қолбасшы бірігіп басқарды. Жорықтар мен шабуылдарда бірнеше ту ұстаулары көтерілісшілердің жай жортуылға емес, мақсаттары одан әлдеқайда биік ұлт-азаттық мүдделер жолында шыққандықтарын көрсетеді.

Жоламан бастаған азаттық күрес халық үшін аса күрделі, аласапырандарға толы кезеңде өтті. Хандық билік әбден әлсіретілген заманда даланың билері мен батырлары қазақ сахарасында мықты билік орнату үшін, қазақ қауымдарының біртұтастығы үшін күресті. Бытырауға ұшырай бастаған қазақты бір күшке біріктіруге тырысты. Алдымен далада темірдей төртіп орнатқан Арынғазы сұлтанды, оның

өлімінен соң Кенесары ханды қолдаулары да осыны байқататын. Алайда көшпелі жұртқа күші басым империямен тайталасу оң нәтиже бере алмады. Көтеріліс үлкен әскери күштермен бірнеше мәрте жазалаулар арқылы басылды. Көтеріліс ыдыраса да даланы отарлау ісін біраз уақытқа тежеп, халықтың жадында өз алдына жеке бір ерліктер кезеңі ретінде сақталды.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Витевский В.Н. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г.: историческая монография. Том 1-3. – Казань: Типо-лит. В.М. Ключникова, 1897. – 974 с.

Жетпісбай Н.Ы. Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс // Отан тарихы. – 2017. № 4.

ҚР ОМА – ҚР Орталық мемлекеттік архиві.

ОрОМА – Орынбор облыстық мемлекеттік архиві.

РМӨТА – Ресей мемлекеттік әскери-тарихи архиві (Мәскеу).

РМТА – Ресей мемлекеттік тарихи архиві (Санкт-Петербург).

Терентьев М. История завоевания Средней Азии. – Том 1. – СПб.: Типо-литогр. В.В. Комарова, 1906. – 510 с.

REFERENCES

Vitevskiy V.N. Nepluev i Orenburgskiy kray v prezhnem ego sostave do 1758 g. Istoricheskaya monografiya [Orenburg region in its former composition until 1758. Historical monograph]. Tom 1-3. – Kazan: Tipo-litografiya V.M. Klyuchnikova, 1897. – 974 s. [in Russian].

Zhetpisbay N.Y. Zholaman Tilenshiuly bastagan ult-azattyk koterilis [National-liberation uprising led by Zholaman Tilenshiuly]. Otan tarihy. 2017. № 4. [in Kazakh].

KR OMA – Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arhivi [Central state archive of the Republic of Kazakhstan]. [in Kazakh].

OrOMA – Orynbor oblystyk memlekettik arhivi [State archive of Orenburg region]. [in Kazakh].

RMATA – Resey memlekettik askeri-tarihi arhivi [Russian state military-historical archive].

RMTA – Resey memlekettik tarihi arhivi [Russian state historical archive]. [in Kazakh].

Terent'ev M. Istoriia zavoevaniia Srednei Azii [History of the conquest of Central Asia]. Tom 1. Sankt-Peterburg: Tipo-litogr. V.V. Komarova, 1906. 510 s. [in Russian].

ЕЛ ТАРИХЫ – ШЕТ ТІЛДЕРДЕ

FTAXP / IRSTI / МРНТИ: 03.20.00; 03.81.51; 03.81.99

А. Ш. НУРМАНОВА¹, Д. Е. МЕДЕРОВА², Б. Д. ДЮСЕНОВ³.

¹кандидат исторических наук. E-mail: anurmanova@mail.ru

²кандидат исторических наук. E-mail: dina_m71@list.ru

³старший научный сотрудник. E-mail: bagdat75@inbox.ru

^{1, 2, 3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Казахстан, г. Алматы.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О «ПОЛУНЕЗАВИСИМЫХ» ХАНАХ: ЖАНТОРЕ АЙЧУВАКОВ

Статья подготовлена в рамках научного проекта AP05131855 «Арабографические памятники Западно-Казахстанской области XVIII-XIX веков: сравнительно-сопоставительное изучение эпиграфических, генеалогических и архивных источников». В ней рассматриваются два новых источника: 1) эпиграфический

материал, кулпытасы Жанторе-хана и Айшуак-хана; 2) архивный документ из фондов Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ), обнаруженный в ходе археографической экспедиции в г. Москва в 2019 году. Эти вновь обнаруженные источники всесторонне анализируются и вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: Жанторе-хан, Айчувак-хан, новые источники, кулпытас, эпитафия, архивные документы.

А. Нурманова¹, Д. Медерова², Б. Дюсенов³,

¹тарих ғылымдарының кандидаты. E-mail: anurmanova@mail.ru

²тарих ғылымдарының кандидаты. E-mail: dina_m71@list.ru

³аға ғылыми қызметкер. E-mail: bagdat75@inbox.ru

^{1, 2, 3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Қазақстан, Алматы қ.

«ЖАРТЫЛАЙ ТӘУЕЛСІЗ» ХАНДАР ТУРАЛЫ ЖАҢА ДЕРЕКТЕР: ЖАНТӨРЕ АЙШУАҚОВ

Мақала AP05131855 «XVIII-XIX ғасырлардағы Батыс Қазақстан облысының арабжазулы ескерткіштері: эпиграфикалық, генеалогиялық және архивтік дереккөздерді салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу» ғылыми жобасы аясында дайындалды. Мақалада жаңа деректер қарастырылды: 1) эпитафиялық материалдар: Жантөре хан мен Айшуақ ханның кулпытастары; 2) 2019 ж. Мәскеу қаласына археографиялық экспедиция барысында Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінің (ГАРФ) қорынан архивтік құжат табылды және көшірмесі алынды. Бұл жаңадан табылған дереккөздер алғаш рет талданып, ғылыми айналымға енгізілді.

Кілт сөздер: Жантөре хан, Айшуақ хан, жаңа дереккөздер, кулпытас, эпитафия, архив құжаттары.

A. Nurmanova¹, D. Mederova², B. Dyussenov³

¹candidate of Historical Sciences. E-mail: anurmanova@mail.ru

²candidate of Historical Sciences. E-mail: dina_m71@list.ru

³senior Researcher. E-mail: bagdat75@inbox.ru

^{1, 2, 3} R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

NEW DATA ON «SEMI-INDEPENDENT» KHANS: ZHANTORE AICHUVAKOV

The article was prepared in the framework of the scientific project AP05131855 «Monuments in Arabic Script from the West Kazakhstan in the 18 th–19 th Centuries: Comparative Study of Epigraphic, Genealogical and Archival Sources». The article examines new data: 1) epitaph material, qulpytas's of Zhantore Khan, Aychuvak Khan; 2) an archival document discovered in the State Archives of the Russian Federation (GARF), during an archaeographic expedition made to Moscow in 2019. These newly discovered materials have been analyzed for the first time and introduced into scholarly circulation.

Keywords: Zhantore Khan, Aychuvak Khan, new sources, qulpytas, epitaph, archival documents.

Введение. В новой истории Казахстана имперский период с проводимыми ею мероприятиями по постепенному ослаблению и последующей отмене традиционной формы власти представляет особый интерес. Эти четко спланированные меры существенно повлияли на характер казахского социума, привело к трансформациям в образе жизни, межличностных отношениях и исторической памяти народа. Одно из центральных мест в этих процессах принадлежало «полунезависимым» ханам. Их биографии, деятельность представляют живой интерес для исследователей царского периода.

Материалы и методы. Анализу личности и деятельности Жанторе-хан Айчувакова посвящена специальная монография Ж.Касымбаева «Государственные деятели казахских ханств в XVIII – первой четверти XIX вв. Хан Жанторе (1759-1809)» (Касымбаев 2001б), также его же монография «Государственные деятели казахских ханств в XVIII – первой четверти XIX вв. Хан Айшуак (1719-1810)» (Касымбаев 2001а). Российская историография XIX в. также уделила много внимания истории Внутренней, или Букеевской, Орды и Младшего джуза. В советской историографии также были посвящены значительные труды по социально-экономическим, вопросам правления, пограничным делам ханств Младшего джуза и Букеевской орды. Постсоветская историография

представлена трудами И.В. Ерофеевой (История Букеевского ханства 2002: 3-23), Р.Ю. Почекаева (Почекаев 2007) и др. Среди новых трудов можно отметить монографию Г. Кендирбай (Kendirbai 2020.), посвященную российскому приграничному правлению в Евразии.

В данной публикации к анализу будут привлечены два новых источника: 1) эпиграфический памятник (надпись на надгробном камне – кулпытас Жанторе хана Айшуакулы), обнаруженный в Западно-Казахстанской области; 2) архивный документ из фондов Государственного архива Российской Федерации (ГАРФ). Они были изучены в сравнительно-сопоставительном плане с данными эпиграфики (в большинстве своем эпитафий), генеалогического (ханские, родовые генеалогии) и документального материала (архивные источники).

Результаты исследования. Жанторе-хан Айчуваков правил в одной из зависимых от империи структур Младшего Жуза с 1805 по 1809 годы. В монографии Ж.Касымбаева, посвященного Хану Жанторе имеется констатация следующего: «... нет прямых указаний на то, похоронили ли Жанторе в том могильнике (место захоронения Абулхайра), или же тело бедняги отвезли куда-либо в другое место» (Касымбаев 2001б: 244). Из этого следует, что место захоронения Жанторе-хана оставался неизвестным для исследователей.

Во время реализации проекта «Памятники культуры казахов как форма хранения и передачи духовного наследия (на основе эпиграфических памятников Западно-Казахстанской области)» (2015-2017 гг.) в течение 2015 г. в поселке Кызылжар Теректинского района ЗКО нами был обнаружен надгробный камень (кулпытас) Жанторе-хана Айшуакулы. Он находился на территории некрополя, который был известен среди местного населения под названием «Хан мейіті» (буквально: «ханские мощи, ханское захоронение»). В ходе пилотной экспедиции, проведенной весной 2015 г. исполнителями данного научного проекта Казыбеком Куттымуратулы и Айболатом Курумбаевым, было выяснено, что здесь похоронен хан Жанторе Айшуакулы (URL: <http://zhaikpress.kz/kk/news>). В том же году летом членами комплексной экспедиции во главе А.К. Муминовым был полностью отработан данный некрополь: тексты эпитафий были прочитаны на месте, сфотографированы и описаны все надгробные памятники данной некрополи (Куттымуратулы 2015: 47-21).

В ходе работ памятнику, установленному над могилой Жанторе-хана ибн Айчувак-хана ибн Абул-Хайр-хана, был присвоен инвентарный номер 1. Памятник изготовлен из песчаника. Размеры камня: 149х33х15 см. На лицевую сторону камня нанесена плоскорельефная резьба. Эпитафия находится в семи прямоугольных рамках. В самом низу имеется тамга торе.

Текст эпитафии:

ديس روصنم الما و رفظم الما و با / دبا تومى ال يذال اى حلا وه
/ ناخ ري خلا (!) و با ناخ قواچي / ناخ (!) روت ناخ رداى
متم حرق رب ديش بدى موجه / ارحص اءادع ردي رلفيرش دقرم
(3) 2 سوق ادنيس 1809 / مدنشاي 49 يدلو لى صاو /

«Он – Живой, Который не умирает никогда! (Коран, 25: 58). [Это] – благородная усыпальница Абул-Музаффар-л-Мансур Саййид Бахадур Хан Джан-Торе ибн Хан Айшувак ибн Абул-Хайр Хана, убиенного мучеником (шахид) в ходе набега, предпринятого (его) врагами из пустыни, в результате чего он присоединился к милости Истины (Аллаха) в возрасте 49 лет в 1809 году, 2/3-го [числа месяца] Каус (Стрелец)».

Здесь имена убийц хана не названы, имеется лишь намек на его убийство, которое исламом рассматривается как акт мученичества (шахадат). Примечательна дата: месяц Каус соответствует периоду между 22 ноября и 21 декабря 1809 года, что не совпадает с 2 ноября 1809 г., общепринятой датой убийства Жанторе-хана. По нашему мнению, здесь указана дата его похорон или установки данного надгробного памятника.

В 2017 г. в ходе пилотной экспедиции был обнаружен на некрополи вблизи села Бекей Теректинского района ЗКО надгробный памятник, установленный в честь хана Айшуака [1727-1812] (URL: <http://zhaikpress.kz/ru/news/v-zko-najden-kulpytas-hana-ajshuaka/>; URL: <https://egemen.kz/article/153785-ayshuak-khannynh-qulpytasy-tabylidy>). Айшуак Абулхайрулы был ханом Младшего жуза в 1797-1805 годах. На престол хана он был поднят в 70 летнем возрасте, в возрасте 78 лет отказался от трона добровольно. Вместо него ханом был избран его сын Жанторе.

Текст эпитафии:

وبا / روف غلا ... / تومى ال يذال اى حلا اى لى ع ل ك و ت و
ري خلا و با ناخ قواچي / ناخ رداى ديس روصنم الما و رفظم
ل ع ا م ل ل ا / ناخ رفا غلا و ق م ح ر ل ا ب و ف ع ل ا ق د ي ا نا ط ل س / اى جا خ نا
نا ر ي ن ل ا ر ف ح ن م ق ر ف ح ل ع ج ت ا ل و / ناخ نا ج ل ا ض ا ي ر ن م ق ض و ر م ر ي ق .

نسفس ى دال ي ا تلح حر مدروث ١٥ تنس ١٢٢٧ خيرات / تومى اب ى ف ك
مدنشاي شيب

Перевод на русский язык:

«И уповай на Живого, Который не умрёт...» (Коран, 25:58). Это могила прощенного Абул-Музаффару-л-Мансур Саййид Бахадур хан Айшуака ибн Хан Абул-Хайр ибн Хаджи Султан Айдака [О, Алла] дай прощения со своей милостью. Освяти его могилу райским светом. Сохрани от бездны ада!

В 1227 году 15 сауир (апреля) скончался в возрасте пять лет».

Таким образом, в результате обнаружения надгробных камней (кулпытасов) Жанторе-хана и Айшуак-хана стали известны точные места захоронения упомянутых ханов, что немаловажно в свете сегодняшних Государственных программ по обозначению и охране сакральных мест. Оба памятника введены в список сакральных мест местного значения в ЗКО, куда могут быть организованы туры, полевые занятия для учащихся местных школ. Если в отношении даты смерти Жанторе-хана имелись данные в других видах источников, то в научной литературе до сих пор в отношении возраста и даты кончины Айшуак-хана указывалось, что он умер в 1810 году в возрасте 91 лет. Вновь обнаруженный нами памятник – надпись на надгробном камне хана помог точно установить, что он скончался в возрасте 85 лет в 1227 году хиджры, что соответствует 1812 году по европейскому исчислению. Это подтверждает другой вид источников – архивный документ, обнаруженный нами: Айшуак-хан вел долгое время переписку с царскими властями по расследованию убийства своего сына – Жанторе-хана и наказанию виновных.

Для восполнения лакун в изучении дела об убийстве хана и наказании виновных лиц существенное значение имеют архивные материалы. Так исполнителями проекта «Арабиграфические памятники Западно-Казахстанской области XVIII–XIX веков: сравнительно-сопоставительное изучение эпиграфических, генеалогических и архивных источников» (2018–2020) Дюсеновым Б.Д. и Курманбаевой К. в ходе археографической экспедиции в г. Москву в 2019 г. обнаружен и скопирован архивный документ в ГАРФ из фонда 1165 (Особенная канцелярия Министерства внутренних дел), Опись 1, Ед. хр. № 345, Д №16-1811 г. Документ имеет название «Дело о расследовании убийства хана Меньшой Киргиз-Кайсацкой орды Джантюри Аичувакова и об освобождении от наказания лиц, привлеченных по этому делу». Дело начато 14 ноября 1811 г. Оно окончено 28 июля 1823 г. Материал содержит 518 листов.

Данный архивный документ ранее не привлекался к историческим исследованиям, в том числе, в монографическом труде Ж. Касымбаева. Этот исследователь по этому поводу констатировал следующее: «... наш длительный поиск материалов судебного процесса в архивных делах в целом не увенчался успехом» (Касымбаев 2001б: 284). Этот документ также отсутствует в сборнике документов «История Букеевского ханства» (История Букеевского ханства 2002) и других публикациях.

В составе данного дела имеется документ, озаглавленный «Императору Правительствующего Сената 6-го департамента всеподданнейший доклад, от 17 мая 1811 г. №3171». В нем имеется подробное описание хода расследования убийства Хана Жанторе с указанием имен задержанных, дат задержания, перечислены их показания, места их

содержания, вердикты по каждому из них. В деле имеется решение судебного органа «Решение пограничной Комиссии. Оренбургская пограничная Комиссия определением прошедшего 1810го года Марта 11 дня заключила: Султаны Урман Нуралиев, Премьер-Майор Кара и Чужика Ишимовы, заседающий в комиссии старшина Коллежский Ассесор Байязык Кучукбаев и Киргизцы: Кабул и Жубан Жилкайдаровы / хотя не сознаются в участии в убийстве Хана Джантюри и в других преступлениях; но обстоятельствами дела и свидетельскими показаниями ясно во всем оном доказаны, а по тому на основании наказа Комиссии о сочинении нового уложения 10-й главы 214го и 216го пунктов Урмана Нуралиева, Кару и Чужик Ишимовых лишить Султанского достоинства, сверх же того Кару и Байязыка Кучукбаева чинов, а последнего и старшинского звания, по том согласно указом 1744 Марта 5го и 1797го года Сентября 13 дня сослать в Иркутскую / губернию на поселение. Киргизов же Кабула и Жубана Жилкайдаровых по содержанию уложения 2й главы 1го, 19 и 21го пунктов, Воинского устава 19, 20го и 144го артикулов, указов 1744го Марта 5го и 1797го года Сентября 13 наказав кнотом с вырезанием ноздрей и постановлением знаков сослать в Иркутскую губернию. На сына Урмана Султана Шукурала по делу хотя и нет доказательства в соучастии им в убийстве Хана и в других преступлениях; но как он во все время находился при отце его: следственно не может / стать чтобы ему не известны были злые намерения отца его и прочих Ордынцов; за всем тем и отпустить его в орду не возможно, ибо он может присоединиться к партии злонамеренного Каратая Султана и не перестанет производить мщения против тамошней стороны за отца его; для того содержать его Шукурала в Аманатном доме, пока Ордынские обстоятельства приведены будут в благоустройство. Что принадлежит до Киргизцов Дузбула Секталирова и прочих всего двадцати одного человека; то как об них со стороны / доказателей в донесениях объясняется, что только некоторые из них участвовали в убийстве Хана, а другие родственники им; и дабы в сем случае невинные из них не потерпели напрасно осуждения, или наказания; то, составив им список, препроводить оный в Уральскую войсковую Канцелярию с тем, дабы отобрала от доказателей под присягою вернейшие сведения, кто именно из сих захваченных Киргизцов участвовал в смертоубийстве Хана, или в возмущении к тому других и кто не участвовал в злодеянии сем и захвачены последние по тому ли единственно, что они участвовали родственно, или по другим каким причинам. По получении же такового сведения учинить особое рассмотрение» (ГАРФ. Ф. 1165. Оп. 1. Д.16-1811 г. Л. 356-38 а)

При работе с архивными материалами замечен факт наличия одних и тех же документов в двух копиях на кириллической и арабской графике. Нередко их тексты имеют расхождения в именах, званиях людей, интерпретации событий и других фактологических подробностей.

При изучении некрополей региона были обнаружены намогильные памятники, установленные в честь других государственных деятелей. Они занимали определенное место в обществе, были тесно связаны с ханской властью. Их можно принимать за элиту казахского общества. Имена многих из них были еще не известны на страницах

истории нашей страны. Также необходимо отметить, что эпитафии возрождают исторические названия многих местностей нашей страны. Поэтому для исторической географии велика значимость эпитафийных памятников. Не зря некрополи сохранились в народной памяти как «Хан зираты», «Хан суйеги», «Хан моласы», «Торе корымы» и т.д., в действительности, в ходе экспедиционных работ в подобных некрополях обнаруживаются могилы погребенных здесь ханов, султанов или потомков ханской династии. «Толенгуткорымы» – некрополь служивших ханов придворных людей. Казахские некрополи обычно называются самоназванием рода, или родоначальника, знаменитого батыра, бия. Имеются сакральные некрополи по имени святого, лекаря или предсказателя.

Необходимо признать, что очевидна и закономерна невозможность тотального охвата всех объектов и памятников ЗКО, общее количество которых, по предварительным данным, насчитывается более 20 тысяч. В связи с этим, немало памятников с богатой историей и потенциально перспективных для исторического источниковедения остается за пределами внимания мировой науки. Реализация и результаты данного проекта показали необходимость организации и проведения комплексных экспедиций на приграничную с западным Казахстаном территорию Российской Федерации. Там имеются комплексы некрополей Летней Орды Жангир-хана в Волгоградской области, некрополь Сейт-баба в Красноярском районе Астраханской области, где похоронены Бокей-хан с супругой Атан-ханым, некрополи Барак-батыра в Волгоградской области и множество др. Также остаются неисследованными некрополи на территории полигона Бокейордынского района, куда необходимо специальное разрешение-допуск. Эти экспедиции нужны для сбора эпиграфического материала по памятникам, установленным в честь казахских ханов и султанов, других исторических личностей на территории западного региона.

По результатам проделанных работ мы пришли к заключению, что надписи на многочисленных архитектурных памятниках, на роскошных надгробиях владык прошлого или высокопоставленных лиц нередко являются уникальными источниками. Иногда они служат дополнением к уже имеющимся данным из письменных источников. Мы уверены, что любая информация в этом направлении важна как для историков, так и для этнологов и специалистов более широкого круга.

Сравнительное изучение вновь обнаруженных источников показывает основные контуры имперской политики в среде казахов. Она была направлена на ослабление самоуправления среди казахов, их постепенному переходу под прямое правление имперских структур. Здесь были наказаны менее зависимые руководители общин перед более зависимыми правителями типа Жанторе-хана. Чувствуется плавное движение по линии «ханство–трех-жузовое ханство – удельное ханство – султанство – правление через болысов – бийство – введение прямого правления».

В ходе наших работ были собраны методом интервью предания и исторические рассказы потомкам, которые были похоронены здесь, с приведением соответствующих биографических данных. Они помогли установить точное место погребения исследуемых персон. Нередко мы стал-

кивались с фактами огромных утрат некрополей и памятников, также соответствующих документов. В таком случае устные рассказы старожилов данного региона обладают большим потенциалом, хотя их достоверность должна подтверждаться сведениями из надписей на эпиграфических памятниках.

Заключение. Надгробные эпитафии являются письменными источниками, своего рода документами прошлого, раскрывающими историю народа, его культуры. Их информацию исследователь дополняет и иногда подтверждает другими источниками, в функции которых выступают сохранившиеся в регионе народные генеалогии знатных родов, некоторые представители которых, как и в прошлом, продолжают сегодня свою деятельность. В отличие от рукописи, которую обычно несколько раз переписывали (а иногда вносили пристрастные поправки), памятники эпиграфики не переписывались, а значит, более точно отражали саму эпоху, когда они были записаны.

Благодаря текстам на памятниках установлены формы трансформации традиционного общества, жизни людей той эпохи, состояние их грамотности. На основе изучения данных эпиграфики в сравнении архивных материалов, устной исторической традиции, рукописных сочинений облегчается изучение исторического процесса сложения конкретных центров политической жизни и национальной культуры.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

Gulnar Kendirbai. Russian Practices of Governance in Eurasia. Frontier Power Dynamics, 16th-19th Century, London: Routledge, 2020.

В ЗКО найден кулпытас хана Айшуака. 14.07.2017. URL: <https://egemen.kz/article/153785-ayshuaq-khannynh-qulpytasy-tabyldy>

ГАРФ. – Ф. 1165. Оп. 1. – Д. 16-1811.

Жантөре ханның құлпытасы табылды. URL: <http://zhaikpress.kz/kk/news/>

История Букеевского ханства. 1801–1852 гг.: Сб. документов и материалов / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1120 с. + вкл. 8 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств XVIII – первой половины XIX вв. – Т.2: Хан Айшуак (1719-1810). – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 256 с.

Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских

ханств в XVIII – первой четверти XIX вв. Хан Жантөре (1759-1809) – Т.3. Алматы:– Т.3. Алматы: Білім, 2001. – 364 стр.

Құттымұратұлы Қ. Ғалымдармен өткен он күн. Құлпытас сырлар ашайық // DANAkaz журналы, №8(21) 2015 – 47-21-бб.

Почекаев Р.Ю. Губернаторы и ханы. Личностный фактор правовой политики Российской империи в Центральной Азии XVIII – начала XX в. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2007. – 384 с.

REFERENCES

Gulnar Kendirbai. Russian Practices of Governance in Eurasia. Frontier Power Dynamics, 16th-19th Century, London: Routledge, 2020.

V ZKO naiden kulpytas khana Aishuaka. 14.07.2017. [Kulpytas of Khan Aishuak was found in WKO. 14.07.2017] [in Russian]. – URL: <https://egemen.kz/article/153785-ayshuaq-khannynh-qulpytasy-tabyldy>.

GARF [State archive of the Russian Federation]. – F. 1165. – Inven. 1. – Case. 16-1811 [in Russian].

Zhantöre khannyn kulpytasy tabyldy [Kulpytas of Zhantöre Khan was found]. – URL: <http://zhaikpress.kz/kk/news/> [in Kazakh].

Istoriia Bukeevskogo khanstva. 1801-1852 gg.: Sb. dokumentov i materialov / Sost. B.T. Zhanaev, V.A. Inochkin, S.H. Sagnaeva [History of the Bukeev khanate. 1801-1852: Collection of documents and materials / Comp. B. T. Zhanaev, V. A. Inochkin, S. Kh. Sagnaeva.] – Алматы: Daik-Press, 2002. – 1120 p. [in Russian].

Kasymbaev J.K. Gosudarstvennye deiateli kazahskikh khanstv v XVIII – pervoi chetverti XIX vv. T. 2. Khan Aychuak (1719-1810) [Statesmen of the Kazakh khanates of the XVIII-first half of the XIX centuries-Vol. 2: Khan Aishuak (1719-1810)] – Алматы: Zhety Zhargy, 2001. – 256 p. [in Russian].

Kasymbaev J.K. Gosudarstvennye deiateli kazahskikh khanstv v XVIII – pervoi chetverti XIX vv. T. 3. Khan Zhantöre (1759-1809) [Statesmen of the Kazakh khanates in the XVIII-first quarter of the XIX centuries. Vol. 3: Khan Zhantöre (1759-1809)] – Алматы: Bilim, 2001. – 364 p. [in Russian].

Pochekayev R.Yu. Gubernatory i khany. Lichnostnyy faktor pravovoy politiki Rossiyskoy imperii v Tsentralnoy Azii XVIII – nachala XX v. – Moskva: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki, 2007. – 384 s. [Governors and khans. Personal factor of the legal policy of the Russian Empire in Central Asia of the XVIII-early XX century] Moscow: Publishing house of the Higher school of Economics, 2007. – 384 p. [in Russian].

Quttymuratuly Q. Ghalymdarmen ötken on kun. Qulpytas syrly ashaiyq // DANAkaz zhurnaly, №8 (21), 2015. – 47-21 bb. [Ten days with scientists. Let's reveal the secret of the tombstone] Danakaz magazine, No. 8(21) 2015 – pp. 47-21 [in Kazakh].

FTAHP / IRSTI / МРНТИ: 03.20

Ерден ИБРАЕВ,

PhD, доцент. Костанайский региональный университет

им. А.Байтурсынова. Казахстан. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОБРАЗЫ КАЗАХОВ В СОВЕТСКОМ КИНЕМАТОГРАФЕ I ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА

В статье на основе художественных лент и мемуаров кинодеятелей Казахстана рассматривается процесс формирования казахского национального кинематографа и художественные образы казахского народа в 1930-1950-е годы. По результатам изучения сюжетного содержания и идейного наполнения кинопроизведений было выявлено, что, несмотря на достаточно жесткие идеологические рамки со стороны советской цензуры, кинодеятели Казахстана сумели воплотить на экране оригинальные образы и сюжеты, демонстрирующие специфику и уникальность казахского народного духа, менталитета, культуры и традиций в целом.

Ключевые слова: кинематограф, национальное кино, авторский взгляд, война, цензура, идеология.

Қазақ тарихы

№12 (189), желтоқсан, 2020

Erden Ibraev,
PhD, associate professor. Kostanai regional university named
after A. Baitursynov, Kazakhstan. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

ARTISTIC IMAGES OF THE KAZAKH IN THE SOVIET CINEMATOGRAF OF THE I HALF OF THE XX CENTURY

Based on art tapes and memoirs of film-makers of Kazakhstan, the article discusses the process of forming the Kazakh national cinema and the artistic images of the Kazakh people in the 1930 s and 1950 s. Based on the results of studying the plot content and ideological content of the cinema works, it was revealed that, despite the rather rigid ideological framework from the side of Soviet censorship, the filmmakers of Kazakhstan were able to realize on the screen original images and plots that demonstrate the specificity and uniqueness of the Kazakh national spirit, mentality, culture and traditions in whole.

Key words: cinematography, national cinema, author's view, war, censorship, ideology.

Ерден Ибраев,
PhD, доценті, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай аймақтық
университеті, Қазақстан. E-mail: erden-ibraev@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРКЕМДІК ОБРАЗДАРЫ XX ҒАСЫРДЫҢ І ЖАРТЫСЫНЫҢ КЕҢЕС КИНЕМАТОГРАФИЯСЫНДА

Мақалада Қазақстанның кино өндірушілерінің көркемдік ленталары мен естеліктеріне сүйене отырып, 1930-1950 жылдардағы қазақ ұлттық киносының қалыптасуымен қазақ халқының көркем бейнелері туралы айтылады. Кино туындыларының сюжеттік мазмұны мен идеялық мазмұнын зерделеу нәтижелері бойынша, кеңестік цензураның қатаң идеологиялық шеңберіне қарамастан, Қазақстанның кино өндірушілері экранда қазақтың ұлттық рухының, менталитетінің, мәдениеті мен дәстүрінің ерекшелігі мен өзіндік ерекшелігін көрсететін түпнұсқа образдармен сюжеттерді жүзеге асыра алатындығы тұтас анықталды.

Түйін сөздер: кинематография, ұлттық кино, авторлық көзқарас, соғыс, цензура, идеология.

Введение: Данная статья посвящена кино как историческому документу. Известно, что в идеях, диалогах, внешних атрибутах зримо запечатлевается на экране облик времени. Цель статьи состоит в том, чтобы увидеть в экранных образах Казахстана и его жителей, особенности эпохи и менталитета людей, живших в первой половине минувшего века. Кино в исследовании выступает как зеркало событий того времени, в котором оно развивалось. Какими были экранные образы жителей республики в первые десятилетия советской власти, насколько они зависели от идеологии и цензуры? Поиск ответов на эти вопросы стали главными задачами исследования.

Методы исследования. Исследование выполнено в рамках методологического направления «Культурная история». Воспринимая реальность как конструируемый человеком социальный феномен, данное направление рассматривает культуру, язык в качестве активной созидательной силы, пронизывающей все сферы жизни человеческого общества. Это в полной мере относится к искусству кино, эффективно формирующему представления о внешнем мире, которые в обратном порядке оказывают мощное преобразующее воздействие на него самого.

История развития казахстанского кинематографа находила свое отражение в книгах советских киноведов Назарова А.С., Каирбаева А.К., Сиранова К.В. своих книгах авторы рассматривали зарождение и развитие социалистического кино в Казахстане. В современный период необходимо отметить труды исследователя кино Центральной Азии и Казахстана Абикеевой Г., изучавшей такие культурные архетипы в киноискусстве, как «народ», «семья», «национальная идентичность».

Результаты исследования. Время для первых художественных фильмов, посвященных непосредственно Казахстану, датируется 1929-1932 годами. Выходят кинокартины с лаконичными, но броскими и характерными названиями – «Песни степей», «Мятеж», «Турксиб», «Джуга», «Вражьи тропы», «Тайна Каратау». Эти ленты были посвящены различным событиям и сторонам жизни казахов. Несмотря на то, что со-

держание кинокартин ни на йоту не отходило от основных принципов советской культурной революции (пропаганда социалистического образа жизни, коллективного труда, осуждение врагов режима), все же сам факт появления игрового кино в Казахстане был важным событием. В республике появились собственные мастера режиссерского, актерского, сценарного дела. Значимые литературные произведения и народные эпосы были воплощены на экране, обретая, таким образом, новую жизнь, актуальную трактовку и интерпретацию (Абикеева, 2006: 14).

Образы, воплощенные актерами 1920-1940-х годов, на долгое время стали каноничными в практике отображения исторических и литературных персонажей в кино. Это – Абай в исполнении Шакена Айманова («Песни Абая»), Карашаш в исполнении Бибигуль Тулегеновой («Дочь степей»), Амангельды в исполнении Елеубая Умурзакова («Амангельды»), Амантай в исполнении Идриса Ногайбаева («Ботагоз»), Джамбул в исполнении Шакена Айманова («Джамбул»), Чокан в исполнении Калибека Куанышпаева («Его время придет»), образ матери в исполнении Амины Умурзаковой («Сказ о матери») (Сатаева, 2013: 65).

Необходимо отметить, что решение правящей партии СССР пропагандировать в национальных республиках социалистические преобразования и преимущества с помощью киноискусства имело в целом положительный эффект для развития кино в крае. Это обстоятельство способствовало появлению в Казахстане искусных сценаристов, актерских кадров, художников, кино-композиторов, материально-технической базы, квалифицированных инженерно-технических кадров и высокой культуры производства (Ногербек, 1998: 203).

Летоисчисление казахского художественного кинематографа начинается с ленты «Амангельды», выпущенной в 1938 году. Выбор сюжета первого в истории республики художественного фильма был неслучаен. Героический образ батрака Амангельды Иманова, возглавившего национально-освободительное восстание в Тургае в 1916 году, согласно замыслу авторов, должен был воплощать в себе «революционный

настрой народа». Это было крайне важным в период предвоенного времени, когда массовые политические репрессии, голод, разруха, вызванные коллективизацией, резко подорвали доверие народа к политике советской власти. Зрительская аудитория должна была увидеть восстание А. Иманова против колониального режима как часть общей масштабной борьбы большевиков за «свободу и равноправие всех народов России». Особый акцент в фильме делался на последующем вступлении Амангельды в ряды Красной Армии и гибели от врагов революции. В этой связи, нелишним будет отметить, что, несмотря на свой пропагандистский настрой, лента об Амангельды имела достаточно высокие художественные достоинства. Фильм «Амангельды» оправдал ожидания авторов и партийных идеологов. Повествование о борце с царским режимом и «мелкофеодальными представителями» имело огромный успех в Казахстане (Ибраев, 2017: 113).

Пребывание в республике эвакуированных студий «Мосфильм» и «Ленфильм», а также непосредственное общение местных деятелей культуры с профессионалами высокого уровня - С.Эйзенштейном, Г.Рошалем, В. Пудовкиным и многими другими, дало впоследствии свои плоды. Было создано и обучено среднее звено специалистов, в актерской киношколе выросла целая плеяда. Они стали школой профессионализма для целого поколения казахских кинематографистов. В 1942 году режиссером Г. Рошалем был снят фильм «Песнь о великане» («Батыры казахских степей»), в котором образ доброго великана, приходившего на помощь казахскому народу в трудные времена, стал символом советских воинов в годы Великой Отечественной войны.

Связи кинематографистов продолжали существовать и после отъезда москвичей и ленинградцев. Свидетельство тому – послевоенная постановка фильма «Джамбул» (1952 г.) режиссером Е. Дзиганом по сценарию Н. Погодина и А. Тажибаева о прославленном казахском акыне, в чьей судьбе авторы постарались отразить значительные преобразования в жизни казахского народа после победы Октябрьской революции. Образ Джамбула – живого человека, мудреца, поэта, сына своего народа, созданный Ш. Аймановым, до сих пор остается, по признанию киноведов, образцом актерской игры (Тажибаев, 1979: 198). «Джамбул» имел большой зрительский успех, как в нашей стране, так и за рубежом. Идеологическая линия в фильме, разумеется, присутствовала, но ее значительно осветлял образ акына, чей мощный талант и высокое творчество были переданы достаточно объемно, и послужили инструментами для отображения самобытности народной культуры и образа мышления.

Развитие казахстанского кино не обошлось и без жанра кинокомедии. Это было вполне логичным, учитывая многовековую любовь народа к здоровому юмору, шуткам, и массовому веселью. Первым удачным опытом создания фильма этого жанра стала комедия «Девушка-джигит» (1955 г.) по сценарию Ш. Хусаинова и В. Абызова. Характерные запоминающиеся образы и классическая формула любовного треугольника обеспечили успех прокату фильма, и существенно поднимали настроения людям, живущим и трудящимся в тяжелую послевоенную эпоху.

Заключение. Итак, рассматривая основные образы кинематографа советского Казахстана, мы видим, что в них прослеживается определенная идеологическая линия, мало позволявшая отклоняться авторам фильмов от нее. Кинообразы 1930-1950-х гг. делятся на следующие типы:

1. В этот период главными персонажами являлись либо революционеры, борющиеся в одиночку против

царского или буржуазного режима, что вполне соотносилось с правилами идеологии в советском кино, либо это были герои эпосов, прошлого – воины, батыры, ханы. Но даже в этом случае персонажи, действующие задолго до появления советской власти, несли в себе пропаганду революционной идеологии.

2. Молодые казахские джигиты, чье детство и юность пришлось на период существования царской власти в Казахстане. Протестуя против засилья и несправедливости старых феодальных порядков и укладов, молодые герои посвящают свою жизнь революции и борьбе с «кулацко-байским элементом».

3. Образ казахской женщины тоже состоял из необходимых клише: она предстала на экране как «освобожденная женщина Востока», или как героический боец, истинная дочь своего народа, еще вариант – ударница коллективного труда. Образ «казахской Изольды» можно было встретить только в фильмах-сказках или эпических картинах.

4. Важная роль придавалась женскому образу во время Великой Отечественной войны. За указанный период выработался определенный стереотип в кино – образ матери, чей сын погиб сражаясь с белогвардейцами или фашистами, после чего «...женщина стала матерью для всего многонационального советского народа» [4, с. 226].

5. Довольно значимую роль в казахском кино 1930-50-х годов играли русские персонажи. Как правило, это были опытные революционеры или красные командиры, берущие под свою опеку молодых казахов, будущих соратников.

6. Еще одним примером героя на казахском киноэкране предстали аксакалы, принимавшие в свои руки заботу над обществом, после ухода молодых мужчин на фронт. Их слова, поступки, решения на экране были олицетворением опыта, мудрости и силы, зачастую их образы исполняли роль третейского судьи в ситуациях, когда зрителю необходимо было разобраться, кто прав, а кто поступает ошибочно.

Однако, несмотря на такое засилье образов-штампов, во второй половине XX века в кинодраматургии КазССР начали появляться достаточно разносторонние, многослойные персонажи, позволяющие нам судить о наступающем формировании авторского кино в советском Казахстане

ЛИТЕРАТУРА

- Абикеева Г. (2006). Национальное строительство в Казахстане и других странах Центральной Азии, и как этот процесс отражается в кинематографе. Алматы: Ғылым. 308 с.
Ибраев Е. Е. (2017). Кинематограф Казахстана: историческая ретроспектива. – Костанай. 240 с.
Ногербек Б. (1998). Кино Казахстана. – Алматы: НПЦ. 236 с.
Сатаева Ж. А. (2013). Рождение казахского киноискусства. – Алматы. 412 с.
Тажибаев А. (1979). Былое. – Алматы. 263 с.

REFERENCES

- Abikeeva G. (2006). Nacional'noe stroitel'stvo v Kazahstane i drugih stranah Central'noj Azii, i kak etot process otrazhaetsja v kinematografe [Nation-building in Kazakhstan and other Central Asian countries, and how this process is reflected in cinematography]. – Almaty: Gylm, 308 s.
Ibraev E.E. (2017). Kinematograf Kazahstana: istoricheskaja retrospektiva [Cinematography of Kazakhstan: Historical Retrospective]. – Kostanai. 240 s.
Nogerbek B. (1998). Kino Kazahstana [Cinema of Kazakhstan]. – Almaty: NPC. 236 s.
Sataeva Zh. A. (2013). Rozhdenie kazahskogo kino iskusstva [The birth of the Kazakh cinema]. – Almaty. 412 s.
Tazhibayev A. (1979). Byloe [The past]. – Almaty. 263 s.

Бекмұрат НАЙМАНБАЕВ¹, Жібек ШЕРИМБАЕВА²,

¹ д.и.н., и.о.профессор. Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

² старший преподаватель, Международный университет Silkway, Шымкент, Казахстан E-mail: szhibek010@mail.ru

СВЯЗЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» СО СТРАТЕГИЧЕСКИ ЗНАЧИМЫМИ ПРОГРАММАМИ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

В статье проводится обоснование тесной связи государственной идеологии и стратегических программ социально-экономического развития Республики Казахстан. Главной целью их является формирование новой гражданской идентичности, духовная модернизация, развитие человеческого капитала. Акцент делается на том, что в Казахстане модернизация представляет собой единство исторической памяти, лучших достижений современности и перспектив развития будущего. Именно на этой прочной основе строится новая государственная идеология. Целостное понимание духовной модернизации и ее связи с прошлым, реалиями настоящего, представленными в стратегических программах развития нашей страны, присуще идее «Рухани жаңғыру». В ней сформулированы основные принципы модернизации сознания всех казахстанцев, независимой от их национальной, конфессиональной принадлежности. Поскольку молодежь является главной созидательной силой, то именно ей уделено особое внимание для развития лучших качеств профессионального, нравственного и морального характера.

Ключевые слова: общенациональная идея «Мәңгілік Ел», конкурентоспособность, прагматизм, национальная идентичность, культ образования, открытое сознание.

Б.Найманбаев¹, Ж.Шерімбаева²,

¹Silkway халықаралық университеті, тарих ғылымдарының докторы, профессор мін. атқарушы, E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

²Silkway халықаралық университеті, аға оқытушы, E-mail: szhibek010@mail.ru

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ МАҢЫЗДЫ БАҒДАРЛАМАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Мақалада мемлекеттік идеология мен Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық дамуының стратегиялық бағдарламаларының тығыз байланысына негіздеме келтіріледі. «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясының басты мақсаты жаңа азаматтық бірегейлікті қалыптастыру, рухани жаңғырту, адами капиталды дамыту болып табылады. Қазақстанда жаңғырту тарихи жадтың бірлігі, қазіргі заманның үздік жетістіктері және болашақтың даму перспективалары екеніне баса назар аударылады. Нақ осы берік негізде жаңа мемлекеттік идеология – «Рухани жаңғыру» идеясына тән, рухани жаңғыруды біртұтас түсіну және оның өткенімен, еліміздің стратегиялық даму бағдарламаларында ұсынылған бүгінгінің болмысымен байланысы құрылады. Онда барлық қазақстандықтардың ұлттық, конфессиялық тиесілілігіне қарамастан, санасын жаңғыртудың негізгі қағидаттары тұжырымдалған. Жастар басты жасампаз күш болғандықтан, кәсіби, адамгершілік және моральдық сипаттағы ең жақсы қасиеттерді дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Кілт сөздер: «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы, бәсекеге қабілеттілік, прагматизм, ұлттық бірегейлік, білім культі, ашық сана.

В.Найманбаев¹, Ж.Шеримбаева²,

¹Silkway International university. Doktor of Historical Sciences, Acting Professor. Shymkent, Kazakhstan. E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

²Silkway International university. Senior teacher, Shymkent, Kazakhstan. E-mail: szhibek010@mail.ru

LINK OF THE NATIONAL IDEA «MANGILIK EL» ('ETERNAL COUNTRY') WITH STRATEGICALLY SIGNIFICANT DEVELOPMENT PROGRAMS OF KAZAKHSTAN

The article substantiates the close connection between the state ideology and strategic programs of socio-economic development of the Republic of Kazakhstan. Their main goal is the formation of a new civic identity, spiritual modernization, and the development of human capital. The emphasis is on the fact that modernization in Kazakhstan is a unity of historical memory, the best achievements of our time and prospects for the development of the future. It is on this solid foundation that the new state ideology is being built. A holistic understanding of spiritual modernization and its connection with the past, the realities of the present, presented in the strategic development programs of our country, is inherent in the idea of "Rukhani Zhagyr". It formulates the basic principles of modernization of the consciousness of all Kazakhstanis, regardless of their nationality, confessional affiliation. Since young people are the main creative force, it is to them that special attention is paid to develop the best qualities of a professional, moral character.

Key words: national idea "Mangilik El", competitiveness, pragmatism, national identity, the cult of education, open mind.

Введение. Идеология не является какой-то абстрактной конструкцией, появившейся неизвестно от-

куда. Ее нельзя заимствовать, нельзя просто выдумать и навязать. Идеология может возникнуть к

конкретном обществе, в конкретных условиях и тесно связана со всеми сторонами жизни этого общества, в том числе историей и культурой. Именно поэтому ее эффективность определяется тем, насколько она выражает интересы народа и каким количеством людей поддерживается. В связи с этим любое государство, ориентированное на развитие и прогресс, формулирует и свои цели и задачи, которые выражаются в форме идеологических представления и ценностей. Если государство не имеет своей идеологии, оно обречено на провал.

Идеология обладает личной независимой ценностью. Ее невозможно заместить политикой, законодательством, общественными науками, вероисповеданием, однако, такие попытки замены встречаются очень часто. Это, конечно же, следствие не полноценной аргументированности идеологии, её особенностей, предмета и объекта анализа, предназначения в обществе и стране.

Государства, базирующие свою политику на неопределенных идеях, считаются слабыми с точки зрения неспособности вырабатывать и фокусировать государственную волю. Это имеет отношение, как к внутренней, так и к внешней политике. В условиях недостаточно эффективной политики могут добиваться успеха интересы определенных групп, преобладать лоббирование, давление со стороны отдельных слоев, групп, их элит. Несомненно, учитывать, выслушивать позиции сторон, групп необходимо, однако это ещё не национально-государственные интересы страны в целом. Провозгласив независимость Республика Казахстан приступила к поиску государственной идеологии, отвечающей новым требованиям и запросам развивающегося в демократическом направлении общества.

Материалы и методы. Основными методами при работе над статьей стали системный и комплексный анализ. Благодаря им удалось провести анализ значения государственной идеологии в суверенном и независимом государстве, тесной связи общенациональной идеи и стратегически значимых программ социально-экономического и культурно-духовного развития в РК.

Также использовались углубленный и контент-анализ, позволившие глубоко изучить и конкретизировать цели, задачи и содержание инициированной Елбасы Н.Назарбаевым масштабной программы «Рухани Жаңғыру», ее стержневой идеи «Мәңгілік Ел».

Информационным материалом для исследования стали труды Н.А.Назарбаева и государственные программы социально-экономического и индустриально-инновационного развития Казахстана.

Обсуждение. Проблемы значимости идеологии в обществе издавна привлекали внимание специалистов в разных отраслях знания. В конце XX-начале XXI вв. вопросы соотношения идеологии и государства, ее роли в современной общественно-политической жизни стали крайне актуальными и многие ученые вели поиск ответов на эти вопросы. Из зарубежных исследователей следует отметить таких, как К. Манхейм (Манхейм., 1994:704), А.Маккензи (McKenzie, 2013: 252) и Ю.Н.Харрари (Харрари, 2019:530). Они рассматривают эволюцию идеологии в контексте истории человечества.

Новое столетие возродило интерес к проблемам идеологии среди российских авторов, которые стали все больше говорить о необходимости формирования национальной идеи и определении идеологии для своей страны. Это работы Г.Ю. Семигина (Семигин, 2010: 2186), А.В.Логинова (Логинов, 2004:136),

В.П.Макаренко (Макаренко, 2000: 480), Д.А.Мисюрова (Мисюров, 1996:84-86) и А.И.Соловьева (Соловьев, 2001: 5-23).

Что касается казахстанских исследователей, то после выхода программной статьи Н.А.Назарбаева, появляется ряд работ, посвященных раскрытию ее содержания и значения для дальнейшей модернизации в Казахстане. Среди них выделим публикации таких авторов, как Л.В. Бадажкова и Т. И. Карева (Бадажкова, Карева, 2018), А.М.Касымова и С.Н.Айткулова (Касымова, Айткулова, 2020), Н.К.Нуржанова (Нуржанова, 2018: 29), С.Б. Саутбаева (Саутбаева, 2017) и другие. Эта проблема имеет важное значение для всего казахстанского общества, в связи с чем происходит дальнейшая разработка темы вширь и вглубь.

Результаты исследования. Реальным ответом на запрос казахстанского общества стала общенациональная программа «Рухани Жаңғыру». Она становится цементирующим фундаментом для устойчивого развития и создания процветающего государства, главной целью которого является материальное и духовное благополучия народа. Единство народа республики, государственный язык, социальное равноправие всех граждан и их общая ответственность за честь и судьбу родной земли являются фундаментом, который обеспечивает гармоничное развитие Казахстана в XXI веке.

Сформулированная в ней общенациональная идея «Мәңгілік Ел» стала надежной опорой нашей суверенности, хранителем глубинного смысла национальной идеи современного казахстанского общества, наполненного энергией для создания благоприятных условий развития нашего народа, смогла консолидировать всех казахстанцев (Назарбаев, 2017).

Сегодня Казахстан продолжает двигаться в соответствии с долгосрочной Стратегией «Казахстан – 2050» (Назарбаев, 2012), делая заметные прогрессирующие шаги.

Вслед за конституционными изменениями и Посланием Первого Президента Казахстана было выдвинуто предложение о модернизации общественного сознания. Статья «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», в которой были изложены основные цели программы, впервые была опубликована 12 апреля 2017 года. Ее главная мысль заключается в том, что начатые процессы политической и экономической модернизации должны отражаться в опережающей ее модернизации общественного сознания, которая станет их продолжением.

Программа состоит из двух частей– концептуальной и практической. В концептуальном разделе программы «Рухани жаңғыру» – «О национальном сознании в XXI веке» – сформулированы шесть принципов модернизации сознания как всего казахстанского общества в целом, так и каждого казахстанца в отдельности.

Первое – конкурентоспособность. Для конкурентоспособности казахстанцам необходимо обладать рядом качеств, очень важных в XXI веке. К ним относятся прежде всего компьютерная грамотность, владение иностранными языками, культурная открытость. Международная интеграция дает о себе знать, с этим нельзя поспорить, и, если мы хотим развиваться вместе с обществом, не должны отставать в развитии и быть максимально конкурентоспособными. Развитие личностных и профессиональных характеристик становится ключевым моментом в успехе.

Второе – прагматизм, который заключается в

ориентированности на конкретные и реалистичные задачи, умение жить рационально, ставить на первое место получение знаний, поддерживать здоровый образ жизни и профессиональный успех. Это верный посыл в сравнении, с нереалистичными идеологиями, популизмом и демагогией.

Третье – национальная идентичность. В процессе модернизации общественного сознания необходимо сохранить национальные традиции и обычаи, язык, музыку и литературу, чтобы не раствориться в потоке мировых поведенческих моделей.

Четвертое – культ образования. Получение знаний – главный фактор успеха, национальный приоритет на фоне модернизации. Современная технологическая революция нуждается в высокообразованных людях, которые могли бы быстро адаптироваться и откликаться на требование времени менять профессию. Это означает не просто накопление знаний, а непосредственное развитие способностей к самообразованию и саморазвитию.

Пятое – скорее эволюционное, чем революционное развитие. История XX века подтверждает, что только эволюционное развитие дает нации возможность на благосостояние.

Шестое – открытость сознания, то есть понимание и реагирование на происходящее в мире; готовность к изменениям, которые неизбежны с учетом нового технологического уклада; способность учиться у других, перенимать лучший опыт, адаптивность к окружающему миру. Только человек, который обладает открытым сознанием, в силах увидеть и свершить общенациональное будущее. Для самореализации каждого члена нашего общества в новом мире должна быть заинтересованность к происходящему в мире, восприятие происходящих изменений, творческая и профессиональная конкурентоспособность.

Заключение. Программа «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» – «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» представляет собой реальный ориентир направления развития казахстанского общества, в которой общенациональная идея будет способствовать объединению всех граждан страны независимо от этнической и конфессиональной принадлежности для создания процветающего и устойчиво развивающегося государства.

Сегодня стержневыми ценностями казахстанской общенациональной идеи являются образование, саморазвитие, национальная идентичность, культурный и духовный уровень нации. Консолидация всех сил позволит Республике Казахстан войти в число наиболее развитых стран мира и занять достойное место в международном сообществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

- Бадажкова Л.В., Карева Т.И. «Рухани жаңғыру» – программа, которая вдохновляет. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ruhani-zha-yru-programma-kotoryaya-vдохновляет>
- Касымова А.М., Айткулова С.М. Программа «Рухани Жаңғыру» как стратегия духовного развития граждан Казахстана // <https://cyberleninka.ru/article/n/ruhani-zha-yru>
- Логинов А.В. Идеология как проблема социальной онтологии: Дис. ... канд. филос. Наук. - Екатеринбург, 2004. - 136 с.
- Манхейм К. Идеология и утопия // Избранное. Диагноз нашего времени. - М.: Юрист, 1994. - 704 с.
- Макаренко В. П. Главные идеологии современности. Ростов н/Д.: Феникс. - 2000. - 480 с.
- McKenzie I. Political Ideologies: An introduction / Eccleshall R., Finlayson A., Georghegan V., Kenny M., Lloyd M., MacKenzie I., Wilford R.. - London: Routledge, 2013. - 252 p.
- Мисуров Д.А. Какая идеология нужна России? // Вестник

Московского университета. Серия 12. Политические науки. - 1996, № 2. - С. 84 – 86.

Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizatsiya-obshchestvennogo-soznaniya

Назарбаев Н.А. Патриотизм является нерушимой опорой «Мәңгілік Ел». [Электронный ресурс] <http://muftat.kz/ru/news/11876>

Нуржанова Н.К. В проблеме модернизации общественного сознания // Педагогическая наука и практика, 2018. - № 2. - С. 29.

Саутбаева С.Б. Духовная модернизация – основа развития Казахстана. // <https://cyberleninka.ru>

Семигин Г. Ю. // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / пред. науч.-ред. совета В. С. Стёпин. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Мысль, 2010. - 2816 с.

Соловьев А.И. Политическая идеология: Логика исторической эволюции // Полис, 2001. - № 2. - С. 5-23.

Харари Ю.Н. Sapiens. Краткая история человечества / пер. с англ. Л. Сумм.- М.: Сидбад, 2019. - 530 с.

REFERENCES

- Badazhkova L.V., Kareva T. I. «Rukhani zhangyru» - programma, kotoryaya vdokhnovlyayet. [“Rukhani zhagyru” is a program that inspires]. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ruhani-zha-yru-programma-kotoryaya-vдохновляет> [in Russian].
- Kasymova A.M., Aytkulova S.M. Programma «Rukhani Zhagyru» kak strategiya dukhovnogo razvitiya grazhdan Kazakhstana [The Rukhani Zhagyru program as a strategy for the spiritual development of citizens of Kazakhstan. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ruhani-zha-yru> [in Russian].
- Loginov A.V. Ideologiya kak problema sotsial'noy ontologii [Ideology as a problem of social ontology]. Dis. ... Cand. Philos. Science. - Yekaterinburg, 2004. - 136 c. [in Russian].
- Mankheym K. Ideologiya i utopiya // Izbrannoye. Diagnostika nashego vremeni. [Ideology and Utopia]. // Selected Works. The diagnosis of our time. - Moscow: Jurist, 1994. - 704 p. [in Russian].
- Makarenko V. P. Glavnyye ideologii sovremennosti. [The main ideologies of our time]. Rostov on Don: Phoenix. - 2000. - 480 p. [in Russian].
- McKenzie I. (2013) Political Ideologies: An introduction / Eccleshall R., Finlayson A., Georghegan V., Kenny M., Lloyd M., MacKenzie I., Wilford R.. - London: Routledge, 2013. - 252 p.
- Misyurov D.A. Kakaya ideologiya nuzhna Rossii? [What ideology does Russia need?] // Bulletin of Moscow University. Series 12. Political Science. - 1996, №. 2. - P. 84 - 86. [in Russian].
- Nazarbayev N.A. Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya [Looking into the future: modernization of public consciousness]. // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizatsiya-obshchestvennogo-soznaniya [in Russian].
- Nazarbayev N.A. Patriotizm yavlyayetsya nerushimoy oporoy «Mәңгілік Ел». [Patriotism is the indestructible support of “Mangilik El”]. <http://muftat.kz/ru/news/11876> [in Russian].
- Nurzhanova N.K. K probleme modernizatsii obshchestvennogo soznaniya [In the problem of modernization of public consciousness] // Pedagogical Science and Practice, 2018. - №. 2. - P.29. [in Russian].
- Sautbayeva S.B. Dukhovnaya modernizatsiya – osnova razvitiya Kazakhstana. [Spiritual modernization is the basis for the development of Kazakhstan]. // <https://cyberleninka.ru> [in Russian].
- Semigin G. YU. // Novaya filosofskaya entsiklopediya : v 4 t. [New philosophical encyclopedia: in 4 volumes]. / prev. scientific-ed. Council V.S.Stepin. - 2nd ed., Rev. and add. - Moscow: Mysl, 2010. - 2816 p. [in Russian].
- Solov'yev A.I. Politicheskaya ideologiya: Logika istoricheskoy evolyutsii. [Political Ideology: The Logic of Historical Evolution]. // Polis, 2001. - No. 2. - P.5-23. [in Russian].
- Kharari YU.N. Sapiens. Kratkaya istoriya chelovechestva. [Sapiens. Brief history of mankind]. / per. from English L. Sum. - Moscow: Sidbad, 2019. - 530 p. [in Russian].

FTAMP/ IRST/ МРНТИ: 03.20
ӨОЖ: 902.2

Ә. МАРХАБА¹, И. ЖЕМЕНЕЙ², А.К. РАХМЕТУЛЛИН³,

¹ PhD докторант, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті.
Қазақстан, Семей қ. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² ф.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ т. ғ.к., Қазақстан, Семей қ. E-mail: aman150176@mail.ru

ШЕТЕЛДІК ҚОРЛАРДАҒЫ АРАБША ЖАЗБА ДЕРЕКТЕР: Орталық Азия халықтарының тарихына қатыстылары

Жер бетіндегі кез келген халықтың өткен дәуірлерден сыр шертер рухани құндылығы, мазмұнды мұрасы бұрынғы мен келешек арасын жалғастыратын шежірелі қазына – көне дәуірлерден сыр шерткен жазба ескерткіштері екенін ешкім жоққа шығара алмасы хақ. Бүгінгі жаһандық бәсекелестік әлемнің барлық халықтарының өткен дәуірлер тарихын, халқының рухани мәдениетін, тілі мен дәстүрін құрметтей біліп, ең бірінші кезекте көне дәуірлерден жеткен бабалар мұрасын жинақтап, жазба ескерткіштерін көзінің қарашығындай сақтап, келешектегі тарихи танымының тамырын ертеден іздеуді талап етіп отыр. Яғни, әрбір жаңа дәуірдің куәсі болған айтулы оқиғалар, кезеңдер тек жазба әдебиет ескерткіштерінің беттерінде сақталды. Демек жазбаша ескерткіштердің маңыздылығын түсініп, тарихи тұрғыдан таразылап сақтап, олардың көлемін арттыру бүгінгі күннің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздері: Орталық Азия, деректер, қолжазба, мұрағат, Әл-Фараби, «Диуани лұғат ат-түрік».

A.Marhaba¹, I. Zhemenei², A.K.Rakhmetullin³

¹ PhD student, Kazakh Humanitarian Innovative Law University,
Semey, Kazakhstan. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² professor, Doctor of Philology, Kazakh National University named after Al-Farabi,
Kazakhstan, Almaty. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ candidate of Historical Sciences, Kazakhstan, Semey.
E-mail: aman150176@mail.ru

WRITTEN DATA IN ARABIC ON THE HISTORY OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN FOREIGN FUNDS

No one can deny that the spiritual values of the peoples of the world, their rich heritage, the chronicles of the past and the future - these are the written monuments of antiquity. Today's global competition requires all peoples of the world to respect the history of the past, the spiritual culture, language and traditions of their people, first of all to collect the heritage of ancient ancestors, to preserve written monuments and to search for the roots of future historical knowledge. That is, the significant events and periods that witnessed each new epoch were preserved only on the pages of written literary monuments. Therefore, understanding the importance of written monuments, preserving them historically and increasing their size is one of the most pressing issues today.

Keywords: Central Asia, data, manuscript, archive, al-Farabi, "Diwani Dictionary of Turkish".

A. Мархаба¹, И. Жемени², А.К.Рахметуллин³,

¹ PhD докторант, Казахский гуманитарно-инновационный юридический университет,
Казахстан, г.Семей. E-mail: adil.marhaba.imam@mail.ru

² д.филол. н., проф., Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы. E-mail: jemeneyislam@yahoo.com

³ к. и. н., Казахстан, г.Семей. E-mail: aman150176@mail.ru

ЗАПИСИ НА АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ В ИНОСТРАННЫХ ФОНДАХ: по истории народов Центральной Азии

Никто не может отрицать, что духовные ценности народов мира, их богатое наследие, летописи прошлого и будущего – это письменные памятники древности. Сегодняшняя глобальная конкуренция требует от всех народов мира уважать историю прошлого, духовную культуру, язык и традиции своего народа, прежде всего собирать наследие древних предков, сохранять письменные памятники и искать корни будущих исторических знаний. То есть знаменательные события и периоды, засвидетельствовавшие каждую новую эпоху, сохранились только на страницах памятников письменной литературы. Поэтому понимание важности письменных памятников, их историческое сохранение и увеличение размеров – одна из самых актуальных проблем сегодня.

Ключевые слова: Центральная Азия, данные, рукопись, архив, аль-Фараби, «Диван лугат ат-турк».

Кіріспе. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев: «Егер біз мемлекет болғымыз келсе, өзіміздің мемлекеттігімізді ұзақ уақыт құрғымыз келсе,

онда халық руханиятының бастауларын түсінгеніміз жөн. Оған барар жол халық даналығының негізінде жатыр», – деген пікірі арқылы елдігіміздің екшеулі үлесі ұлттық

құндылық, яғни, жазба деректерде екенін ерекше атап көрсеткен еді.

Қазақ тарихының көне дәуірі мен ортағасырлық кезеңдеріндегі ең негізгі шиеленісті оқиғалары мен қалыптасқан тарихи жағдайлары жөнінде зерттеу жүргізген уақытта араб тіліндегі қолжазба деректер мен кітаптарға ерекше мән беріп қараған дұрыс. Себебі, ортағасырларда жазылған қолжазба деректері еш уақытта арнайы бір елдің маңдайына жазылмаған, сол бір елдің меншігіне байланып берілмеген.

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазғанда ортағасырлардағы араб, парсы, түрік тілдерінде жазылған жалпы қоғамдық саяси даму, тарих, жаратылыстану мәселелеріне арналған ғылыми еңбектер мен тақырыпқа қатысты қолжазба деректер пайдаланылды. Олар: Әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік», Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік», Мұхаммед Хайдар Дулатидің парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» атты еңбектері және т.б. Мақаланы жазу барысында сипаттамалық-баяндамалық (нарративті) және жүйелілік-құрылымдық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау. Зерттеу тақырыбына қатысты бірқатар отандық ғалымдардың еңбектерін атап көрсетуге болады. Мысалы, Б.Е. Көмеков. 1987 ж. Алматыда шыққан «Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв.» атты ғылыми-аналитикалық мақаласында мәмлүк кезеңіне жататын бірқатар авторлардың шығармаларына тоқталып, негізінен ондағы қыпшақ бірлестігіне, оның этникалық құрылымына қатысты деректерге шолу жасаған. Ал, Б.Б. Ирмұхановтың 1997 жылы Алматыда жарық көрген «Прошлое Казахстана в письменных источниках 5 в. до н.э.» атты зерттеу еңбегінде көне дәуірдегі Қазақстан және онымен көршілес елдер мен халықтардың тарихына қатысты құнды мағлұматтар берілген. Мұнда, Мәмлүк мемлекеті мен Дешті Қыпшақ арасындағы байланыстарды сипаттайтын бірқатар араб жазба дерек көздерінен алынған үзінділер кіргізілген.

Соңғы жылдары жарық көрген төл зерттеушілеріміздің еңбектерінің ішінде, Қ. Сәкидің «Сұлтан Байбарыс» атты туындысының орны ерекше. Зерттеуші еңбегінде 1260-1277 жылдар аралығында Мысыр мен Шам елінде билік еткен, мұсылмандардың қорғаушысы мен арабтардың халық қаһарманына айналған тарихи тұлға сұлтан Рукн ад-Дин аз-Захир Байбарыс әл-Бундукдаридің ғұмырнаамасы мен оның заманын және ішкі саясаттағы реформалары, сыртқы саясаты, араб отанын қорғау жолындағы жиһад жариялап, сырт жаулармен соғыстары мен өзінен кейін қалдырған архитектуралық ескерткіштері туралы кеңінен мағлұматтар береді. Келесі еңбек 2013 жылы жарияланған Ж.М. Төлебаева «XIII-XIX ғғ. Орталық Азия жазба ескерткіштеріне жалпы сипаттама» атты мақаласы, мұнда орта ғасырлардағы араб, парсы және түрік тілдерінде жазылған деректердегі тілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері және Орталық Азияда жазылған қазақ халқының тарихы мен мәдениеті туралы құнды мәліметтерді береді.

Сондай-ақ, 2019 жылы жарияланған М.Лаумулиннің «Әлемдік ориенталистикадағы Қазақстан тарихы және Орталық Азия» деп аталатын Қазақстанның тарихын, мәдениетін, этнографиясын және тіл білімін «батыс шығыстануындағы қазақтардың тарихы мен этнографиясын зерттеу» мақсатында жазылған ғылыми еңбегі. Бұл еңбекте Орталық Азия және Ішкі Еуразияны зерттеу контексіндегі шығыстану мектептерінің қалыптасу мәселелері мен дамуы қарастырылады. Сонымен қатар, Орталық Азия тарихы бойынша ежелгі және ортағасырлық дереккөздер талданған. Мысалы, Орталық Азия халықтары туралы ежелгі авторлардың деректері,

автохтонды, ортағасырлық дереккөздер, мұсылмандық тарихнама және маңызды қытай дереккөздері талданады.

Зерттеу нәтижелері. Ортағасырлық жазба деректерде бірнеше елдің тарихына қатысты ортақ тарихи мұра сақталып қалған. Мысалы, Аристотельден кейінгі екінші ұстаз деп аталған шығыс ғұламасы Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ әл-Фараби ат-Түркидің (870–950 жж.) ғылыми мұрасы – әлемдік деңгейдегі ортақ мұра. Бабамыздың жаратылыстану ғылымдары саласындағы жаңалықтары және қоғамдық ғылыми мәселелерге арналған трактаттары ортағасырдағы ғылыми зерттеу еңбектерінің бастамасы болды.

Сонымен бірге XI ғасырдың көрнекті ғалымы, жаратылыстанушы Жүсіп Баласағұнның (1015–1075 жж.) «Құтты білік» еңбегі – көне түркі дәуіріндегі өмір сүрген халықтардың тарихынан, қоғамдық-саяси өмірінен, дәстүрі мен әдет-ғұрпы, дүние танымдары жөнінде құнды мәліметтер беретін ерекше жәдігер. Осы бір кезеңде өмір сүрген Махмұд Қашқаридың (1029–1101 жж.) «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») атты еңбегі түркі тілінің жазылу заңдылығын таразылаған, түркі халқының мәдени-тарихи дамуын танытқан энциклопедиялық анықтамалық еңбек. Аталған ғылыми шығармашылық еңбектер бүкіл шығыс халықтарының ортақ мұрасы, тарихи жәдігері болып табылады.

Сондай-ақ ортағасырлық жазба ескерткіштер ішіндегі шоқтығы биік екі шығарманың авторы Мырза Хайдар Дулатидің (1499–1551 жж.) парсы тіліндегі «Тарих-и Рашиди» атты еңбегі мен түркі тіліндегі «Жаһаннама» атты поэмасы – тарихшы ғалымдар мен қоғамдық-мәдени дәуірді зерттеушілердің қызығушылығын тудырған ерекше туынды. Мысалы, «Тарих-и Рашиди» еңбегінде Шыңғыс хан ұрпақтары – Шағатай мен Жошы билігі және Орта Азиядағы ортағасырлық мемлекеттердің тарихы мазмұндалған, сондай-ақ мұнда қазақ халқының этнос ретінде қалыптасуына қатысты мәліметтер келтірілген. Мұнда мемлекеттермен халықтардың қалыптасуынан өзге өлкенің георафиялық-топонимикалық, тілдік және мәдени-тұрмыстық дамуына қатысты бір қатар мағлұматтар берілген ерекше құнды шығарма.

Бұл жоғарыда аттары аталған тарихи-әдеби туындылардың алғашқы қолжазба нұсқалары шетелдік мұрағат қорларында сақтаулы тұр. Мысалы, «Тарих-и Рашидидің» Британия мұражайында, Тегеран университетінің кітапханасында, Ташкенттегі Ә.Бируни атындағы Шығыстану институты қолжазбалар қорында, Душанбе жазба деректер институтындағы қолжазба қорында, Мәскеу қаласындағы Азия халықтары институтының шығыс әдебиеттері бөлімінде, Ресей Ғылым академиясының Санкт-Петербург қаласындағы Шығыстану институтының қолжазба қорында парсы және түрік тілдеріндегі бірнеше қолжазба нұсқалары сақтаулы. Ал, Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрік» шығармасы жалғыз қолжазба нұсқасында Стамбулдың Ұлттық кітапханасында тұр.

Шығыс және Еуропа елдерінің кітапхана қорларында Орталық Азия және Таяу Шығыс елдерінің түрлі кезеңдердегі тарихы жөнінде қысқаша сипаттаулармен бірқатар көлемді жазба деректер кездеседі. Мұндай деректердің көпшілігі әлі күнге дейін ғылыми айналымға енген. Оның өзіндік себептері бар. Мысалы араб, парсы, шағатай тілдерінде жазылған деректерді зерттеуде тілді оқу мүмкіншіліктері болмады және көпшілік құжаттар қолға тимеді.

Ең алдымен ортағасырдағы қазақ тарихына қатысты араб тілінде жазылған дерек көздері қайда сақталғаны турасындағы мәліметтерді жинақтап сараптаған жөн. Кеңес билігі тұсында шығыс халықтарының тарихына қатысты көптеген деректер арнайы

түрде жойылып, зерттелген материалдардың мазмұны өзгертіліп, жекелеген халықтардың ұлттық мүддесінен алыстатылды.

Дегенмен, Түрік әлемінің мәдениеті мен тарихына қатысты деректер Осман империясы тұсында арнайы жинақталып осы күнге дейін Стамбулда сақталған. Сондай-ақ XVII ғасырдан бастап батыс елдерінің зерттеушілері мен саяхатшылары шығыс халықтарының тарихына қатысты көптеген құнды деректерді өздерімен бірге Еуропаға тасымалдап, соның нәтижесінде бүгінгі күні АҚШ пен Еуропа елдерінің қолжазба қорларында Орталық Азия халықтарының тарихына қатысты бірқатар мәліметтер жинақталған.

Европадағы шығыс халықтарының мәдени, тарихи, саяси тарихын зерттеуге арналған ірі орталықтарының бірі Болон университетінің арнайы қорында жинақталған. Мұнда түрік, парсы, араб тілдеріндегі бірегей дерек көздері сақталған және жалғыз ғана нұсқасы болып табылады. Қазақстан және Орта Азия халықтарының ортағасырлардағы тарихының өзекті мәселелеріне қатысты дерек қорлары мен фотокошірмелері америка университеттерінде сақталған. Гарвард университетінің кітап қорларында Ұлықбек мырзаның төре тұқымына (Шыңғыс хан ұрпақтарына) қатысты мәліметтері жинақталған және Индиана университетінің арнайы қорларында Орталық Азия халықтарының тарихына қатысты микрофильмдер өлем бойынша жинақталып, сақталған.

Орталық Азия тарихнамасында XIII ғасырға дейін араб тіліндегі шығармалар басым болды. XIII ғ. екінші жартысынан бастап Орталық Азиядағы араб тілі негізінен Құдайға құлшылық ету және теологиялық әдебиет тіліне айналды. Оның орнына парсы және шағатай тілдерін қолдану алдыңғы қатарға шығады, олар өндіріс пен мәдениеттің мемлекеттік істердің тілдері ретінде Орталық Азияда XX ғасырдың 30-жылдарына дейін қолданылады.

Бізге жеткен арабографиялық тарихи қолжазба кітаптар Иранда хулағид Илхановтың билігі кезінде (1256-1353) жасалған. Хулағидтер мемлекеті қазіргі Ауғанстанмен (Шағатай ұлысына кіретін Балхтан басқа), Мәуерооазисмен, Араб Ирақымен, Джазирамен (Жоғарғы Месопотамиямен), Иран Әзірбайжанымен, Арранмен және Ширванмен, Армениямен Күрдістанмен және Кіші Азияның шығыс бөлігімен (Рум) бірге бүкіл Иран тауларын қамтыды.

1295 жылы илхандар Исламды қабылдады және Ұлы пұтқа табынушы ханның билігін мойындаудан бас тартты. Хулағидтердің бастапқы астанасы Марага болды, содан кейін астанасы Тебриз қаласына ауыстырылды, ал XIV ғасырдың басынан бастап астанасы Казвин маңындағы Сұлтания болды.

Билеуші әулеттің бұйрығымен «Тарих-и Джахангуша» («Әлемді жаулап алушының тарихы»), «Джамі ат-таварих» («Шежірелер жинағы»), «Раузат аули ал-албаб фи ат-таварих ва ал-ансаб» («Хронология мен шежіреге қатысты дана БАҚ (ұлы адамдар)», «Китаб таджзийат ал-амсар ва тазжийат ал-а'сар» («Бөлу кітабы»), «Тарих-и гузида» («Таңдамалы шежіре»), «Нузхат әл-кулуб» («Услада сердең») сияқты көптеген шығармалар жазылды.

Қолжазба кітаптарының авторлары композицияның дәстүрлі түрлерін ұстанды. Тарихи қолжазба кітабы әдетте үш компоненттен тұрды:

I Кіріспе бөлім.

II Негізгі мәтін.

III Қорытынды.

Жалпы тарих туралы қолжазба кітаптары әдетте бірнеше томнан (мужаллад) тұрды, томдар үлкен тарауларға (баб, мақала) немесе бөліктерге (кисм,

дафтар) бөлінді, олар өз кезегінде бөлімдерге (фасл, мақсад, темекі) және әңгімелерге (дастан) бөлінді. Шығармалардың жекелеген томдарының өз атаулары жиі болатын.

Жалпы тарих бойынша қолжазба кітабының жарқын үлгісі «Джам' ат-таварих» еңбегі болып табылады. Шығарманың бірінші томының өз атауы бар «Тарих-и мубарак-и Газани» («Газанованың құтты тарихы»), үшінші том «Джам' ат-таварих» сонымен қатар «Сурат-и акалим ва масалик-и мамалик» («климат және ел жолдары») деген атпен белгілі.

Мәтін қолжазба кітаптардың құрылымы бойынша берілген материалдың, олардың ішінде ең танымалы:

- 1) хронологиялық,
- 2) саяси-аймақтық,
- 3) тақырыптық.

Тимуридтік қолжазба кітаптары Әмір Темірдің (1370-1405) және өкілдері Мавераннахр, Ауғанстан, Иран, Әзірбайжан, Иракты басқарған Тимуридтер әулетінің (1370-1506) билік ету кезеңін қамтиды.

Тимуридтер дереккөздеріне келесі еңбектер кіреді: «Тузик-и Тимури» (Тимурдың жазбалары), «Зафарнаме» («Жеңістер кітабы»), «Мунтахаб ат-таварих-и Му'ини» («Му'инидің таңдамалы шығармалары»), «Зафар-наме-йи Тимури» («Тимурдың жеңістері туралы кітап»), «Тарих-и арба 'улус» («төрт Ұлыстың тарихы»), «Му'изз ал-ансаб фи шаджарат Салатин моғул» («Моңғол сұлтандарының шежіресіндегі шежірелерді дәріптейтін кітап»), «Маджму-и Хафиз-и Аbru» («Хафиз-и абру [Тарихи] жинағы»), «Му-жамал-и Фасихи» («Фасихтер жинағы»), «Матла' ас-са' дайн ва маджма 'ал-Бахрейн» («Екі шоқжұлдыздың шығу орны және екі теңіздің бірігуі»), «Раузат ас-сафа' фи сират ал-анбаи' ва ал-мулук ва ал-хулафа» («Пайғамбарлардың, егемендердің және халифтердің өмірбаяндарына қатысты тазалық бағы») және басқалар.

Шейбанидтік қолжазба кітаптары истриялық шежірелер, естеліктер, өмірбаяндармен ұсынылған. Материалдың тұсаукесеріне сәйкес тарихи шежірелерді жалпы және әулеттік әңгімелер тобына жатқызуға болады.

«Тарих-и Абу-л-Хайр-хани» – жалпы тарих бойынша шығарма. «Фатх-наме», «Шейбани-наме», «Футухат-и хани», «Михман-наме-йи Бұхара» әулеттік шығармаларының авторлары Мұхаммед Шейбани ханның өмірін баяндайды. «Зафар-наме», «Шараф-наме-йи шахи» шығармалары II Абдоллаханға арналған (1557-1598 жж.) «Мусаххир ал-билад» авторы Шейбанидтер әулетінің әр түрлі өкілдерінің және бірінен соң бірі келе жатқан алғашқы Аштарханидтердің билік еткен жылдарын сипаттайды.

Аштарханидтер қолжазба кітаптарында Аштарханидтер әулетінен шыққан Бұхар хандарының билік ету тарихы жазылған (1601-1753). Аштарханидтер мемлекетінің аумағы Дешті Қыпшақ шекарасынан Балхқа дейін, оған кіретін Кундуз, Джузгун(Файзабада), Шейберган және Солтүстік Ауғанстанның басқа да қазіргі аудандарымен созылды. Ферғана Өзген қаласын қоса алғанда олардың иеліктерінің құрамына кірді. Аштарханидтер иелігінің солтүстігінде Талас алқабы бар Сайрам мен Түркістан қаласын басып алды. Мемлекеттің астанасы Бұхара болды.

XVIII ғасырдың басында Ферғана алқабында жаңа мемлекеттік бірлестік Қоқан хандығы (1876 жылға дейін созылған) пайда болды. Қоқан хандығының құрылуымен хандықтың тарихына арналған көптеген шығармалар жасалады. Қоқан қолжазба кітаптарына келесі шығармалар жатады:» Мунтахаб ат-таварих («тарихтан үзінді»),» Тарих-и джадида-ий Ташканд («Ташкенттің жаңа тарихы»),» Хуласат ал-ахвал («[өмір]

жағдайларының қысқаша мазмұны»,» Умар-наме («Умарова тарихы») және басқалар.

Хиуа мемлекеті 1920 жылға дейін созылды. Хиуа хандығы 1512 жылы Дешті-Қыпшақтан шыққан Шыңғысидтер, Жошы ханның ұлы Шейбанның ұрпақтары болған Илбарс пен Балбарс құрған.

Хиуа деректерінде хандықтың өзі Хорезм деп аталады. Мемлекеттің бастапқы астанасы Үргеніш болды, содан кейін 1598 жылы Хорезм мемлекетінің жаңа астанасы Хиуа болды. Отандық және шетелдік тарихнамада Хорезм мемлекеті өзінің жаңа астанасының құрметіне Хиуа хандығы деп аталды.

Хиуа хандығының құрамына Батыс Өзбекстанның, оңтүстік-батыс Қазақстанның және Түрікменстанның көп бөлігінің қазіргі аумақтары кірді. Төрт ғасырдан астам уақыт бойы өмір сүрген Хиуа хандығы жазба ескерткіштер түрінде бай мәдени мұра қалдырды, бұл Орталық Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеудің баға жетпес көзі болып табылады.

Ендеше Қазақ тарихына қатысты барлық құнды деректер түпнұсқадан текстологиялық талдау жасалып, жаңа көзқараспен қайта қаралу керек. Олай дейтіміз, деректердің тиянақты зерттелуі – егеменді елдің жаңа тарихы мен болашақтағы тарихи танымының, ұстанымның қалыптасуына көмектеседі. Мемлекеттігіміздің жүйеленген тарихы жазба деректермен расталатыны бәрімізге аян.

Қорытынды. Көне Қазақстан территориясында дүниеге келген жазба мұраларды орыс, неміс, түрік, француз, венгр және т.б. шетелдік ғалымдар көп зерттеп, қыруар іргелі еңбектер қалдырды. Отандық ғылымда олардың да ғылыми маңызы жоғары бағаланып, зерттеу жұмыстарында кеңінен қолданылады. Сондықтан да Қазақстан тарихы, мәдениеті, әдебиеті зерттелген көне ғылыми баслымдардың да жәдігерлік құндылығы жоғары. Олар да ерекше күтіммен, ыждаһаттылықпен сақталуы қажет.

Бұл жайттар жазба жәдігерлерін бір орталық тиянақты жинақтаудың, ұқыпты сақтаудың, жан-жақты зерттеудің қажеттілігін туындатып отыр. Оның үстіне елімізде 2004 жылы қабылданған «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында шетел мұрағаттары мен ғылыми мекемелерінен айқындалған ел тарихына қатысты мыңдаған мұрағаттық құжаттар алынды. Мұрағатшылар мен ғалымдар аталған бағдарлама аясында Армения, Египет Араб Республикасы, Түркия, Франция, Венгрия, Ұлыбритания, АҚШ, Ресей, Қытай Халық Республикасы, Өзбекстан Республикаларының мемлекеттік мұрағаттарынан, ғылыми мекеме, мұражай, кітапханаларынан қазақ халқының шежіресінен сыр шертетін тарихи, мәдени құжаттық деректермен еліміздің мұрағат қорын толықтырды. Шетелдік мұрағаттар, кітапханалар, ғылыми-зерттеу мекемелерінің сирек қолжазбалар бөлімдерінен 35 мыңнан аса тарихи құжаттар анықталып, біраз бөлігінің көшірмелері алынған. Бұл құжаттардың басым бөлігі Алматы қаласындағы Орталық мемлекеттік мұрағат қорында жинақталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Мұхаммед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. –Алматы, Тұран. 2003. –402 б.

Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XII вв. –Ташкент, 1988.

История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал-Қарши. Ал-Мұлхақат би-с сурах. –Алматы, 2005. –131-132-б.

Ж.Т.Тулибаева, Г.Т.Исахан. Арабграфияческие источники по истории Казахстана.–Республика Узбекистан. 2013 г. 25- 30 сс.

Әта Мәлік Жөвейни. Әлемді жаулаушы тарих. Үш томдық, Голландия, Лайден қаласы, «Берил» баспасы, 1911 ж.

Зардыхан Қинаятұлы. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. Астана, Елорда, 2001, 208 бет.

Моңғол империясы (The Mongol Empire), Mary Hull, парсы тіліне аударған: Надыр Мирсаиди.–Тегран. «Қоқнус» баспасы, 1380, 136 б.

Рашидеддин Фазлолла. Жамеһ-әт-тауарих. – Тегран «Әлборз» баспасы, бірінші басылымы, 1373 ж.

Ибн Бәтуте. Сапарнама. Ауд: Мұхаммед Әли Мүвәһед, бірінші том.–Тегран, «Ғылыми-фәрһанги орталығы» баспасы, 1361 ж. 447 бет.

Шарафеддин Әлі Йәзди, Зафарнама, парсы тіліндегі қолжазбасы. –Ташкент, Фан баспасы, 1972 ж.

Мырза Мұхаммед Айдар Дулат. Екі кітап/ Тарих-и-Рашиди. Аударған және түсініктемелер жазған: Ислам Жемейей, Алматы, «Қазақ университеті» баспасы, 2020. 1-кітап. 367 б.

Ислам Жемейей. Парсы және түркі жазба деректеріндегі қазақ тарихы (Ежелгі және ортағасырлық дәуір). – Алматы, «Сардар» баспа үйі. 2019, - 224 бет.

REFERENCES

Muhammed Haidar Dulati. Tarih-i Rashidi –Almaty, Turan.2003. –402 b. [Mohammad Haidar Dulati. History of Rashidi]. –Almaty, Turan.2003. –402 p. [in Qazaq].

Materialy po istorii Srednei i Tsentralnoi Azii X-XII vv. –Tashkent, 1988 [Materials on the history of Central Asia X-XII centuries].–Tashkent, 1988 [in Russian].

Istoriia Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. Djama al-Qarshi. Al-Mulhaqat bi-s syrah. –Almaty, 2005. –131-132-b. [History of Kazakhstan in Persian sources.Jamal al-Qarshi. Learn from Al-Mulhaqat Bi]. –Almaty, 2005. –131-132-p.[in Russian].

J.T.Tylybaeva, G.T.Isahan. Arabograficheskie istochniki po istorii Kazakhstana. Respublika Yzbekstan. 2013 g. 25- 30 ss. [Zh.T.Tylybaeva, G.T.Isakhan. Arabographic sources on the history of Kazakhstan]. – Republic of Uzbekistan. 2013. 25- 30 ss [in Russian].

Äta Mälik Joveini, Älemdi jaýlaýshy tarih, üsh tomdyq, Gollandia, Laiden qalasy, «Beril» baspasy, 1911 j.[Ata Malik Joveini. History Conquering the World, three volumes].–Leiden, The Netherlands, «Beryl» Publishing House, 1911. [in Qazaq].

Zardyhan Qinyatuly. Moñgol üstirtin meken etken soñgy türki taipalary: IX-XII gasyr.– Astana, «Elorda», 2001, 208 bet. [ZardyhanQinyatovich. The last Turkic tribes inhabiting the Mongol plateau: IX-XII centuries].–Astana, «Elorda»,2001, 208 pages [in Qazaq].

Moñgol imperiiasy (The Mongol Empire), Mary Hull, parsytiline aydargan: NadyrMirsaidi.–Tehran. «Qoqnys» baspasy, 1380, 136 b.[The Mongol Empire, Mary Hull, translated into Persian by Nadir Mirsaidi].– Tehran,«Koknus» Publishing House, 1380, p.136 [in Qazaq]. RashideddinFazlolla. Jameh-ät-tayarih.–Tehran. «Älborz» baspasy, birinshibasylymy, 1373 j.[Rashid al-Din Fazlullah.Jameh-at-Tauarikh].–Tehran. «Älborz» Publishing House, first edition, 1373 [in Qazaq].

Ibn Bätüte. Saparnama. Äyd: Muhammed Äli Muvähed, birinshi tom, Tehran, «gylymi-färhängi ortalygy» baspasy, 1361 j. 447 bet. [Ibn Battuta. Travel. Translated by Muhammad Ali Muwahed,the first volume].– Tehran, «Scientific and Cultural Center» Publishing House, 1361. P. 447 [in Qazaq].

Sharafeddin Äli läzdi, Zafarnama, parsy tilindegi qoljazbasy. –Tashkent, Fan baspasy, 1972. [Sharafeddin Ali Yazdi, Zafarnama, manuscript in Persian].–Tashkent, Fan Publishing House, 1972 [in Qazaq].

Myrza Muhammed Aidar Dýlat. Eki kitap/ Tarih-i-Rashidi. Aydargan jáne túsiniktemeler jazgan: Islam Jemenei.– Almaty, «Qazaq ýniversiteti» baspasy, 2020. 1-kitap. 367 b. [Mr. Muhammad Aidar Dulat. Two books / Tarih-i-Rashidi, Translated and written by Islam Zhemenei].–Almaty, «Kazakh University» Publishing House, 2020. Book 1, -367 p. [in Qazaq].

Islam Jemenei. Parsy jáne türkí jazba derekterindegi qazaq tarihy (Ejelgi jáne ortağasyrlyq dáýir). – Almaty, «Sardar» baspauii. 2019,- 224 bet.[Kazakh history in the written sources of Islam Zhemenei, Persian and Turkic (Ancient and medieval times).].– Almaty, Sardar Publishing House 2019, - 224 pages [in Qazaq].

Айнагүл ҚАЙЫПБАЕВА¹, Ардак НҰРМҰХАМБЕТОВ²,

¹ т.ғ.к., Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан. E-mail: aina_78@mail.ru

² PhD доктор, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰлтӨнАқ, Алматы, Қазақстан. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ БЕРУ ІСІ: ұлт қайраткерлерінің қызметі (XX ғасырдың 20-30-жылдары)

Мақалада XX ғасыр басында большевиктер билігінің орнауынан кейін білім және ғылым саласындағы өзгерістер мәселесі көтерілген. Авторлар қазақ жеріндегі зайырлы білім беру жүйесінің орнығуы және қазақ жеріндегі жаңа үлгідегі мектептердің ашылуына көңіл аударады. Зайырлы білім берудің нормативті-құқықтық негіздерін ашып, қабылданған қаулылар мен жүзеге асқан бағдарламаларды терең сараптайды. Әсіресе, авторлар зайырлы білім беру ісінің жүзеге асуына ұлт қайраткерлерінің қосқан үлесіне көңіл аударады. XX ғасыр басындағы ұлт қайраткерлері саяси қызметтермен қатар, білім беру ісіне белсенді атсалысты. Мысалы, Алаш партиясы төңірегіне топтасқан ұлт қайраткерлері «Есеп құралы», «Педагогика», «Табиғаттану», «Ұлы математика курсы» және тағы да басқа оқулықтар жазып, қазақ балаларының өзгелерден кем болмауына жеткілікті көңіл бөлген болатын.

Кілт сөздер: төңкеріс, білім, қаулы, ұлт қайраткерлері, мектеп, оқулық, жүйе.

Мақала №AP08856779 «XX ғ. 20-30-жж. дәстүрлі қазақ қоғамын жаңғырту саясатындағы зайырлы білім мен ағарту жүйесі» жобасы аясында жазылды.

Айнагул Каипбаева¹, Ардак Нурмухамбетов²,

¹ к.и.н., Институт истории и этнологии им. Ш. Уалиханова, Алматы, Казахстан. E-mail: aina_78@mail.ru

² PhD доктор, КазНАИ им. Т.К. Жургенова, Алматы, Казахстан. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

СВЕТСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: деятельность национальных лидеров (20-30-е годы XX века)

В статье поднята проблема изменений в сфере образования и науки после установления большевистской власти в начале XX века. Авторы обращают внимание на установление светской системы образования и открытие школ нового типа на казахской земле. Раскрывает нормативно-правовые основы светского образования, глубоко анализирует принятые постановления и реализуемые программы. Особенно авторы обращают внимание на вклад национальных деятелей в реализацию светского образования. Например, национальные деятели начала XX века наряду с политической деятельностью принимали активное участие в образовании. Например, лидеры объединившиеся вокруг партии Алаш, написали учебники «Есеп құралы», «Педагогика», «Табиғаттану», «Ұлы математика курсы» и другие, уделяя достаточно внимания казахским детям, чтобы они не уступали другим.

Ключевые слова: революция, образование, указы, национальные деятели, школа, учебник, система.

Статья написано в рамках проекта № AP08856779 «Система светского образования и просвещения в политике модернизации традиционного казахстанского общества 20-30-е годы XX века».

Ainagul Kaipbaeva¹, Ardak Nurmukhambetov²,

1 c.h.s., Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aina_78@mail.ru

2 PhD doctor, T.K. Zhurgenov KazNAA, им. Т.К. Жургенова, Almaty, Kazakhstan. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

SECULAR EDUCATION OF THE KAZAKHSTAN: activities of national leaders (In 20-30 years of the XX century)

the article raises the problem of changes in the field of education and science after the establishment of bolshevik power in the early twentieth century. The authors draw attention to the establishment of the Soviet education system in the Kazakh land and the opening of a new type of schools in the Kazakh land. it reveals the normative and legal foundations of secular education, deeply analyzes the adopted resolutions and implemented programs. The authors pay special attention to the contribution of national figures to the implementation of secular education. For example, national figures of the early twentieth century, along with political activities, took an active part in education. For example, nationalists united around the Alash party wrote textbooks «Есеп құралы», «Педагогика», «Табиғаттану», «Ұлы математика курсы» and others, paying enough attention to Kazakh children so that they did not give way to others.

Key words: revolution, education, decrees, national figures, school, textbook, system.

The article was written within the framework of project № AP08856779 «The system of secular education and enlightenment in the policy of modernization of the traditional Kazakh society in the 20-30s of the XX century»

Кіріспе. 1917 жылы Қазан төңкерісі жеңіске жеткеннен кейін жаңа құрылған социалистік жүйедегі мемлекет үшін маңызды мәселелердің бірі білім беру жүйесін түбегейлі өзгерту болды. Дәстүрлі білім беру жүйесі ескіліктің белгісі ретінде қарастырылып, оның сан жылғы халыққа білім беру ісіндегі қызметі жоққа шығарылды. Большевиктік тәртіпке негізделген жаңа білім беру жүйесі арнайы қаулылар және бағдарламалар арқылы белсенді жұмысын бастап, қазақ қоғамына еркін сіңісті. Осылайша бұған дейін дәстүрлі қазақ қоғамында қолданыста болып келген білім беру ісі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Әрине, зайырлы білім беру ісінің өзіндік артықшылықтары болды. Сондықтан болар ұлт қайраткерлері белсенді қызмет етті. Мектептер үшін арнайы оқулықтар жазып, тіпті білім ошақтарында да қызметтерін жалғастырды. Осы мәселенің қазіргі ғылыми қауымдастық үшін беймәлім тұстары жетерлік. Сондықтан аталған мәселе кең көлемдегі талдау мен кешенді зерттеуді талап етеді.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысында тарихи кезеңдеу әдісін кеңінен қолдандық. Тақырып бойынша жазылған ғылыми еңбектерді талдау және зайырлы білім беру ісінің ерекшеліктерін айқындау үшін салыстырмалы-тарихи әдіске сүйендік.

Талдау. Аталған мәселе түрлі тарихи кезеңде өз зерттеушісін тауып, ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысаны болғанымен, мәселені кешенді түрде қарастыра қоймаған. Атап айтқанда мәселеге қатысты Р.Б. Сулейменов пен Х.И. Бисеновтердің «Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов» атты еңбектерімен қатар (Сулейменов, 1967), Ш. Мажитаева мен С.Б. Қалыбаеваның «XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы» еңбектерін атап өтуге болады (Мажитаева, 2010). Сонымен қатар А.С. Елагиннің «Социалистическое строительство в Казахстане в годы Гражданской войны (1918-1920 гг.)» (Елагин, 1966), Р.С. Таханованың «К вопросу о развитии общеобразовательной школы в Казахстане 20-40-е гг.» атты ғылыми-зерттеу жұмыстарында да XX ғасыр басындағы Қазақстандағы зайырлы білім беру ісінің даму тарихы жақсы талданады (Таханова, 2010). Мұндай еңбектер қатарында С.Т. Рысбекованың «Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920-1930-е гг.) XX века» атты ғылыми-зерттеу жұмыстарын атап өтуге болады (Рысбекова, 2009).

Зерттеу нәтижелері. 1917 жылдың қараша айында Үкіметтің қаулысымен халық ағарту ісі бойынша мемлекеттік комиссия құрылады. Бұл комиссия кейінірек Халық ағарту комиссариаты мәртебесіне ие болған еді (Народное, 1957: 52). Сол жылы ағарту комиссариаты «Халыққа үндеуін» жариялап, зайырлы білім негіздері, міндетті тегін білім беру сынды маңызды мәселелерді көтерді. 1918 жылы 30 қыркүйекте Орталық атқару комитеті «Бірыңғай еңбек мектептері туралы» қаулы шығарып, екі сатылы білім беру ісі қолға алынды. Оның біріншісі бесжылдық білім деп аталып, 8-13 жас аралығын қамтыса, екіншісі төртжылдық деп, 13-17 жас аралығын қамтыды (Культурное, 1965: 47).

XX ғасырдың 20-30-жылдарындағы зайырлы білім беру мәселесінде маңызды болған қаулылардың бірі 1919 жылдың 31 қазанында қабылданды. «Аз ұлттар мектептері туралы» деп аталатын қаулыға сай елімізде мектептер қайта жасақтала бастады. Мәселен, Жетісу жерінде патша және Уақытша үкімет тұсындағы «орыс-түземдік» мектептерін ұлттық еңбекшілер

мектептеріне айналдыру үрдісі жүрді. Ал жекелеген аудандардағы мектеп-интернаттар толықтай мемлекеттің есебінен қамтамасыз етіле бастады. Мұндай мектеп-интернаттардың алғашқылары 1919 жылы Шымкентте ашылған болатын (Сулейменов, 1967: 79). Маман тапшылығы байқалғандықтан, мамандық бойынша жұмыс істемеген, бірақ жұмыс атқарғысы келетін азаматтарды да тіркеуге алды. 1919 жылдың қыркүйек айында Верный қаласымен қатар, Шалқар, Орынбор, Торғай, Орал, Ойылда екі айлық мұғалімдер курсы өз жұмысын бастады. Мұндай курстар 1920 жылдың бірінші жартысында Ақмола мен Семейде ашылады. Тек қазақ тілінде ғана емес, өзге тілдерде білім беретін мектептер үшін де мұғалімдер даярлана бастады (Народное, 1957: 120).

XX ғасырдың 20-30-жылдарында бой көтере бастаған мектептерді оқулықтармен қамтамасыз етуге ұлт қайраткерлері зор үлес қосты. Атап айтқанда, қарастырып отырған осы жылдары М. Дулатовтың «Есеп құралы», М.Жұмабаевтың «Педагогика» және «Баланы тәрбие қылу жолдары», Ж.Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі», «Психология» мен «Жан жүйесі және өнер таңдауы», Е.Омаровтың «Пішіндеме» мен «Физика», Х. Досмұхамедовтың «Жануарлар» мен «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», Қ.Кемеңгеровтың «Оқу құралы», «Орысша-қазақша тілмаш», С. Қожановтың «Есептану құралы», Ә. Ермаковтың «Ұлы математика курсы», Б. Майлиннің «Ересектерге арналған әліппе» атты оқулықтары жарық көрді. Осы оқулықтардың мазмұнымен таныса келе, ұлт зиялыларының қазақ тілінің тазалығы үшін ғылыми терминдерді қазақы ұғымдармен ішінара алмастыруға тырысқанын байқауға болады (Мажитаева, 2010: 33-38).

Әрине, зайырлы білім беру жүйесін қалыптастыруда алғашқы қабылданған декреттердің маңыздылығы жоғары болды. 1930 жылдың 14 тамызында КСРО Орталық атқару комитетінің жалпылама бастауыш білім туралы қаулысы шығып, құжатқа сай елде педагогикалық институттар мен техникумдардың санын ұлғайту мәселесі күн тәртібіне көтерілді. Бұл бағытта атқарылған жұмыстар өз нәтижесін бергендігі даусыз (Елагин, 1966: 15).

1923 жылдың наурыз айында Шымкент қаласында әйелдерге арналған мектеп ашылады да, 35 әйел осы мектепте білім алады. Арыс қаласында ашылған жаңа мектепте 7 жастан 70 жасқа дейінгі аралықта барлық ұлттардың өкілдері оқыған болатын. Осы тұста III Бүкілресейлік съезд өз жұмысын бастап, орыс емлесін дәстүрлі қазақ қоғамында насихаттау жұмыстарын күшейту мақсаты айқындалды. Осы мақсатқа сай ауыл адамдарының білімін көтеру міндеті белгіленіп, 1926-1927 жылдары Сырдария облысы территориясында алты еуропалық, үш өзбек, бес қазақ мектебі жұмыс істей бастады. Облыстың құрамындағы алты аудан бойынша 82 қазақ және өзбек мектептері жұмыс істеп тұрды (Таханова, 2010: 106-109). 1920 жылдың басында коммунистік партия Шығыс халықтарының санасына коммунистік идеялардың орнығуына күш салудың маңыздылығын атап өте келе, осы бағыттағы жұмыстарды екі есе белсенді ету керектігі аталып өтті (Рысбекова, 2009: 234).

Қорытынды. Жаңа білім беру жүйесі қазақ қоғамына үлкен өзгерістер әкелді. Қазан төңкерісінен кейін жаңа мемлекеттің жаңа адамдарын қалыптастыру бағытында большевиктердің қабылдаған нысандық құжаттарындағы талаптары мен түйген ойлары тез арада жүзеге аса бастады. Мұны жоғары ұйымдастырушылық қызметтерімен қатар, сол тұстағы адамдардың санасын ортақ мүддеге оңтайлы

жұмылдыра білулерінен көреміз. Осы мәселені жеке ғылыми тақырып ретінде қарастырудың маңыздылығы өткен күннің білім жүйесін қалыптастыру әдістемесі мен оқулық жазудағы жетістіктерін бүгінгі күн көз-қарасымен ұштастыра біліп, түйсетін мәселелерін ғылыми дәлелдеумен қатар, дәлелді болжам жасау болып табылмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Елагин А.С. Социалистическое строительство в Казахстане в годы Гражданской войны (1918-1920 гг.). – Алма-Ата, 1966. 187 с.
Культурное строительство в Казахстане. Сборник документов и материалов (1918-1932) – Т1. – Алма-Ата, 1965. – 239 с.
Мажитаева Ш., Қалыбаева С.Б. XX ғасыр басындағы қазақша оқулықтардың тілі туралы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №2(58). – Қарағанды, 2010. – 142 б (33-38 б.).
Народное просвещение КазССР. Сборник документов и материалов (1917–1939). – Алма-Ата, 1957. – 237 с.
Народное образование Каз ССР. Алматы, 1957. – 197 с.
Рысбекова С.Т. Образование как фактор социальной модернизации традиционного общества (на примере Казахстана 1920-1930-е гг.) // Вестник РУДН. – №5. – 2009. – 319 с.
Сүлейменов Р.Б., Бисенов Х.И. Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алматы, 1967. – 237 с.
Таханова Р.С. К вопросу о развитии общеобразовательной школы в Казахстане 20-40-е гг. XX века // Известия Саратовского университета. – Т10. – Выпуск 3. – 2010. – 109 с.

REFERENCES

Elagin A.S. Sotsialisticheskoe stroitelstvo v Kazahstane v

gody Grajdanskoi voyny (1918-1920 gg.) [Socialist construction in kazakhstan during the civil war (1918-1920)]. – Alma-Ata, 1966. – 187 s. [in Russian].

Kulturnoe stroitelstvo v Kazahstane. Sbornik dokumentov i materialov (1918-1932) [Cultural construction in Kazakhstan. Collection of documents and materials (1918-1932)]. – T1. – Alma-Ata, 1965. – 239 s. [in Russian].

Majitaeva Sh., Qalybaeva S.B. XX gasyr basyndagy qazaqsha oqulıqtardin tili turaly [About the language of Kazakh textbooks of the beginning of the XX century] // Karagandy universitetinin habarshysy. – №2(58). – Karagandy, 2010. – 142 b (33-38 b.). [in Kazakh]

Narodnoe prosveenie KazSSR. Sbornik dokumentov i materialov (1917–1939) [People's Education of the Kazakh SSR. collection of documents and materials (1917-1939)]. – Alma-Ata, 1957. – 237 s. [in Russian].

Narodnoe prosveenie KazSSR [National education of the Kazakh SSR]. – Alma-Ata, 1957. – 197 s. [in Russian]

Rysbekova S.T. Obrazovanie kak faktor sotsialnoi modernizatsii traditsionnogo obshestva (na primere Kazahstana 1920-1930-е gg) [Education as a factor of social modernization of traditional society (on the example of kazakhstan in the 1920s-1930s)] // Vestnik RUDN. – №5. – 2009. – 319 s. [in Russian].

Suleimenov R.B., Bisenov H.I. Sotsialisticheskii put kulturnogo progressa otstalih narodov [The socialist way of cultural progress of backward peoples]. – Almaty, 1967. – 237 s. [in Russian]

Tahanova R.S. K voprosu o razvitiі obsheobrazovatelnoi shkoli v Kazahstane 20-40-е gg. XX veka [On the development of secondary schools in kazakhstan in the 20-40s of the xx century] // Izvestiia Saratovskogo universiteta. – T10. – Vipusk 3. – 2010. – 109 s. [in Russian].

ҒТАХП/ ІРСТІ/ МРНТИ: 03.20

Қ. МҰХИТОВ¹, А. ӘБСАДЫҚ,²

¹т.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Қазақстан. E-mail: ocean_5@mail.ru

²ф.ғ.д., А.Байтұрсынов атындағы КМУ профессоры, Қазақстан. Қостанай қ. E-mail: almas9172447@gmail.com

МҰНАЙ ҚҰБЫРЫНЫҢ ТАРИХЫ (XX ғасырдың 20-жылдары)

Бұл мақалада XX ғ. 20-30-жылдары салынған Қазақстан мұнай құбыры туралы айтылады. 1912 жылы Доссордан Рәкөш мүйісіне дейін кәсіпкерлердің салған мұнай құбыры отызыншы жылдарға дейін пайдаланылған болатын. 30-жылдары Қазақстанда салынған Каспий-Орск мұнай құбыры КСРО-да өзінің ұзындығы жағынан екінші орынға ие болды. Бұл мұнай құбыры кейін Ұлы Отан соғысы жылдарында қызыл әскерді жанар маймен қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарған еді. Мақалада осы мұнай құбырының салыну тарихы мен мұнай тасу үшін және кәсіпшіліктерді қажетті құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету үшін салынған Гурьев-Доссор тар табанды темір жолы құрылысының тарихы талданады.

Кілт сөздер: мұнай құбыры, Гурьев, Ембі, Доссор, Рәкөш, Қосшағыл, Баку, Ор, тағы басқалары.

К.Мухитов¹, А. Абсадық,²

¹к.и.н., Атырауский государственный университет им. Х. Досмұхамедова, Казахстан. E-mail: ocean_5@mail.ru

²д.ф.н., профессор КГУ им. А.Байтұрсынова, Казахстан. г. Костанай. E-mail: almas9172447@gmail.com

ИСТОРИЯ НЕФТЕПРОВОДОВ

В этой статье рассказывается об истории казахстанского нефтепровода, построенного в 20-30-х годах XX века. В 1912 году нефтепровод, проложенный предпринимателями от промысла Доссора до мыса Ракуша, не утратил своего значения до середины тридцатых годов. А в тридцатые годы построенный нефтепровод Каспий-Орск по своей протяженности был вторым нефтепроводом в СССР. Этот нефтепровод был бесценным средством в деле снабжения Красной армии горючим в годы Великой

Отечественной войны. В статье также рассказывается история узкоколейной железной дороги Гурьев-Доссор, построенной для транспортировки нефтепродуктов и обеспечения промыслов необходимым средством.

Ключевые слова: нефтепровод, Гурьев, Эмба, Доссор, Рәкөш, Косшагыл, Баку, Орск и так далее.

K. Muhkitov¹, A. Absadyk²

¹candidate of historical sciences, Atyrau state University named after Kh. Dosmukhamedova. Qazaqstan. E-mail: ocean_5@mail.ru

²Doctor of Philology, Professor of KSU named after A. Baitursynova, Qazaqstan. Qostanai. E-mail: almas9172447@gmail.com

HISTORY OF OIL PIPELINES

This article tells about the history of the Kazakhstan oil pipeline, built in the 20-30s of the XX century. In 1912, the oil pipeline laid by entrepreneurs from The Dossor field to Cape Rakusha did not lose its significance until the mid-thirties. And in the thirties, Kazakhstan became a major oil pipeline Republic. The Caspian-Orsk oil pipeline was the second oil pipeline in the USSR in terms of its length.

This pipeline was an invaluable tool in supplying the red army with fuel during the great Patriotic war. The article also tells the story of the narrow-gauge railway Guryev-Dossor, built for the transportation of petroleum products and providing the necessary means of fishing.

Keyword: Oil pipeline, Guryev, Emba, Dossor, Rakusha, Kosshagyl, Baku and so on.

Кіріспе. Қазақ мұнайының ғасырдан астам тарихы бар. Алайда осы мұнайдың кең көлемде игерілуі тек қана Кеңес үкіметінің еншісіне тиесілі. Мұнай өндірісінің дамуына зор үлес қосатын саланың бірі – тасымалдау ісі. Ал тасымалдау ісінде басты рольді мұнай құбыры атқарады. Қазақстан мұнай құбырының тарихы негізінен XX ғасырда басталады. Бұрын-соңды болмаған бұл сала осы жылдары қарқынды дамып, одақ көлемінде екінші орынға ие болды. Сол себепті осы кезеңдегі мұнай құбырының тарихы кеңінен зерттелуі қажет деп санаймыз.

Әдістеме. Өткен ғасырдағы мұнай құбырының тарихы сонау 20-жылдардағы Доссор-Рәкөш мұнай құбырының салыну тарихынан басталады. Арада жиырма жыл өткен соң одақтық дәрежедегі алып құрылыстардың біріне жататын Каспий-Ор мұнай құбыры салынды. Осылайша Қазақстан мұнай өндіру ісінде Бакуден кейінгі екінші орынға айналды. Мұның бәрі мұнай кәсіпшіліктерін керекті құрал-жабдықтармен дер кезінде қамтамасыз ету мен өндірілген мұнайды өңдейтін орындарға уақытында жеткізіп отыру арқылы шешілген екен.

Талдау. Мұнай құбырының тарихы бұрын-соңды арнайы зерттелмеген болатын. Дегенмен, бірқатар зерттеушілердің еңбектерінде бұл мәселе жолжөнекей болса да қозғалды (Лаврентьев Я.В., Зямтин А., Бузик А.И., Толстоногов Н.А., Темірғалиев К., Шаукенбаев Т.). Сонымен қоса, кейбір қорғалған диссертацияларда аталған тақырып біршама ашылды (Сәрсенбаев С.Б., Қарымсақова Э.С.). Кейінгі жылдары жарық көрген бірқатар еңбектерде де бұл мәселе қамтылды (Мұхтар Ә.Қ., Бердіғожин Л.Ж.).

Зерттеу нәтижелері. Ембі мұнайын тасымалдау ісі патшалық Ресейдің кезінде қолға алынған болатын. Мұнай құбырын салу ісінде «Ембі» мұнай өндіру және сауда акционерлік қоғамы зор үлес қосты. Бұл қоғам Каспий теңізі жағалауында орналасқан Рәкөш деген мүйістен 25 десятина жерді жалдап алып, Доссор арқылы оған алты дюймді керосин айдайтын құбыр салуға кірісті. Сөйтіп, ұзындығы 65 шақырымға созылған бұл мұнай құбыры 1912 жылдың қазан айында салынып бітті. Тек қана желтоқсан айына дейін бұл мұнай құбыры арқылы 820 тонна Ембі мұнайы Астрахан мен Баку қалаларына тасымалданған екен (ҚРОММ). Осылайша Қазақстанда тұңғыш рет мұнай құбыры салынды.

1912 жылы қараша айында Орал-Каспий мұнай қоғамы (ОКМК) «Ембі» акционерлік қоғамы сияқты мемлекеттен жер жалдап алып, Доссор кәсіпорнынан Рәкөш поселкесіне дейін тартылатын өзінің алты дюймді екінші құбырын салуға кіріседі. Бұл мұнай

құбыры кейінгі жылдарда да қолданыста болып, 30-жылдарға дейін Орал-Ембі ауданынан өндірілген мұнайды орталыққа жеткізіп тұрды.

Доссордан Рәкөшке дейін мұнай құбырын салу үшін «Ембі» акционерлік қоғамы 571 мың сом, ал Орал-Каспий мұнай қоғамы 540 мың сом қаржы жұмсаған екен. Бұл екі фирма Рәкөште Ембі мұнайын өңдеу үшін өздеріне тиесілі екі мұнай айыру зауытын салды. Әрқайсысы жылына 250 мың тонна мұнай айыратын бұл екі зауыт 1913 жылы салынып бітеді. Сөйтіп оларға Доссор кәсіпшілігінен тартылған екі мұнай құбырлары жалғастырылады. «Ембі» қоғамы 1915 жылы Доссордан Рәкөш поселкесіне 106 436 тонна мұнай айдаған екен. Бұл мұнайдың 197 тоннасы шикізат күйінде, ал қалған бөлігі өңделген өнім күйінде кемелермен Астраханға тасылған болатын. Орал-Каспий мұнай қоғамына қарасты мұнай құбырымен Рәкөшке 174 403 тонна мұнай айдалыпты. Соның 28 913 тоннасы шикізат күйінде, ал қалған бөлігі өңделген өнім күйінде жеткізілді (Шаукенбаев Т., А.-1960 -31-б.).

1916 жылы «Ағайынды Нобельдер» серіктестігі Новобогат мұнай көзін пайдалану үшін оны өндіріске дайындауға кіріседі. Себебі бұл мұнай көзіндегі 2/64 санды ұңғыдан мұнай фонтаны атқылаған болатын. Бұл жерден көп көлемде мұнай өндірімін деп есептеген серіктестік Новобогаттан Рәкөшке өзінің мұнай құбырын салуды жоспарлапты. Бірақ кейінгі барлау жұмыстары көп нәтиже бермеген соң бұл құбыр салынбай қалады.

Азамат соғысы жылдарында Орал-Ембі ауданы тоқырау кезеңін басынан кешіреді. Барлық мұнай кәсіпшіліктері мемлекет қолына көшеді. Осы ауданда мұнай өндіру ісімен шұғылданған кәсіпкерлер өздеріне тиесілі құрал-жабдықтарын тасып алып кетуге мәжбүр болды. Ал өзімен бірге алып кете алмаған бөлігін әдейі бүлдіріп кеткен екен. Оның үстіне ақ гвардияшылар мен казактар атаманы қызыл әскерден жеңіліс тауып шығысқа қарай шегінген кезде мұнай кәсіпшіліктерін қасақана қиратып кетті.

1919 жылы 7 желтоқсанда Халық Комиссарлары Кеңесі арнайы қаулы қабылдап, Түркістан майданының қолбасшысы М.В.Фрунзеге Орал облысын тезірек азат ету және Ембі мұнай кәсіпшіліктерін аман сақтап қалу міндетін жүктейді (Темірғалиев К., -10-б.). Каспий теңізінің солтүстік жағалауы жау қолынан азат етілген соң ендігі жерде Ембі ауданында сақталған мұнай өнімін тасып алу міндеті тұрады. Сол үшін Орал-Ембі ауданын Саратов қаласымен жалғайтын темір жол құрылысын және мұнай құбырын салуға кіріседі.

Құрылыс жұмыстары 1920 жылы көктем айларында қарқынды жүргізіледі. Жайық өзені жағасында 1,2

шақырым қашықтыққа құбыр төселді.

Бірақ, 1920 жылы Қызыл әскер бөлімдері Кавказды азат еткен соң Ембі мұнайын тасып алу мәселесі кейінге қалдырылады. Ембіде өндірілген мұнай бұрынғы мұнай құбыры арқылы Рәкөшға айдалып, одан әрі Каспий теңізімен еліміздің өнеркәсіпті аудандарына тасыла берді. Тек қана 1922 жылы Рәкөшдан Астраханға 139 мың тонна мұнай тасымалданған екен.

30-жылдардың басына дейін осы зауыттарда 85-90% Ембі мұнайы өңдеген екен. Ембі мұнайының өзіндік құны қымбатқа түседі. Мысалы, Рәкөштен Астраханға жеткізу үшін Ембі мұнайының әрбір тоннасы 5 сом 12 тиынға шықса, одан әрі Константинов мұнай айыру зауытына жеткізу үшін оның құны 7 сом 19 тиынға теңеледі (Шаукумбаев Т., А.-1974, -15-б.). Бұл – өте қымбат болатын. 1928 жылы Ембі мұнайының өзіндік құны Баку мұнайымен салыстырғанда 4,1%-ға, ал Грозный мұнайымен салыстырғанда бір жарым есеге қымбатқа түсті. Мұның негізгі себебі – тасымалдау ісінің дұрыс жолға қойылмағандығынан. Оның үстіне Ембі мұнайын орталыққа жеткізу жолы үздіксіз емес, маусымдық сипатта еді. Наурыз айының екінші жартысынан бастап қараша айының ортасына дейін тасымалдауға болатын бұл су жолы Ембі мұнайын үздіксіз жеткізіп тұра алмады. Сол үшін мұнай құбырын салу қажеттігі туады.

1932 жылы 8 наурызда Кеңес үкіметі Каспий-Ор мұнай құбырының жобасын бекітеді. Сол жылы 16 маусымда Еңбек және Қорғаныс Кеңесі ұзындығы 709 км созылған Каспий-Ор мұнай құбыры мен Ор қаласында мұнай айыру зауытын салу жөнінде қаулы қабылдайды (Шаукумбаев Т., А.-1960 -96-б.). Бұл – өте күрделі міндет еді. Себебі құрылыс жұмыстарын өте ауыр табиғи-климаттық жағдайда жүргізуге, сонымен қатар жабдықтау қоймалары мен халық тұратын орындардан алшақ жерлерде салуға тура келеді. Құрал-жабдықтарды жүздеген шақырым жерден тасып тұру қажет болатын. Автокөлік, трактор, экскаватор, т.б. механикалық құрал-жабдықтар жетіспеді. Негізгі еңбек құралы қарапайым күрек пен қол арба еді.

1932 жылдың көктемінде Атырауға мұнай құбырлары әкеліне бастайды. Сол жылдың мамыр айында дайындық жұмысы, ал маусым айында құрылыс жұмыстары басталады. Өзінің көлемі жағынан Каспий-Ор мұнай құбыры 1907 жылы салынған КСРО-дағы ең үлкен Баку-Батуми мұнай құбырынан кейінгі екінші орынға ие болады. Сөйтіп, ДнепроГЭС пен Сталинград трактор зауыты және Түркісіб сияқты соғысқа дейінгі бой көтерген алып құрылыстардың қатарына қосылады. Құрылыс жұмысы өнімді жүргізіледі. 1932-1935 жж. 453 км. қашықтыққа құбыр тартылады. Оған 1933 жылы 275 автокөлік пен 17 экскаватор пайдаланылған еді (АОММҚФ).

Осы жылдары 3-4 мың адам жұмылдырылған болатын. Олардың көпшілігі қазақтар еді. Құрылыста қызмет етіп жүрген қазақтар әр түрлі құрылыс мамандықтарын игереді.

Құрылысшыларға жергілікті тұрғындар өте көп көмек көрсетеді. Олар азық-түлікпен, жылы киіммен және көлік мәселесімен жәрдемдесіп отырады. 1933 жылдың бірінші жартысында осы құрылыс жұмысына жүк тасу үшін жергілікті халықтың 177 жылқысы мен түйесі және 650 арбасы пайдаланылыпты (Ударник нефтепровода).

Міне, осындай қыруар еңбектің нәтижесінде одақтық маңызы бар алып құрылыс аяқталады. 1935 жылы 11-қарашада таңертеңгі сағат 9-да Қосшағыл кәсіпшілігінің мұнайы айдала бастайды. Сөйтіп, араға 26 күн салып 7-желтоқсан күні Ембі мұнайы Ор мұнай айыру зауытының шикізат сақтайтын қазандарына

келіп құйылады (АОММҚФ, 4-тізбе, 17-іс, 120-бет).

Осыдан бастап ұзындығы 847 км болатын, Құлсары-Байшонас, Ескене-Байшонас кәсіпшіліктерін жалғаған Каспий-Ор мұнай құбыры Орал-Ембі ауданының дамуына зор үлес қосады.

Қорытынды. Бұл құбыр кеңес-герман соғысы жылдарында теңдесі жоқ пайда келтіреді. Жау әскерлері Еділге таяп келіп, орталық аудандарды Кавказдан бөліп тастаған шақта Ембі мұнайын үздіксіз жеткізіп тұрады. Сонымен қоса Баку мұнайы Каспий теңізі арқылы Гурьевке келіп, Ор мұнай айыру зауытына жөнелтіледі. Мәселен, 1941-1945 жж. аралығында осы құбыр арқылы 2 147 399 тонна мұнай Ор зауытына келіп түседі (АОММҚФ, 4-тізбе, 67-іс, 53-бет). Міне, мұнай өнеркәсібінің дамуында мұнай құбырының алатын орны зор екенін осыдан көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР

Атырау облыстық мемлекеттік мұрағатының қалалық филиалы (АОММҚФ). 7-қор, 3-тізбе, 90-іс, 11-бет.

Бердигожин Л.Ж. //Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібі: кадрлық әулеті. А.2012, 368 б.

Бузик А.И.. «Эмбинский нефтеносный район Уральской области». //Экономическая жизнь Поволжья. Саратов. 1919, № 2, 1-13 стр.

Зямытин А. «По Уральской области». Санкт-Петербург, 1914. 95 стр.

Карымсакова Э. С. Исторические аспекты транспортировки высокозастывающей нефти в Западном Казахстане. Уфа. -2003, Автореферат.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚРОММ). 681-қор, 1-тізбе, 13-іс, 11-бет.

Лаврентьев Я.В. Нефтяная Эмба. А.-А.-М. 1935, с. 29.

Мұхтар Ә. Қазақ мұнайының дамуы. А. 2006, 224 б.

Сарсенбаев С.Б. «Деятельность партийных организаций западных областей Казахстана по созданию железнодорожного транспорта в нефеносном районе республики (1936-1970 гг). А.-А. 1973.

Темірғалиев К. Борба за нефть Казахстана. А., 1982, 180-б. Толстогов Н.А. //Эмба итоги и перспективы работы в Эмбенском районе. М.-Л., 1931, с. 109.

Ударник нефтепровода. 1935, 15 қараша.

Шаукумбаев Т. Орал-Эмбинский нефтеносный район. А., 1960, 227-бет.

Шаукумбаев Т. Экономика нефтяной промышленности Казахстана. А., 1974 ж. 167-бет.

REFERENCES

Atyraý oblystyq memlekettik muragatynyń qalalyq filialy (АОММҚФ). 7-қор, 3- тізбе, 90-іс, 11-бет.

Berdigojin L.J. //Qazaqstannyn munal-gaz onerkasibi: kadrlyq áyleti. A.2012, 368 b.Buzik A.I. «Embinskij neftenosnyj rajon Ural'skoj oblasti». //Ekonomiceskaya zhizn' Povolzh'ya. Saratov. 1919, № 2, 1-13 str.

Zyamyatin A. «Po Ural'skoj oblasti». Sank-Peterburg, 1914. 95 str. Karymsakova E. S. Istoricheskie aspekty transportirovki vysok ozastyvayushchej nefi v Zapadnom Kazahstane. Ufa. -2003, Avoreferat.

Qazaqstan Respýblıkasy Ortalyq memlekettik muragaty (QROMM). 681-қор, 1-тізбе, 13-іс, 11-бет. Lavrent'ev YA.V. Neftyanaya Emba. A.-A.-M. 1935, s. 29.

Muhtar A. Qazaq munainynyń damyy. A. 2006, 224 b.

Sarsenbaev S.B. «Deyatel'nost' partijnyh organizacij zapadnyh oblastej Kazahstana po sozdaniyu zheleznodorozhnogo transporta v nefenosnom rajone respubliki (1936-1970 gg). –A.-A. 1973.

Temirgaliev K. Bor'ba za nef' Kazahstana. A., 1982, -180 s. Tolstogov N.A. //Emba itogi i perspektivy raboty v Em-benskom rajone. M.-L., 1931, s. 109.

Udamik nefteprovoda. 1935, 15-noyabr'.

SHaukenbaev T. Uralo-Embinskij neftenosnyj rajon. A., 1960, -227 s. SHaukenbaev T. Ekonomika nefyanoj promyshlennosti Ka-zahstana. A., 1974 g. -167 s.

FTAMP / IRSTI / МРНТИ: 14.25.09

Нұрболат ТЕМИРОВ,
Назарбаев Зияткерлік мектебінің тарих пәні мұғалімі,
Павлодар педагогикалық университетінің тарих мамандығының
1-курс магистранты. E-mail: mrnureke0@gmail.com

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ғылыми-әдістемелік негіздері

Бұл жұмыста тарих сабақтарында деректерге талдау жүргізу тәсілдері арқылы оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамыту жолдары көрсетілген. Сын тұрғысынан ойлау дағдысын дамыту үшін алдымен оқушылардың жұмыстары зерттеуге алынды. Біздің барлық іс-әрекетіміз оқушылармен байланысты болғандықтан, оқушылардың сауалнамалары мен жұмыстары бағаланды. Зерттеудің алғашқы кезеңінде мәселе анықталған соң, сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытудағы әдебиеттер сараланды. Жоспар құрылып, нақты іс-әрекеттер айқындалды. Жоғары деңгейлі сұрақтарға жауап беруде қиындық тудырған тапсырмалардың құрылымы мен ерекшелігі талданды. Талдау түрлерін сабақ барысында қолдану – оқушылардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытудың негізгі құралы. Себебі, талдау барысында кез келген мәселе екі жақты қарастырылып, шешу жолдары ұсынылады. Менің ойымша, бұл – күнделікті сабақ барысында дамытуды қажет ететін мәселе. Зерттеу барысында мәселе анықталды, зерттеу сұрақтары негізделді және мәселені шешуге бағытталады. Оқудан кейін студенттердің дағдылары қалыптасқаны байқалды.

Кілт сөздер: сын тұрғысынан ойлау, талдау, оқушы, көшбасшы, зерттеу, бағалау, жиынтық бағалау.

Нурболат Темиров,
учитель истории Назарбаев интеллектуальной школы,
магистрант 1-курса по специальности история Павлодарского
педагогического университета. E-mail: mrnureke0@gmail.com

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ: научно-методические основы

В данной работе показаны пути развития у учащихся навыков критического мышления через способы проведения анализа данных на уроках истории. Для развития навыков критического мышления сначала были взяты на исследование работы учащихся. Поскольку вся наша деятельность связана с учениками, были оценены анкеты и работы учащихся. На первом этапе исследования была выявлена проблема, проанализирована литература по развитию навыков критического мышления. Составлен план, определены конкретные мероприятия. Проанализирована структура и специфика заданий, вызывавших затруднения в ответах на вопросы высокого уровня. Использование видов анализа в ходе урока является основным средством развития навыков критического мышления учащихся. Дело в том, что в ходе анализа любая проблема рассматривается неоднозначно и предлагаются пути решения. Я думаю, что это проблема, которую нужно развивать во время ежедневных занятий. В ходе исследования выявлена проблема, обоснованы вопросы исследования и направлены на решение проблемы. Отмечалось, что после обучения у студентов сформировались навыки.

Ключевые слова: критическое мышление, анализ, ученик, лидер, исследование, оценка, суммативное оценивание.

Nurbolat Temirov,
history teacher of the Nazarbayev intellectual school,
1st-year master's degree in history of Pavlodar pedagogical university.
E-mail: mrnureke0@gmail.com

FORMATION OF CRITICAL THINKING SKILLS: scientific and methodological foundations

The study of this activity shows the development of student's research skills using data analysis methods in history lessons. This paper shows ways to develop student's critical thinking skills through methods of data analysis in history lessons. For the development of critical thinking skills at first were taken to study the student's work. Since all our activities are related to students, we evaluated the student's questionnaires and work. At the first stage of the study, the problem was identified and the literature on the development of critical thinking skills was analyzed. A plan has been drawn up and specific measures have been identified. The structure and specifics of tasks that caused difficulties in answering high-level questions are analyzed. The use of types of analysis during the lesson is the main means of developing student's critical thinking skills. The fact is that during the analysis, any problem is considered ambiguously and solutions are proposed. I think this is a problem that needs to be developed during daily classes. The study identified the problem, justified the research questions and aimed at solving the problem. It was noted that after training, student's developed skills.

Keywords: critical thinking, analysis, student, leader, research, assessment, summative assessment.

Кіріспе. Әр адамның және бүкіл қоғамның жаңа әлеуметтік маңызды және жеке мақсаттарын түсіну кезеңінде мынадай қиын міндеттер туындайды: болып жатқан оқиғаларды талдай білу; осы оқиғаларға басқа көзқарасқа шыдамды болу; болжамдарды тексеруді қажет ететін зат ретінде қарастыру және осы тексеруден бас тарту; өзіне және айналасындағы әлемге сыни көзқарас орнатуды дамыту.

Сыни тұрғыдан ойлау – бақылаудың, тәжірибенің, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде алынған ақпаратты ойлауға, бағалауға, талдауға және синтездеуге бағытталған пәндік шешім. Сыни тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешімдерді қабылдауға, ойлау және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді (Мұғалімге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгерін) деңгей, үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ және Кембридж Университеті, 2015: 49).

Философтар біздің қиыншылықтарымыз белгілі бір дәрежеде проблемалық мәселелерді шешуге, жағдайды сыни тұрғыдан бағалауға және ұтымды шешім табуға қабілетсіздікке байланысты деп санайды және тек сыншылықпен айналыспайды, мұндай сын шындық үшін емес, сын үшін сын болып табылады. Мұндай сынның пайдасыздығының себебін біз қоғам қойылған мәселелерді қалай дұрыс шешуді ғана емес, сонымен бірге дұрыс сынауды да білетіндігінде көреміз.

Материалдар мен әдістер. Материал ретінде осы мәселе бойынша зерттеу жүргізіп жүрген авторлар мен «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ деңгейлік курс материалдары пайдаланылды. Мақаланы жазу барысында аталмыш мәселе бойынша зерттеу жүргізген авторлардың материалдарын пайдаланды.

Зерттеудің методологиялық негізі таным және педагогикалық жалпы ғылыми принциптері болып табылады. Тарихилық принципі оқыту заңдарын және заңдылықтарын пайдалану әдістерін сипаттайды. Зерттеу міндеттерін шешуде дәстүрлі жалпы ғылыми сараптау, синтез, нақтылау және жалпылау әдістері қолданылды.

Талдау. Педагогика саласында қазіргі таңда оқушылардың білім мен дағдыларын дамыту мәселе өзекті болып табылады. Оқушылардың өз ойын еркін әрі нақты жеткізу үшін сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамытуда батыс және отандық ғалымдар мен зерттеушілер зерттеулер жүргізуде.

С.Қалиев, К.Аюбаев «Антология педагогической мысли Казахстана (I том)» ISBN 9965-822-67-0 еңбегінде қазіргі кездегі педагогика саласындағы өзекті мәселелерді атап көрсетеді. Мектеп ұстаздарында сын тұрғысынан ойлау дағдыларын дамыту, жаңартылған білім беру бағдарламаларын енгізу жұмыстары жасалып, деңгейлік курс барысында білімдерін толықтырды.

G.Bassham, W. Irwin, H.Nardone, J.M.Wallace, Critical Thinking: A Student's Introduction (ISBN: 978-0-07-340743-2) зерттеулері бүгінгі оқушыларға күнделікті мәдениет пен сыни ойлау арасындағы алшақтықты жоюға көмектеседі. Негізделген қадамдар жасай отыра, бұл зерттеуде сыни ойлаудың барлық негіздерін анық көрсетілген.

Г.Бекахметов пен А.Қоржынбаеваның «Основы критического мышления» атты еңбегінде сын тұрғысынан ойлау дағдыларын толық әрі нақты көрсеткен. Ғылым және сыни ойлау бөлімінде ғылыми нақты көзқарасты көрсете отырып, ғылыми әдіске баса назар аударады. Сонымен қатар, бұл мақалада мектептегі іс-әрекетті зерттеу жұмысы көрініс табады.

Зерттеу нәтижелері. XXI ғ. әлемнің көптеген елдері

білім беру жүйесінде өте белсенді реформалар жүргізіп жатыр. Қазіргі қоғамда кәсіби құзыретті, шешім мен іс-әрекетті таңдауға қабілетті, сыни ойлау дағдыларын меңгерген, алған білімін тәжірибеде қолдана алатын тұлғалардың қажеттілігі қатты байқалып отыр. Қазіргі күні білім беру саласында оқушыларға өзекті білім беру мен практикалық дағдыларын қалыптастыру тең мәнге ие болғаны мойындалып отыр (Мұғалімге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгерін) деңгей, үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ және Кембридж Университеті, 2015: 40). Осыған орай, мектепте өзгеріс енгізудің тиімді жолдарын іздеу мақсатында зерттеу жүргізіліп, оның басым жақтары мен дамыту керек тұстары көрсетілген. Мектептегі білім беру үдерісін жетілдірудің негізгі жолы – тиімді көшбасшылық екені барша мәлім. Дұрыс бағытталған көшбасшылық оқу үдерісінің нәтижелілігіне, білім сапасының жоғарылығына тікелей әсер ететіні сөзсіз. Менің байқағаным, көшбасшылық жеке тұлғаның дамуына ғана емес, сонымен қатар, әріптестермен тың идеялармен бөлісіп, бір-біріне қолдау көрсетіп, ынталандырып, өзара көмектесуге бағытталған. «Талдау және синтез элементтерін қолдану арқылы оқушылардың сын тұрғысынан ойлау дағдыларын қалай дамытамыз?» проблемалық сұрағы таңдап алынды. Не себепті осы сұрақ? Себебі қоғамдық ғылымдар пәндерінде, жалпы қоғамда орын алған мәселе оқушылардың сыни ойлау деңгейінің төмендігі және ХХІ ғасыр қажет ететін аналитикалық қабілеттердің жоқтығы. Осы мәселе төңірегінде жоспар жасалып, шағын зерттеулер жүргізілді. Бір ұстаз бойындағы өзгеріс, сынып көлеміндегі өзгеріс, оқушылар бойындағы өзгеріс, мектеп көлеміндегі өзгеріске талдау жасалды.

Барлық іс-әрекетіміз оқушылармен байланысты болғандықтан, олардан сауалнама алынып, жұмыстары сарапқа салынды. Шәкірттер нақты дәлелдерді талап ететін тапсырмаларға толық жауап беруден қиналады. Бұл күнделікті сабақ барысында дамыту керек мәселе деп білемін.

Бірінші кезекте оқушылардың жиынтық бағалау жұмысы талданды. Талдау барысында олардың берілген тапсырмаларға дәлелдер мен дәйектер келтіре отырып жауап берулері қиындық тудырғаны байқалды. Осы мәселені негізге ала отырып сабақ барысындағы оқушылар мен мұғалімдердің іс-әрекеттері және ата-аналардан сауалнама алынған болатын.

Сауалнама нәтижесінде барлық тараптың дәлелдер мен дәйектер қолдану бойынша қойылған сұрақта алаңдайтынын және дамыту керек екендігін түсіндім.

Зерттеу нәтижесінде мынадай түйіндер жасалды: ұстаздармен бірге біз оқушылардың білімдерін жаңа тәсілдер арқылы кеңейте алдық, талдаудың түрлерін қолдану арқылы өз ойларын негіздеу тұлғалары қалыптасып, оң нәтижелер бере бастады. Әр сабақтан кейін тәлім алушымен алға қойған мақсаттарымызға жеттік, тақырыптан қалыс қалған оқушылар болған жоқ, сабаққа белсенді қатысып, аргументтер арқылы өз ойларын негіздеп берді. Бағдарламаның негізгі ойларын нысанаға ала отырып, кіріктіру арқасында оқушылардың өз ойларын ашық жеткізіп, сұрақтарға дәлелдер мен дәйектер келтіре отырып сөйлеуге дағдыландырып, білім алуға құлшыныстары артты. Алдағы уақытта бағдарламаның түйінді ойларын өз тәжірибемізде қолданып, әртүрлі деңгейдегі оқушыларды дамытып, жетелеп, тұлға ретінде қалыптастыруына септігімізді тигіземіз.

Жалпы тәжірибе кезінде оқу үдерісінің қатысушыларына, яғни ұстаздарға, оқушыларға өзгеріс енгіздім деп айта аламын. Оны қалай байқадым?

Ұстаздар бойындағы өзгерістер: олардың қызығу-

шылықтары артып, өзгеріс пен жаңашылдыққа деген бетбұрыс байқалды; бұрын тек өз кәсіби деңгейін жетілдірумен айналысатын ұстаздар енді ынтымақтастықта коучингтерде өзара тәжірибе алмасуға дағдыланды; сын тұрғысынан ойланып, сабақтарына жаңа әдіс-тәсілдерді қолдана бастады; сабақтарға талдауды үнемі енгізуге машықтанды.

Оқушылардың бойындағы өзгерістер: А деңгейлі оқушылар талдауларды қолданып, өз ойларын еркін білдіруге дағдыланды; В деңгейлі оқушылар қарапайым талдау түрлерін қолдану арқылы өз ойларын қарапайым түрде білдіруге дағдыланды; С деңгейлі оқушылар қарапайым талдауларды мұғалімнің көмегімен өз ойларын қарапайым деңгейде білдіруге дағдыланды.

Қорытынды. Мұғалімдер оқытудағы басты назар студенттердің берілген ақпаратты игеруіне және оқу материалын механикалық есте сақтауына емес, оқушылардың ойлауын дамытуға бағытталуы керек екенін ұзақ уақыт анықтады. Сондай-ақ, зерттелетін саланы аналитикалық тұрғыдан қарастыруға үйрету керек, ол ыдырауды, бөлуді, принциптерді, қарапайым принциптерді зерттеуді қамтиды, соның арқасында ойлау дәлелді сипатқа ие болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

Г. Бекахметов., А. Коржумбаева. Основы критического мышления. ОО «Общенациональное движение» «Қазақстан -2050» – Астана- 208.

А. Ташенова, Сын тұрғысынан ойлау оқу мен жазу арқылы

дамыту. Білім-Образование – 2006 ж. №6. 3-4б.

Қазақстан Республикасында білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндама, 2011, 21 б.

Мұғалімге арналған нұсқаулық. Бірінші (ілгері) деңгей, үшінші басылым. «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ және Кембридж Университеті, 2015 жыл., 406., 496., 676.

Президент Жолдауы. Н.Ә. Назарбаев. 2012, Стратегия - 2050. http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g.

С.Қожагельдиева, Н.Нұртазаева. Сын тұрғысынан ойлау арқылы оқытудың тиімділігі. Бастауыш мектеп №4. 2009 ж.

REFERENCES

G.Bekakhmetov., A.Korzumbaev, Foundation for critical thinking. NGO «National movement «» Kazakhstan – 2050 -Astana-208 [in Russian].

A. Tashenova, Development of critical thinking through reading and writing, Education-2006 №6. 3-4 p. [in Kazkh].

National report on the stability and development of education systems in the Republic of Kazakhstan, 2011, 21 p. [in Kazkh].

Download guide. First (advanced) level, third edition. AEO “Nazarbayev Intellectual schools” and Cambridge University, 2015, p. 40, p. 49, p. 67. [in Kazkh].

Message of the President. N.A.Nazarbayev. 2012, the Strategy – 2050. http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-14-dekabrya-2012-g [in Kazkh].

S.Kozhageldiev, N.Murtazaeva. Effectiveness of learning through critical thinking. Primary school No. 4. 2009. [in Kazkh]. Техжөнделді.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ ДІН МЕН РУХАНИ ЖАҒДАЙДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ербол ЫСҚАКОВ (Искаков),

М.Әуезов атындағы орта мектептің тарих пәні мұғалімі

Тарихта әлемді дүр сілкіндірген оқиғалардың бірі Ресейде болған революциялық төңкеріс Ұлы Октябрь социалистік революциясы деген атаумен тарих қойнауында қалды. Социалистік құрылыс капиталистік қоғамды жойып, коммунизм бүкіл дүние жүзінде үстемдік етеді деген пікір сол кезеңнің негізгі бағыт-бағдары болды.

Капиталистік қоғаммен күресте Карл Маркс пен Фридрих Энгельс еңбектеріндегі: дін – үстем тап өкілдеріне қызмет етеді деген идея негізге алынды. Пролетариат көсемі В.И.Ленин «Жұмысшы партиясының дінге көзқарасы» деген мақаласында: «Дін дегеніміз халықтың басын айналдыратын апиын, – Маркстің осы нақты сөзі марксизмнің дін мәселесі жөніндегі бүкіл дүние тануының ірге тасы болып табылады. Осы замандағы діндер мен шіркеулердің бәрін, әр алуан діни ұйымдардың бәрін марксизм әрқашан буржуазиялық реакцияның, жұмысшы табын қанау және оның басын айналдыру үшін қызмет ететін органдар деп таниды» [1] – деп жазса, «Социализм және дін» деген мақаласында: «Дін дегеніміз – өмір бойы басқа біреулерге жұмыс істеумен, мұқтаждықпен жаншылған халық бұқарасын барлық жерде бірдей басқан рухани езгінің бір түрі... Дін – капитал құлдары өздерінің адамшылық бейнесін, адамға лайық азды-көпті тұрмыс жөніндегі талабын тұншықтыратын рухани удың бір түрі» [1],– деп көрсетеді.

Большевиктік өкімет билік басына келгеннен кейін жер халықтікі деп ұран тастап, 1917 жылы 26 қазанда (8 қарашада) жер туралы декрет қабылдады. Осы құжатқа сәйкес жерге жекеменшік құқық жойылды.

Жер халық игілігіне беріледі деген шешім қабылданып, діни ұйымдар жер иелену құқығынан айырылды. Осы құжат арқылы большевиктер ақырындап дінге деген қысымшылық шараларын жүзеге асыра бастады.

Ресейдегі дүмпу шаралардан Қазақстан да тысқары қалған жоқ. Бұл жөнінде өзінің мақаласында профессор Д.А.Аманжолова: «Қайтадан құрылған білім беру жүйесі мен тәрбие жүйесі арқылы Кеңестік Өкімет елдің көптеген халықтарына идеологиялық жағынан «кеңестік қағидаларын» кіргізуге тырысты. Ол қағидалар: коммунизмді құруда, партияға және атеизмге берілгендік...»,– деп атап өтеді [2].

Қазақстандағы дінге қарсы шаралардың қалай болғандығын ғалым зерттеушілердің еңбегінен байқауымызға болады.

1920 жылдардың аяғы – 1930 жылдардың басынан бастап Кеңес үкіметінің антиисламдық саясатының басты ұстанымдары айқындалды, ол ең алдымен мұсылман қауымдастығының дінбасыларын саяси қуғын-сүргінге ұшырату, кеңестік атеизм идеологиясына қайшы келетін діни бірлестіктерді жабу, мешіттер мен медреселерді талқандауға бағытталды. 1918-1931 жылдар аралығында Қазақстанда 1630 діни ғибадатханалар, оның ішінде 782 мешіт, 1931-1933 жылдары 8 сенім (культ) ғимараты, 879 діни ғибадатхана, оның ішінде 499 мешіт жабылды [3].

Дінмен қатар тілге де шабуыл жасалып, қазақ халқын рухани дағдарысқа ұшырату шаралары да жүргізілді. Осы кезеңдегі кеңестік жазалаушы жүйенің тағы бір

озбырлық саясаты тіл саясатына қатысты жүргізілді. КСРО құрамындағы мұсылман халықтарының бұрынғы қолданып келе жатқан араб әліпбиін жойып, әуелі латын, кейінірек кириллицаны енгізуі күштеп орыстандыру саясатының бастамасы еді. Орта Азия халықтарының тарихын зерттеуші белгілі ғалым Ширин Акинердің «Islamic People Of The Soviet Union» еңбегінде КСРО құрамына кірген Орта Азия және Қазақстан елдерінің әліпбиі туралы мәліметтерде 1924 жылға дейін араб әліпбиі, 1924-1929 жылдары өңделген араб әліпбиі, 1929-38 жылдары латын әліпбиі, 1938-1940 жылдары екінші латын әліпбиі, 1940 жылдан бастап кириллицаға ауысқаны және оның 1957 жылы модификацияланғандығы туралы және олардың діни ислам, ханафи мазхабындағы сүнниттер екендігі туралы мәліметтер келтіріледі [3].

Дінге қарсы насихат Ұлы Отан соғысы жылдары саябырсыды. Кеңес өкіметіне соғыс ашқан Герман басшылығының совет халықтарына дінге қайта оралуларына еркіндік беретіні жөніндегі мәлімдемесі Коммунистік партияның дінге қатаң көзқарастарын жұмсартуға себеп болды. Отанды қорғау жолында халықтар бойындағы ерік-жігерді нығайту мен сенімділікті бойларына сіңіру мақсатында діни сенімге рұқсат берілді.

1943 жылы 15-20 қазанда Ташкентте Орта Азия және Қазақстан үлемдерінің бірінші құрылтайы өтті. Құрылтайда Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының Діни басқармасын құру туралы шешім қабылданды, төрағасы болып Эшон Бабахан сайланды. 1945 жылдың аяғына таман кеңестік мұсылмандар Мекке мен Мединеге қажылық өтеуге баруға мүмкіндік алды. Жалпы алғанда, 1941 жылдан басталған Кеңес Одағының ислам конфессияларына қатысты «жылымық» саясаты ұзаққа созылмады, 1948 жылдан басталған діни қысым 1953 жылы Сталиннің өліміне дейін жалғасты [3].

Соғыс кезінде «діни соқыр сенімдерге» адамдардың бет бұрғандығы жайлы советтік әдебиетте былай көрсетілген. «Неміс фашистеріне қарсы жүргізілген Ұлы Отан соғысы жылдарында діни соқыр сенімдердің жандануына біраз мүмкіндік туды. Соғыс жылдары көптеген адамдар жақын туыстарынан айырылды және біраз материалдық қиыншылықтарды бастарынан кешірді. Осындай жағдайларда ескіліктің қалдықтарынан айырылмаған кейбір адамдар өздерінің көңілдерін жұбатуда, медеу етуде дінге бой ұрды. Оған қоса соғыс жылдарында дін иелері де әлі келгенінше діни үгітті жүргізіп қалуға тырысты» [1].

Орыстың озық мәдениеті мен әдебиетінен нәр алған қазақтың ұлы тұлғалары, ағартушы ғалымдары атеистік идеяны насихаттауға зор үлес қосқан деп саналды. Олар дінге, дін иелеріне қарсы шыққан, өз еңбектері арқылы халықты діннен аулақ болуға шақырған қайраткерлер деп дәріптелді. Халықтың арасында алғашқы атеистік көзқарастардың қалыптасуына жол салды. Бірақ діннің негізгі әлеуметтік таралу жолдарын түсіне алмағандықтан, атеизм негізін қалай алмаған деп көрсетілді.

«Шоқан діннің пайда болуын материалистік тұрғыдан қарап, құдай жоқ және ислам діні зиянды деп ашық айтатын атеизм дәрежесіне жеткен. Дін атаулының бәрі ғылымның, мәдениеттің жауы екенін көрсетті. Ол қазақ даласында исламдық, шамандық идеологияға, діни фанатизмге қарсы аянбай күресті. Сөйтіп қазақ жерінде атеистік көзқарастардың тарауына жол салды. Діннің гносеологиялық әлеуметтік тамырларын түсіне алмады да, оны жоюдың басты жолдарын көрсете алмады.

Надандық пен қараңғылыққа қарсы күрес жүргізе

отырып, Ыбырай дін мәселелеріне де тоқталды. Оның дін туралы ойлары өзінің педагогтық еңбектерінде, мектептегі оқу жұмысы туралы баяндамаларында, жылдық есептері мен рапорттарында, хаттарында және көркем шығармаларында жазылған...

Абай өмір сүрген кез феодалдар мен ислам дінінің үстемдік еткен заманы. Сондықтан діни шырмауда қасиретті өмір сүрген қараңғы халқымыздың өмірі Абай шығармаларының арқауына айналды. Абай өз шығармаларында діни уағыздарды және діннің тірегі болған байларды, дін иелерін сынады. Ол ислам дінінің намаз, ораза сияқты парыздарын ашықтан-ашық сынады, келемеж етеді. Абай да діннің шығуының гносеологиялық, әлеуметтік тамырларын жете түсінбеді де дінге қарсы тікелей күресетін атеизм дәрежесіне көтеріле алмады» [1].

Сонымен қатар қазақтың басқа да ақын-жазушыларының шығармалары да атеистік тәрбие үшін мәні бар деп табылып, мектеп бағдарламаларына енгізілді.

Қазақ совет әдебиетінің көрнекті өкілдері С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ж.Жабаев, С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, А.Төкмағанбетов, Ә.Тәжібаев, Т.Жароков тағы басқа көптеген дарынды ақын, жазушылардың творчествосынан маркстік-лениндік идеяны айқын көреміз [4].

Ұлт руханиятының өзегі болып табылатын дінге қарсы шығу арқылы жергілікті ұлтты жою мақсаты көзделді. Адам баласының рухани құндылықсыз өмір сүре алмайтындығы ескеріліп, атеистік білім мен тәрбие арқылы халыққа советтік моральдік құндылықтар насихатталды. Адам баласының бойындағы жаман қылықтардың барлығы діннің әсерінен делініп, совет адамдарының бойында адамгершілік қасиеттердің жинақталғандығы баяндалды. Атеистік тәрбие жұмыстары мектептен басталып, жоғары оқу орындарында жалғасты. Мектептерде пионер ұйымы құрылып әр түрлі істердің бастамашысы болып табылса, жоғары сыныптарда комсомол ұйымы социалистік елдің құрылысшылары болып саналды. Мектептерде жас тимуршылар деген атпен озат оқушылардан жасақталған балалар үлкен қарт кісілерге көмек көрсету міндетін мойындарына алды. Осындай істер арқылы басқаларға үлгі етілді. Бұлар жарқын коммунизмнің ұрпақтары саналды. Одақ көлемі бойынша балаларды әр республиканың көрікті жерлеріне саяхат жасау қолға алынды. Балалар сауықтыру орындарында демалды. Советтік кітаптарды оқу әр баланың сүйікті ісі болып табылды. Міне, осындай істер арқылы советтік балаларды тәрбиелеу идеологиясы қолға алынды. Кеңестік империя гуманистік идеяны басты орынға қойғанымен, әр халықтың мәдениеті мен наным-сенім, өзіндік салт-дәстүрінің ерекшеліктерін көз жұма қарағандықтан коммунистік идеяның болашағы көпке созылмағандығы белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Исқақов Мұқан, Нұрмағанбетов Кәрібжан. Атеистке көмекші. Алматы, « Қазақстан », 1969. – 216 б.
2. <http://kazorta.org> Кеңестік Қазақстанда атеизм негіздерінің пайда болуы.
- 3.<http://pps.kaznu.kz> Кеңестік дәуір саясатындағы ислам факторы және Қазақстандағы ислами ахуал. Актаулова Бақыт Жұмажановна.
- 4.А.Токбергенов. Жастарға ғылыми – атеистік тәрбие беру. Алматы, « Мектеп », 1987. – 115 б.

**Шығыс Қазақстан облысы,
Тарбағатай ауданы,
Ақжар ауылы.**

ҚЫСҚА МЕРЗІМДІ ЖОСПАР

Б.ӘБДІЛБАЕВА (Абдилбаева),
№3 Кеген орта мектеп-лицейінің мұғалімі

Ұзақ мерзімді жоспардың тарауы		
Сабақ тақырыбы	Неліктен ежелгі адамдар Ласко үңгірінің қабырғаларына сурет салған?	
Осы сабақтағы оқу мақсаттары	5.2.2.1 ежелгі адамдардың тұрмыс салтын сипаттау үшін «алғашқы қауымдық өнер» ұғымын пайдалану; 5.2.1.2 тотемизм, анимизм, фетишизм, магия сияқты ежелгі діни наным-сенімдерді білу.	
Сабақтың мақсаты	Барлығы: Алғашқы қауымдық өнер туралы түсіну. Көпшілігі: Ласко үңгірінің қабырғаларына салынған суреттер арқылы ежелгі адамдардың тұрмыс салтын сипаттау. Кейбірі: Ежелгі адамдардың діни түсініктерінің мәнін ашу.	
Бағалау критерийі	Алғашқы өнер үлгілерін түсініп, ежелгі адамдардың өмірін сипаттайды; Тотемизм, фетишизм, магия, анимизм сияқты діни түсініктер туралы біледі, ажыратады.	
Тілдік мақсаттар	Оқушылар: Ласко үңгірінің қабырғаларына салынған суреттер туралы айта алады; Ежелгі діни наным-сенімдердің түрлерін, мағынасын кестеге жазады. Диалог/жазылым үшін пайдалы сөздіктер: 1.Ласко үңгіріне салынған суреттер ежелгі адамдардың өмірін сипаттайды, дәлелім..... 2. Тотемизм, фетишизм, магия, анимизм.....	
Құндылықтарға баулу	-Шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау; -Тарихи мұраға құрмет, ескерткіштерді қорғауға, сақтауға қалыптастыру; -Өмір бойы білім алуға дайын болу, ынтымақтастық, достық, өзгелерге қамқорлық көрсету.	
Пәнар. байланыс	Қазақстан тарихы, бейнелеу өнері, география.	
Алдыңғы білім	Алғашқы адамдардың қандай кәсіп түрлерімен айналысқаны, өндіруші шаруашылық түрлері туралы біледі.	
Сабақ барысы		
Сабақ кезеңдері	Сабақтағы жоспарланған жаттығу түрлері	Ресурстар
Сабақтың басы 5 минут	Ұйымдастыру сәті. «Бір белгі» әдісі арқылы оқушыларды түгендеу. Тақтада тұрған тізімге оқушылар + белгісін қою арқылы жүргізіледі. № Оқушының аты-жөні Белгі 1 Алимкожаев Руслан + 2 Арман Бақыт 3 Бақытқызы Сәуле «Бір ауыз сөз» әдісі арқылы оқушылар суретке қарап үй тапсырмасын еске түсіреді, айтады. Садақ, жебе, мыс қола егіншілік, малшылар туралы суреттер.	Қалам. Кесте. Суреттер Оқулық Дүниежүзі тарихы. Атамұра 2017 жыл
Сабақтың ортасы 12 минут	«Суреттер сыры» әдісі. Оқушыларға суреттер көрсетіледі. Бұл не? Суретте не бейнеленген? Олай болса балалар біздің бүгінгі сабағымыздың тақырыбы қалай аталуы мүмкін? Сабақтың тақырыбы, оқу мақсаттары мен бағалау критерийлері оқушыларға таныстырылады. Мұғалім хабарлайды. Францияда 1940 жылдың күзінде төрт жасөспірім бала Ласко үңгіріндегі суреттерді тапқан. Т.Ж. 1-тапсырма. Мәтінмен жұмыс. «Данышпан үкілер» әдісі. Топтағы оқушыларға Ласко үңгірі туралы мәтін таратылып беріледі. 1.Мәтіннен негізгі ұғымдарды тауып, адамдардың неліктен Ласко үңгіріндегі суреттерді салу себептерін анықтаңыз. Жаңалық болған ақпаратты жазыңыздар, түсіндіріңіздер. Дескриптор: 1.Ласко үңгірін тапқан кімдер және қай жылы екенін жазады; 2.Ласко үңгірінің географиялық орналасу аймағын атайды; 3. Ласко үңгіріне салынған суреттер арқылы алғашқы адамдар тіршілігін сипаттайды, жартасқа суреттерді салу себептерін анықтайды. 4.Үлгі боларлық қорытынды. Оқыған мәтіннен келешекте қажет болатын маңызды қорытынды шығарады. ҚБ: «Екі жұлдыз, бір тілек». ЖЖ. 2-тапсырма. «Әңгімелесетін әріптестер» әдісі. Қазіргі аң аулау суреттері мен жартастағы суреттерді салыстырып, суреттерде кездесетін жануарларды анықтаңыз. Бұл суреттер сол кезде өмір сүрген адамдар туралы не айтады? Дескриптор: 1.Суреттерді пайдаланып қысқаша әңгіме құрастырады. 2.Оқушылар танымдық және ойлау деңгейін көрсете алады. ҚБ. Жапондық әдіс. Ж.Т. Тапсырма: «Минуттық шешім» әдісі. Кестеде берілген ежелгі діни түсініктердің анықтамаларын жазады, № Ұғымдар Анықтамасы 1 Тотемизм 2 Фетишизм 3 Анимизм 4 Магия Дескриптор: 1.Ежелгі діни наным-сенімдердің анықтамасын сипаттайды. 2.Ежелгі діни сенімдердің қайсысы бүгінгі күні кездеседі? Бүгінгі өмірмен байланыстырады. ҚБ.Өзін-өзі бағалау.	Ласко үңгіріндегі суреттердегі жануарлар бейнелерінің көшірмелері YouTube YouTube Ласко үңгірі бейнефильм. Мәтін-таратпа. Интернет материалдары Суреттер YouTube Кесте.
10 минут		
10 минут.		
Сабақтың соңы 3 минут	Рефлексия. «Көңіл күй букеті». Қызыл түс – проблема бар, көмек қажет. Сары түс – барлығы түсінікті емес. Жасыл түс – барлығы жақсы. Стикер түстері әртүрлі болуы мүмкін.	

Алматы облысы, Кеген ауылы.